

સંયુક્ત આવૃત્તિ વેળા

‘ સૌરાષ્ટ્રનાં ખંડેરામાં ’ અઠ્યાવીશ વર્સ પહેલાં પ્રગટ થયું તેની અંદર ‘ ગીરના પરિભ્રમણ ’ની વાત હતી. તેના અનુસંધાનમાં, પાંચ વર્સે, ‘ સોરઠને તીરે તીરે ’ પ્રગટ થયું. બેઉ ચોપડીઓ બંને આવૃત્તિ વટાવી ચૂક્યા પછી લાંબા સમયથી અપ્રાપ્ય હતી. તેની આ સંયુક્ત આવૃત્તિ પ્રગટ કરતી વખતે, બે-ત્રણ દાયકાના કાળવહનને કારણે જરૂરી લાગેલી થોડી કાપકૂપ કરી છે.

‘ સૌરાષ્ટ્રનાં ખંડેરામાં ’ની પહેલી આવૃત્તિ વેળાનું લેખકનું નિવેદન અહીં આપ્યું છે. તેની પીછ આવૃત્તિ વેળા, સંત આપા ગીગાની કથામાં જે સુધારા કરવાની જરૂર લેખકે નિવેદનમાં દર્શાવેલી તે આ આવૃત્તિ વખતે કરી લીધા છે.

લેખકનું નિવેદન

ભાઈશ્રી અમૃતલાલ શેઠે મને 'સૌરાષ્ટ્ર'માં મારા પ્રવાસોનું વર્ણન લખવાનું સૂચ્યું, તેનું આ પ્રથમ પરિણામ છે. ખીઝાં નિરીક્ષણો લખી રહ્યો છું.

પ્રવાસનાં વર્ણનો છાપાંના ખીઝા ખમરો જેટલા દક્ષિણ મદરવનાં નથી હોતાં, તેમ અમર સાહિત્યને આસને પણ નથી બેસી શકનાં. એનું સ્થાન બન્નેની વચ્ચે રહેલું છે.

એ વ્યવસ્થિત ઇતિહાસ નથી, વ્યવસ્થિત ભૂગોળ નથી, કે વ્યવસ્થિત સમાજ વા સાહિત્યનું વિવચન નથી; છતાં તે આ તમામ તરવોનો મનસ્વી સમુચ્ચય છે: ચિત્રકારની મુદ્રેખ રંગપૂરણી જેવો નહિ, પણ સાંજવ્યવહારના આકાશમાં રેલાતી અસ્તઅસ્ત રંગરેખાઓ સરીખો: અસ્તઅસ્ત, છતાં યે ગમે છે.

કાઠિયાવાડની રેલગાડીમાં અથડાતા-પિટાના અથવા જાંચા વર્ગના ડખ્ખામાં ડોઠ સંગાથી વિના કંટાળો અનુભવતા પ્રવાસી ભાઈ અથવા બહેન! તમારા એકાદ-એ કલાકને આ વર્ણન શુદ્ધ દિશારામ ઈઈ શકે, કાઠિયાવાડ વિષે તમારામાં થોડો રસ-થોડું કૌતુક ઉત્પન્ન કરી શકે, અને એ દક્ષિણ લહેરમાંથી આ પ્રદેશની પૂરી ઓળખાણ કરવાની વૃત્તિ લગાડી શકે, તે આ પ્રવાસી પોતે બગાડેલાં કાગળ-શાહીની સફલતા સમજશે. વધુ ધારણા રાખી નથી.

ઇતિહાસ, ભૂગોળ, સાહિત્ય, સમાજ વગેરે આજે જુદાં જુદાં એગાંમાં ગોઠવીને શિખવાય છે. એ પદ્ધતિએ શીખનારાઓને પોતાના વતન પર ખરી મમતા નથી ચોંટતી. પ્રવાસ-વર્ણન આ સર્વનું એકાકરણ કરી, થોડા અંગત ઉદ્દેશોની પીછી ફેરવી, ત્વરિત ગતિએ વાચકોને પોતાની પ્રવાસ-ભૂમિ પર પચરંગી મનોવિહાર કરાવે છે.

પાંચ-પુસ્તકોની એ જીણપ ને આ યાત્રાવર્ણન થોડે અંશે પણ પૂરશે તો યાત્રિકનો ઉત્સાહ ઔર વધશે.

પ્રાચીનતાનું ખરું દર્શન કરવાની યત્તિ રેલગાડીની સગવડોએ મારી નાખી છે. લાંબી, ધીરી, સ્થિર દષ્ટિવાળા મુસાફરીઓનો યુગ આધમી ગયો છે. લોકસમુદાયની સોંસરવા થઈ, તેઓની સાથે જીવન-સમાગમ ચોળવાની ધમ્મજા જ હવે આપણામાં રહી નથી. ટ્રેવલ ટ્રાઇલોટ, ઉપલક્રિયા દષ્ટિ, ઉતાવળિયાં અનુમાનો, અને વહેલો વહેલો કંટાળો : એ આજના ધણા પ્રવાસીઓની દશા થઈ ગઈ છે.

રેલગાડીનાં ટર્મિનસો વડે જ આપણા પ્રવાસની લંબાઈ મપાય છે. સ્ટેશનોથી દૂર જાયે કે પ્રાચીનતા, જનતા, પ્રકૃતિની રમણીયતા કે પશુ-પક્ષીની દુનિયા વસતી જ નથી ! જૂનાગઢ, વેરાવળ, પોરબંદર અને દારિકા, એ ચારમાં જ સૌરાષ્ટ્રનો સર્વાંગી પરિચય સમાઈ ગયો હોવાની આત્મ-વંચના ચાલે છે.

આ પાનાં વાટે પ્રવાસી નહીં અવાજ આપે છે, કે અંદર જેસીએ : પ્રાચીન સૌરાષ્ટ્રનાં સાચાં ખંડેરો—કવિતા, સાહિત્ય, જનતા વગેરે તમામનાં ખંડેરો તપાસીએ. કાંઈ જેસીને કદી દરિયા ડહોળાયા નથી.

મોટી ગીર, પાંચાળ, ઓખા મંડળ, સૌરાષ્ટ્રનો સાગર-તીર, તમામ પ્રદેશોનું આવું જ અવલોકન આપવાની ધારણા રાખી છે. નકશાની જીણપ પણ પૂરવાની ઉમેદ છે.

આ પ્રવાસ કરાવનાર યુવાન ચારણ મિત્ર ભાઈશ્રી દુલા ભગતનો અને એની મિત્રમંડળોનો હું અતિ ધન્ય થયો છું.

ભાવનગર : ૯-૫-૨૮

હવેરચંદ મેઘાણી

['સૌરાષ્ટ્રનાં ખંડેરોમાં'ની પહેલી આવૃત્તિમાં]

ક્રમ

સૌરાષ્ટ્રનાં ખંડેશમાં

પ્રકરણ [૧]	૧
પ્રકરણ [૨]	૧૦
પ્રકરણ [૩]	૨૦
પ્રકરણ [૪]	૩૦
પ્રકરણ [૫]	૩૯
પ્રકરણ [૬]	૪૮
પ્રકરણ [૭]	૫૫
પ્રકરણ [૮]	૭૧

સોરઠને તીરે તીરે

પ્રનાસીઓને	૮૭
ચાંચની ખાડીમાં	૯૨
ચેલ્યાની જન્મભોમ	૧૦૬
કૂકૂ...કૂ...કૂ...	૧૧૫
દરિયાનાં દેવદેવીઓ	૧૨૦
વસ્કની રાત	૧૨૬
હે અલ્લા !	૧૪૮
‘ પીપા સીતા રેન અપારા ’	૧૫૪
નાવિકોનાં લોકગીતો	૧૬૦
અટ ગાતો ?	૧૭૮
વિદાય	૧૮૪
મા !	૧૯૬-૨૦૦

सौ रा ष्ट्र नां अं उ रो मां

બહારવટિયાનાં રહેઠાણ

હુમણાં હુમણાં તો 'અરેખિયત નાઈટ્સ'વાળા બાલ-સખા અલીબાબાની મનોદશા હું અનુભવી રહ્યો છું. 'ખુલ બ સીસમ' કહેતાં લોક-સાહિત્યની અવનવી શુદ્ધઓનાં દ્વાર ઊઘડી બાય છે; અને એક એરડાની સમૃદ્ધિ નેઈ ખીબની ભૂલી જવા જેવો આનંદ થાય છે. એક બાબુ હું એચિતો આપણાં લગ્નગીતોમાં તદ્દલીન થયો છું; ખીજી બાબુ 'બહારવટિયા' નો પહેલો ભાગ પ્રગટ થયા પછી પખવાડિયામાં જ એની ખીજી આવૃત્તિ છપાવવી શરૂ કરવી પડી છે, એટલે હજુ બમણા-ત્રમણા ભાગનું જે બહારવટાંના ઇતિહાસનું ઉચ્ચતર અને અનેકરંગી સાહિત્ય બાકી છે તેની ઝડપથી શોધ કરી લેવાનો મને ઉત્સાહ ચડયો છે. સાથે સાથે, ગીર વગેરે પ્રદેશોના પ્રવાસો કરીને બહારવટિયાઓને છુપાવાની જગ્યાઓ તપાસું છું, ને એ વિકટ સ્થળોમાં જઈ બહારવટાંનું વાતાવરણ અનુભવવા યત્ન કરું છું. એ પ્રવાસમાં ચારણ મિત્રો મારી સાથે દિવસરાત પોતાનાં ઘોડાં, ઊંટ ને હથિયારો લઈ ને કેવી રીતે ભમવા આવે છે, કેવી ભયાનક નદીઓમાં અમે જીવને નોખમે ઊતરીને લોમિયાની જલથાપને લીધે કેવા એકને બદલે ખીજી જગ્યા ભેવામાં તન તોડીએ છીએ, 'વેજલ-કોઠા' ને બદલે 'ડાચા-કાઠ' ડુંગર ઉપર દોડાદોડ પગ મરડતા ચડીને જેસાજી-વેજાજી

બહારવટિયાનાં પ્રેતોને કમુંબો પાવાના કેવા વ્યથાં પ્રયત્ન કરી
 'હીરો ઘોષે જઈ આવ્યો 'નું કથન સાર્થક કરીએ છીએ—એ
 મધી વાતોનું વિવરણ હું અનુક્રમે આપવા માગું છું, તે એવી
 આશાએ કે સૌરાષ્ટ્રના પ્રવાસોની એક સળંગ ઉત્કંઠા વાચકોમાં
 બંધત થાય.

સૌરાષ્ટ્રનું મહત્વ .

ભાઈ પરમાનન્દ કાપડિયા એના નિત્યના મધુર કટાક્ષોમાં
 મને સંભળાવે છે કે 'સારું જ છે કે કુદરત પ્રતિની તારી
 આટલી પ્રબળ ભિન્નિલતાએ કાઠિયાવાડની બહાર જઈને પશ્ચિમ
 વગેરે બાજુનાં સૃષ્ટિસૌંદર્ય દીઠાં નથી; દીઠાં હોત તો ખરેખર
 તારું હૃદય કાટી જ પડત. કાઠિયાવાડની આછીપાતળી પ્રકૃતિસ્વચ્ચ
 અને સામાન્ય એવી પ્રાચીનતાઓ તને આટલો બહેકાવી મૂકે
 છે, તો પછી પશ્ચિમ તરફની ભવ્ય મૂર્તિઓ ને વનરાજીઓ
 સામે તારી છાતી સાખૂત રહી જ ન શકત !' આ વાત સાચી
 જ છે. સૌરાષ્ટ્રની લઘુતામાં પણ હું અતિથય રાચું છું. મમ-
 ત્વનો માર ખરેખર વસમો છે. પરંતુ એ શું છેક મમત્વ જ
 છે ? આંહી 'એભલ મેંડપ' અને સાણા જેવા પ્રાચીન ખૌદ
 વિહારો પડ્યા છે તેનું કેમ ? મારા એ પ્રવાસમાં સાણા નામના
 ડુંગરમાં અખંડ પદાડમાં જ કે વર્ષો પૂર્વે કોરી કાઢેલી પથાસ-
 -સાઠ સરસ શુક્રઓ તથા મીઠાં મોતી જેવાં નિર્મળ પાણીનાં
 મોટાં ટાંકાં, અંદરના એક ખંડમાં ભિલેલો ખૌદ ધર્મનો સ્તુપ
 વગેરેનો બનેલો એ સુંદર ખૌદ વિહાર મારાથી વિસરાતો
 નથી. આ જગ્યાનો મોહ તો મને 'રસધાર' ભાગ પાંચમો
 લખતી વેળાથી જ લાગ્યો હતો. 'દેહના ચૂરા' નામની એ
 પુસ્તક માંહેલી પ્રેમકથાના દુહાઓમાં આવતી, રાણા નામનો

રખારી ત્રૈમિક સાણા ડુંગર પર રહેલો હોવાની વાત પૂછતાં ચારણ મિત્ર દુલા ભગતે મને એ ગુફાઓનું વર્ણન આપેલું, તે મેં એમના પરના વિદ્યાસે જ લખેલું. પરંતુ એમના વર્ણનમાં અતિથયોક્તિ રખેને હોય, એવી ઊંડી શંકા રહ્યા કરતી હતી. વળી ગીરના એ પ્રદેશની સાથે જડાયેલી અનેક સ્નેહ-કથાઓએ અને વીરકથાઓએ મને સ્વપ્નમય વાતાવરણથી કેટલાક દહાડાનો ઘેરી લીધેલો હતો. એટલે એ મોકેા મળતાં ચારણ કવિમિત્ર દુલા ભગતની નાનકડી સેનામાં શામિલ થઈ, રાજુલા ગામથી પરોડનાં ચાંદરડાંને અજવાળે અમે અસવારી ઉપાડી.

ઈતિહાસપ્રેમી રાજુલા

આ રાજુલા ગામથી માંડીને જ ઈતિહાસની રસિકતા શરૂ થઈ જાય છે. વાણિયાથી માંડી ગરાસિયા સુધીનાં ઘણાંખરાં માણસો એ આસક્તિનો કંઈક કંઈક પરિચય વાતવાતમાં કરાવે છે. રાજુલા ગામ પોતે જ અનેક ડુંગરાની ઓથે આવી રહ્યું છે. રાજલિયેા ડુંગર ગામને ઘસીને જ ઊભો છે. આજે લોકો એને પોતાના પાયખાના તરીકે વાપરે છે; પણ ગઈકાલે એ ધાંખરા શાખાના મૂળ માલિક ગરાસિયાઓના રહેઠાણનો કિલ્લો હતો. એને માથે ચોરડા, ઘોડાહારો, ભોંયરાં, પાણીનાં ટાંકાં વગેરે હતાં તેનાં નજીવાં ખંડિયેરો હજુ પણ દેખાય છે. ઉપર તાજનશા પીરતું થાનક છે. પીરોની વાતો પર મને પ્રેમ છે. મિત્રો મજાકમાં મને કહે છે કે, હવે પછી તું 'સોરઠી પીરો', 'સોરઠી ભૂતો', 'સોરઠી ડાકણો', ઈત્યાદિનો સંગ્રહ પણ જરૂર કરજે ! અને હું માનું છું કે આવા આવા ઢગલા ફાળવાથી પણ લોક-માનસનો ઝહાળો ઈતિહાસ હાથ આવે.

એટલે મારા ભાવી દોસ્ત તાજનશા વિષે તપાસ કરતાં મેં સાંભળ્યું કે ભોળો ધાંખડો ડુંગર ઉપર કિલ્લો ચણાવતો હતો ત્યારે, અમુક ભાગતું ચણતર ચણાયા પછીની વળતી રાત્રીએ પડી જતું. ભોળા ધાંખડાના સ્વપ્નામાં કોઈ દેવશક્તિએ આવીને કહ્યું કે, 'હું ભુખારી સૈયદ હતો. ડુંગર પર મારું લોહી છંટાયું છે, માટે મારી દરગાહની સ્થાપના કર્યા પછી જો ગઢ ચણીશ તો જ ટકી શકશે...' વગેરે વગેરે. આ ઉપરાંત ગામની નજીક સિદ્ધરાજના સમયના લેખવાળું એક શિવાલય છે, ડુંગરાઓ વચ્ચે સુંદર ગાળીઓ છે; અને એવાં દૃશ્યો જોઈ સ્વતઃ કવિતા સાંભરે છે કે—

ડુંગર વંકે ગાળીએ, ને વંકી સરણ્યે;
રાજ વંકે રાવતે, ધણ્ય વંકી નેણે.

[વાંકી ખીણવાળો ડુંગર, વાંકમાં વહેતી સરણીવાળી નદી, વંકા રાવતવાળો રાજ અને વાંકાં ભમ્ભરાણી સ્ત્રી—એ ચારે તો વાંકાં જ સારાં લાગે છે.]

વિદ્યાગ્રેમી મત્ત

પહાડો, નદીઓ, સરોવરો, શિવાલયો—એવી પરિશુદ્ધ સૃષ્ટિમાં દિવસરાત રહેનારાં મનુષ્યો પોતે પોતાના થકી જ ગંદકી ઉત્પન્ન કરી આવા સુંદર આમ-નિવાસને નરકવાસ બનાવવાનું શી રીતે પસંદ કરતાં હશે—કેમ કરીને સહન કરી શકતાં હશે?—એ વિસ્મય મને રાણુલાની શેરીઓ જોઈને થયા વિના રહેતું નથી. પાંચ જ મિનિટની અંદર ગામની બહાર નીકળી શકાય એવા તદ્દન નાના શહેરની શેરીઓ જો લોકો પ્રાત કાળના અંધારામાં ઊઠીને અસહ્ય રીતે બગાડી મૂકે, તો એ લોકોના આહાર-વિહાર વિષે શી કલ્પના કરવી? રાણુ-

લાને પાદર પથ્થરની બહોળી ખાણો છે, મુંબઈ-કલકત્તાથી એનાં પ્રજાજનો કંઈક રળી લાવી સુશોભિત પાકાં મકાનો ચણાવે છે, કાઠિયાવાડનું એક સરસ આરોગ્યભવન બની શકે તેવું એ ગીરનું નાકું છે—અને છતાં આ વિદ્યામાં રાચતી મનોદયા શી રીતે પેદા થઈ ?

ગુમાવેલો પ્રતાપ

એ....ના એ પહાડ : એ...ની એ નદીઓ : એ...ની એ જૂનવટ : ને એ...નો એ પ્રકૃતિનો પ્રતાપ : પરંતુ હું તો એ તમામની વચ્ચે શોધતો હતો એના સંગી મગુપ્યોના જૂના પ્રતાપીપણાને. પણ હું નિરર્થક શોધતો હતો. જૂના પ્રભાવથી આંખો આંજતા, એનારાંને ડારતા, કેઈ અફસુત નવલકથાનાં પાત્રો સજવાની સામગ્રી પૂરી પાડી શકે એવાં ચહેરા-મહોરાંની સમૂળી જ ગેરહાજરી મને બહુ સાલતી હતી. જીવન-માંથી તો જે ગયું, પણ પ્રદર્શનમાં મૂકવા જે જે ન રહ્યું, એવું માનવ-તત્ત્વ આજના લેખકોને પોતાની ચોપડીઓમાં કેવી બેહૂદી રીતે કદપવું પડે છે ! અને એ કલાકારોની કદપનાનાં વર્ણસંકર ચિત્રો તથા વર્ણનોનો આધાર લઈને કેઈ પણ પ્રબલ પોતાનો ભૂતકાળ કેવોક ભણી શકે ! આવી વિકૃતિમાંથી નવો સૌરાષ્ટ્ર કેવો જન્મશે, ને એવું 'પાપ' કલાકારોના માર્ગ પર પણ કેટલું ચરશે, તે ભૂલવા જેવું નથી.

અમારું ઊંટ—કે જેને અમે 'સલૂન' કહેતા હતા, ને જેની ભલાઈનો તથા સહનશીલતાનો લાભ લઈને અમે ત્રણ જણા ચડી બેઠા હતા તે—સરખી ચાલે વહેવા લાગ્યું; અને તારોકિ-પાત્રી જેવું નહારતા, આવનગરના પ્રતાપી રાજા આતાશાઈએ

તથા વંજેસંગજીએ આ રાગુલા વગેરે પ્રદેશ કેવી કળવકળથી ને જબરદસ્તીથી કબજે કરી શાંતિ સ્થાપી તેની વાતો કરતા અમે પ્રભાતે એક ગામની ખળાવાડમાં પહોંચ્યા. એ નાના ગામનું નામ હતું સરોવરડું. નામ મને અત્યંત ગમી ગયું. નામ પાડવામાં અસલી લોકો અચ્છી રસિકતાનો ઉપયોગ કરી બાણતાં ! એ તો ઠીક, પરંતુ આ નામની પૂછપરછમાંથી તો મને એક રસવંતો ઇતિહાસ હાથ લાગ્યો. ત્યાંના બે જુવાન ગરાસિયા ભાઈઓએ તુરત જ મને કહ્યું કે, આ ગામનું અસલ નામ 'સવિયાણું'

સવિયાણાની સ્નેહકથા

'સવિયાણું' શબ્દ સાથે તો મને અતિ મધુર પરિચય હતો. તુરત મને દુહો યાદ આવ્યો કે—

સવિયાણું સરધાર, નગરામાં નેહચળ ભકુઃ
(નેની) ખંવળાં હાટ બજાર, રજવાડું રઘિએ ભયુઃ.

"હા, હા, ભાઈ !" ગરાસિયાઓ બોલી લીધય : "આ એ જ હાટ-બજારોવાળા સિદ્ધિવંત સવિયાણાંનો જ ટી બો. ને જુઓ—આ સામી દેખાય તે ધારનું નામ સરધાર. અસલ નામ શ્રીધાર : ત્યાં જ શ્રીધારનો નેસ પડ્યો હતો. આ પોતે જ નાગવાળા અને નાગમતીના પ્રેમનું અસલ ધામ !"

મને બીજે દુહો યાદ થયો :

સવિયાણું ને સરધાર—બેય તરોવઠ ટેવીએ;
એકે વણજ વેપાર, બીજે મરમાળાં માનવી.

"સાયું, સાયું, ભાઈ ! સવિયાણામાં નાગવાળો રહેતો, ને શ્રીધાર—સરધાર—ની તળેટીમાં આયરના નવ નેસ પડ્યા

હતા. એમાં રહેનાર મર્માણું માનવી એટલે એ નેસવાસી ભેડા આચરની દીકરી નાગમદે.”

“ પણ પેલી વાવ ક્યાં ? વડલો ક્યાં ? ” મેં શંકાથી પૂછ્યું, ને ફરી દુહો ગાયો:

વડલા હેઠળ વાવ, હાલે ને હિલોળા ઠરે;
નાગમદે નાની નાર ભેડાની પાણી ભરે.

પોતાની વાત ખોટી મનાશે તો પોતાના ગામનું અમુલખ ઐતિહાસિક ધન એળે જશે, એવા ભયથી ઉત્સુક બનીને એ ગરાસિયા ભાઈબંધે મારું કાંડું ઝાલીને કહ્યું: “ ચાલો બતાવું જુઓ—આ સરેવર. કે જ્યાં નાગવાળો ને નાગમદે નહાતાં હતાં. એની અંદર વાવ હતી તે ઘણાંએ દીઠેલી; આજ એ દટાઈ ગઈ છે....આ વડલો: અત્યારે તો એની આ વડવાઈ જ રહી છે; અસલ તો એની ઘટા ઘણી વિશાળ હતી...આ સરેવરની પાળેપાળે સડક ચાલી જાય છે, તે છેક સામી ધાર ઉપર પહોંચે છે.”

એ ધાર ઉપર શંકરનું દેવળ હતું. એ દેવળમાં દાખલ થઈને નાગવાળાએ નાગમદેની વાટ જોયેલી. પણ નાગમદેને પોતાનાં માવતરે કોઈ બીજા રાજકુંવરની સાથે વરાવી; ને જાન આવી તે વખતે નાગમદેએ પોતાની ચૂંદડી કોઈ દાસીને પહેરાવીને પોતાને બદલે માંડવે મોકલી, ને પોતે પોતાના મનના માન્યા પતિ નાગવાળા પાસે સકેત મુજબ ચાલી નીકળી. પરંતુ અધીર નાગવાળાએ દેવળમાં બેઠાં બેઠાં જંગલમાં પેલી જાન સાથે નાગમદેનાં વસ્ત્રો પહેરીને ચાલી જતી દાસીને દીઠી; એને નાગમતી માની, હતાશ થઈ, નાગમદે ફૂડ રમી છે એવો વિચાર કરી, પેટ ઠટાર આપી. ને મળી નાગમદેએ આવી,

દેવળનાં અંદરથી દીધેલાં બાર ઉઘડાવવા માટે નાગવાળાને આજીજના દુહા કહેલા કે—

દી ઊગ્યે દેવળ ચકું, લેઉં વાળાની વાટ;
કાળજમાં ઠાગા કરે, નાડયે વા'લો નાગ.

અને વળી—

નીકળ ખારો, નાગ! રાકડ ઠાં ઇંધાઈ રિયો !
(માથે) મોરલિયુ'ના માર, (તોય) નીંબર ઠાં ચિયો નાગડો !

એમ પતિને નાગની અને પોતાને વાદળુની ઉપમા આપી;
આખરે કમાડ ખેડવી અંદર ગર્ધ: ત્યાં નાગને મરેલો દેખી—

અગરચંદણનાં ફખલાં, ચોકમાં ખડકું રહે;
હું ઠારણ નાગડો મૂઝો : , બળશુ' અમે બે.

“એ રીતે પોતાને કારણે પ્રાણ કાઢનાર ગ્રેમીની સાથે એ
આયરની દીકરી બળી મરી તે પણ આ ગામને ટાંબેજ બન્યું
છે, ભાઈ !”

“પણ,” એ પૂછ્યું: “આવું જ એક સ્થળ મને પાંચા-
ળમાં રેશમિયા ગામને પાદર બતાવવામાં આવે છે ને ?”

“ઈ ખોટું; આ જ સીચું.”

વહાણાં ગયાં ચિરેસ

ઐતિહાસિક મહત્તાનું મમત્વ કોને નથી હોતું ? કાઠિયા-
વાડનાં નાનાંમોટાં તમામ લોંચરાં ગિરનારમાં જ નીકળે ! જૂની
તમામ શુદ્ધા પાંડવોની જ બાંધેલી ! જૂનાં તમામ ખંડિયેરો
કનકાવની નગરીનાં ! જૂની તમામ મોટી મૂર્તિઓ તો મૂંઝગી-
મલની ને કાં લીમની ! એવી જતનના આ મમત્વ તરફ હું
આનંદથી જોઈ રહ્યો. ગમે તેમ હો, પણ આ સ્થળ મને નાગ-

વાળા—નાગમદેનું ખરેખરું જ ઘટનાસ્થળ લાગ્યું. એવી પ્રેમ-કથાઓ મોટે ભાગે ગીરમાં જ ણની હોવી જોઈએ. આમ માનીને હું એ સવિધાણા શહેરની જમીન પર જોઈ રહ્યો. કદપના વેગે ચડી...જાણે એ ખવળી ખજારને કોઈ હાટડે ધીની તાંબડી લઈને આયર-કુમારી નાગમદે વેચવા આવી છે : વેપારીના દામમાં જાણે એના રૂપાળા હાથ ધી ઠલવી રહ્યા છે : એચિંતો ઘોડેસવાર નીકળે છે : નાગમદેની નજર ત્યાં મંડાય છે : આંહી ધીની ધાર નીચે ઢોળાય છે : ટીખળી વેપારી એનું ધ્યાન ખેંચે છે : અને નાગમદેના મોંમાંથી વચન સરે છે કે—

ઘોળ્યાં જાવ રે ધી, આજ્ઞનાં ઉતારનાં;
ધન્ય વારેા, ધન્ય દીઃ નેણે નીરખ્યો નાગને.

અને એવી પ્રીતિ લાગી ગયા પછી, એક દિવસ એચિંતાં શ્રીધારનાં નેસડાં ઊપડી જાય છે. નાગવાળો ત્યાં જાય ત્યાં તે—

નહિ વસોણું વાહમાં, નહિ પરભાતી શગ;
નાગમદેના નેસમાં કાળા કળેળે કાગ.

—એવું જાણું સૂનસાન દેજે છે. માત્ર ભાંગી ગયેલ પગવાળો એક પાડો જ ત્યાં પડ્યો રહ્યો છે; અને એની ડોકે બાંધેલા કાગળિયામાં પ્રેમિકાના હસ્તાક્ષરનો મીઠો દુહો છે કે—

નાગ, તમાણે નેસ ભાંગલ પગ ભેંસા તણે;
વાલાં ત્રયાં વિદેશ : અવધે આવાણું નહિ.

એ ત્રાંણાવરણ તળાવના હિલોળા : વડલાની ઘટા : શ્રીધારના નવ નેસ : આંહી વસેલાં મર્માળાં માનવી : આખી સૃષ્ટિ નજર સમીપે તરવરવા લાગી.

[૨]

મહાની ભાષા

આ નાગેશ્વરી ગામ : લોકોએ આ કોમળ શબ્દને 'નાથેશરી' બનાવી દીધો છે. ગલોફાં ભરાઈ ન જાય, અને ગળું ગાળુ ન ભીઠે, ત્યાં સુધી શબ્દ શા બપનો ? — સૌરાષ્ટ્રીય ભાષાના ઉચ્ચારો નક્કી કરવાનું આણું કાંઈક મહાનગીનું ધોરણ હશે ! 'મૃગ-નયની' નહિ, 'મરધાનેણી' ! 'શેત્રુંજી' નહિ, 'શેતલ' ! 'ભયંકર' નહિ 'ભેંકાર' ! 'બ્રહ્માંડ' નહિ, 'મેહમંડ' ! 'વૃક્ષ' નહિ, 'રૂખડો' ! જેવું આ શબ્દોનું સ્વરૂપ, તેવું જ વાક્યોનું, અને વાણીના આખા યે ઝોકનું. શ્રી એન. સી. મહેતા કલાસાહિત્યનું ભિંડું અવગાહન ધરાવે છે, તેમણે હમણાં જ પોતાના એક પ્રોત્સાહનભર્યા પત્રમાં 'રસધાર'ની ભાષાની મીમાંસા કરતાં ચેતવણી ફૂંકી છે કે, " ગુજરાતી ભાષાથી ચેતીને કામ લેવું ; કેમકે આપણી વીરકથાઓને ઘાતક એવી માંદલી મધુરતામાં ગુજરાતી ભાષા સહેલાઈથી લસરી પડે છે ! "

કોટીલાની વીરકથા

નાગેશ્વરીમાં વડૂ શાખાના બાબરિયા રહે છે. રાબુલા જેમ ધાંખડાઓનું, ડેડણુ જેમ કોટીલાઓનું, તેમ નાગેશ્વરી વડૂઓનું અસલી ધામ. ભેતાળીસ ગામ બાબરિયાઓનાં, અને તેમાં ધાંખડા, વડૂ, કોટિલા, ભોરીયા, ચલાડ, કાત્યાળ, ભૂવા,

લૈયા, ઘુસાંગા, ઘડઘા..... એવી ઘણી શાખાઓ અહીં વસે છે. આપણને તો આજે આ નામોની કિંમત નથી. પણ જોજો! પરદેશી પંડિતો એક દિવસ એ નામમાંથી પણ ઇતિહાસની સાંકળના અકોડા ખોળી કાઢશે. પણ ચાલો, તમને તો હું ખાખરિયાઓની એકાદ વીરકથા કહી સંભળાવું. 'રસધાર' ભાગ પહેલામાં 'લોળો કાત્યાળ' યાદ આવે છે? એ જ ભાગમાં મૈત્રીની વિલક્ષણ ખાનદાની દાખવનાર વીર 'માત્રા વડ અને બલમ-સંગ'ની ઘટના સાંભરે છે? જરૂર ફરી વાંચી જલો. એ વડ ને કાત્યાળ કાઠીઓ નહિ, ખાખરિયા હતા. પણ આજ તો ડેડાણુ-વાળા કોટીલાઓના એક પૂર્વજની યશકથા હું લખવા માગું છું. સુમેસર કોટીલાએ પાંચસો વર્ષ પૂર્વે પોતાની 'પાણી!' 'પાણી!' પુકારતી રૈયતને કારણે મધરાતે દેવી ખોડિયારના ઘોર મંદિરમાં પેટે કટાર ખાવાની તૈયારી કરી. દેવીનો ચૂડલિયાળો હાથ બહાર નીકળ્યો, સુમેસરની કટાર અહીં રાખી, અને એ પરમાર્થી લક્ષ્મણા ઘોડાના ડાબલા પડયા તેટલા વાંમાં એક રમ્ય, અતિ રમ્ય અપ્સરા જેવી નાની-શી નદી રેલાવી. એ નાવલી નદીને કાંઠે, કુંડલા ગામના ટીંબા પર, સુમેસરથી સાતમી પેઢીએ સમર્થ દેવો કોટીલો પાક્યો :

દીકરિયુ' દૈવાણુ, માગેવા મોળિયુ' :
(તેને) તરવાયુ' તરકાણુ તે' દીનંયુ', દેવતા!

[હે દેવ ! તારી દીકરીઓની માગણી કરનાર તરકાને તેં યુ' દીધું ? તરવારો દીધી !]

ખૂબી તો એ છે કે એ દીકરીઓ એની પોતાની પણ નહોતી : પારદેશીઓને પોતાની કરી પાળી હતી. કથા આમ કહેવાય છે..... પાલીતાણુના હમીર ગોહિલની બે દીકરીઓ :

મન્ને પદમણી : કોઈ દુષ્ટ ચારણે જઈ એ દીકરીઓનાં રૂપ વિષે જૂનાગઢના નવાળના કાન ભંભેર્યા : કહે છે કે ચારણ પાલીતાણે જઈ હુજમ થઈને રહ્યો. કુંવરીઓના નેપ ઉતારીને ચાલ્યો ગયો : નવાળની સમક્ષ એ નખ સૂર્યના તાપમાં મૂક્યા : તુરત જ નખ ઓગળી ગયા : નવાળ માન્યો કે પદમણી સાચી : ગોહિલરાજ પર દળાણ ચાલ્યું કે, દીકરીઓ પાદશાહ બેડે પરણાવે : ગોહિલપતિની પુત્રીઓની વેલડી રાજેરાજમાં ફરવા લાગી : કોઈ રાખે કોઈ રાખે ! પણ પાદશાહી શિકારને કોણ સંધરે ? વેલ કુંડલે આવી : ચારે ભોંતેર શાખના ધામરિયા હેકડાઠઠ બેઠા છે : પૂછ્યું કે, કોનું વેલડું ? જરાળ મળ્યો કે, મોતનું વેલડું ! દહીવાણુ દેવો કોટીવો ગાજ્યો : “ અમે એ વેલડું છોડાવશું ; બેય કુંવરી અમારી પેટની દીકરિયું થઈ રહેશે. ભલે આવે નવાળની ફેણું : મરી મટશું ! ”

નવાળનાં નિશાન ફરુકયાં : પણ કુંડલામાં કોઈ વંકો કુંગર ન મળે ! દેવો કહે, ઓથ કયાં લેશું ? રાતે આઈ ચામુંડાદેવી સ્વપ્ને આવી કે, “ બીજે કયાંય નહિ, આંહી ‘ ભરોસે ’ કુંગરે જ રહેજે ; બાપ ! આકડા એટલા અસવાર યાશે ને જોળનાં નગારાં ગગડશે ! ”

સુદ્ધ ચાલ્યું. ભોંતેરમાંથી સાત શાખાઓ તો સમૂળી જ ખપી ગઈ. બીજી શાખાઓના યોડા યોડા છોકરા રહ્યા : કોઈ તરવાર ઝાલનારા ન રહ્યા. પણ આશરે આવેલી દીકરીઓ બચાવી. અને દેવા દહીવાણુની વીરગાથા રચાણી કે—

માંડી મેધાણા, તે ભરોસે ભવાઈ
એલા ખાન તણા નત શવત નાસાડવા.

[ભરોસા નામના કુંગર પર તેં યુદ્ધરૂપી નાટક આદ્યું, ને તેમાં નવાખના ખેગા(નટો)ને તેં નસાડયા.]

હખડખિયું ડાર, ડાઢાળો હખિયો નહિ;
ધરકે ધુંધણિયાળ, દળ એ આડો દેવડો.

[જેમ વરાહ હમેશાં પોતાના સામર્થ્યના મદમાં જળાશય ઉપર એ સિંહોની વચ્ચે જ ઊભો રહીને પાણી પીએ છે. તેમ તું પણ, હે તખતારરૂપી દાતરડીવાળા વરાહ, એ લક્ષ્મણની વચ્ચે ઊભો રહી લડ્યો. તારું કુટુંબ વીંખાઈ ગયું, પણ તું ન ખસ્યો.]

કાળમુખો કસુંબો

પરંતુ નાગેશ્વરીને હું યૂદ્ધતો ઊભો કે, એ વીરલોભ ! તારા બાળારિયાવાડના જવાંમદેઈ ક્યાં અદ્દશ્ય થયા ? એ પ્રશ્નનો જવાબ મારે માટે આગળ રાહ જોતો ઊભો હતો. એનો જવાબ છે : કાળમુખો કસુંબો ! આખે રસ્તે મને એનું વિનાશી સ્વરૂપ દેખાયા કર્યું. એ કસુંબો નથી સમય—કુસમય જોતો, નથી સુવાન—વૃદ્ધ જોતો, નથી પૈસા કે ગરીબી જોતો એ તો, બસ, પિવાય છે; મરણ પડે ત્યારે પિવાય છે; રડીને, કરગરીને, રિસાઈને, ગોજાતું પાણી હરામ કરવાના ડારા દઈને પણ સામસામો પિવરાવાય છે. રાત્રુક્ષામાં એક જુવાન ધાંખડો જોયો : વીસ વરસનો પડછંદ જુવાન : સાચેસાચી ગુલાબી મુખમુદા : ભરપૂર બદન : ગાલ ઉપર હેતપ્રીત ને લોખપની ચૂમકીઓ ઊપડે : દુશ્મનનું પત્તુ દિલ ઠરે એવો જુવાન. એક દસકામાં એ જુદો બનશે; એની સંતતિ, સ્ત્રી, વગીર— તમામ એને જોગતરૂપ ધઈ પડશે; એ રંગીલા દેહમાંથી પૌરુષ વિદાય લેશે. અપ્રીતને એ ધિક્કારે છે પણ પિતા ગુજરી જતાં પોતાના ઉપર એ કર્તવ્ય ઊતરેલું માને છે કે અતિથિઓ

માટે કસુબો કાઢવો—ને અતિથિઓના હાથની અંગૂઠિ પલ્લુ લેવી ! એ વ્યવહાર. ખીલત પીણામાં—દાઝમાં, ચામાં, કાવામાં, બીડીમાં વગેરેમાં તો મીઠાશ છે; સ્વાદતું ને ખુમારીતું પ્રલોભન છે. પણ અપ્રીણ તો કડવું જેર ! કશું આકર્ષણ ન મળે ! કેવળ વ્યવહાર, કેવળ શિષ્ટાચાર, કેવળ પ્રતિબંધતું જૂઠું કાટકું !

મને કહેવામાં આવ્યું કે, હજુ તો કાંઈ જ નથી, તમે હજુ કયાં દીકું છે ? બાબરિયાવાડમાં આગળ વધો : ચૌદ-ચૌદ, સોળ-સોળ, અઠાર-અઠાર વર્ષના જુવાનેને પિતા પોતે બંધાણ કરાવે છે; અને એ અકાળે વૃદ્ધ બનેલા યુવકો, પોતાનાં જ છવતાં ગ્રેતો જેવાં, ડેલીએ બેસી એલાં ખાય છે.

અને આ બધું શા માટે ? એક બંધાણી ભેરુ કહે કે “ આંકુશ છે આંકુશ ! ” આ ‘ આંકુશ ’ શું ? ઊછરતો જુવાન કાઠીને ણઠકેલીમાં ન પડી બચ તે માટેનો અંકુશ ! શાબાથ, અંકુશની વાતો કરનારાઓ ! ઘોડેસવારીનો, રમતગમતનો, ખેતીના ઉદ્યમનો, લશ્કરી નોકરીનો, શિકારની સહેલગાહનોએ બધા અંકુશ મરી ગયા પછી આ અપ્રીણ અંકુશતું સ્થાન લ્યે છે ! ને એ અંકુશની આરાધના તે ક્યાં મુધી ! અમારા ભલાભોળા ને પ્રભુપ્રેમીભાઈ પોતાના એક-બે વર્ષના બાલક બેટાને પણ આંગળી ભરીને કસુબો ચટાડે છે !

હજુ એક ભયાનક વાત બાકી છે : અપ્રીણની જ-મકેદમાં કુસાઈ જનાર એક હાડપિંજરે મને પેટ ઉઘાડીને વાત કહી; સાચું કારણ કહ્યું કે શા માટે આ થયું પેકો છે. હું એની યોજેલી નગ્ન ભાષાને શી રીતે વાપરી શકું ? હું એનો મુખ્ય ભાષામાં તરજુમો કરું છું કે ‘ ભાઈ ! વિષયભોગની તારકાલિક વધુ તાકાત પામવાને ખાતર જ સહુ કસુબો પીવે છે.’

લલ્લે પીવે ને લોગવે. મે આંલખ્યું છે કે કાંકા કાલેલ-કરની દષ્ટિમાં આ બધી વીર જાતિઓનો વિનાશ જ અનિવાર્ય લાગી ગયો છે. તેમની ઉપયોગિતા પૂરી થઈ છે. માટે લલ્લે ઠીંચી ઠીંચીને...ના ના! મારા મુખમાં એ અભિશાપ શોભતો નથી. ત્યાં સર્વત્ર કેળવણી અને સંસ્કાર જલદી જઈ પહોંચ્યા, એ જ મારી પ્રાર્થના હોવી ઘટે.

પ્રવાસમાં કાવ્યરસ

સારા શહેરની ફિકર લઈને ફરતા પેલા કહેવત માયલા કાણની પેઠે આ મારા સંતાપ અને રોષ મારા હૃદયમાં શમાવીને હું આગળ વધ્યો. અને ગીરમાતાની માલણ, જૂલાપરી, રૂપેણ, ધાંતરવડી વગેરે સુંદર નામની નાની-શી નદીઓ મારા પગમાં રમતી રમતી સામી મળી. સાથેના ચારણ સંગાથીઓ પણ પ્રસંગે પ્રસંગે દુહાઓ વરસાવી પોતાની શુભ્ત રસજતાનું દર્શન મને કરાવતા ચાલ્યા. નદીમાં કોઈ કપડાં ધોવાની રજિયામણી છીપર ભેતાં તેા અમારા લેરખડા...ભાઈ એ લાખા કુલાણીને એકાદ દુહો ફેંક્યો જ હોય કે—

લાખો કે' મું ખારિધો, લાસી છીપરિયાં;
(ન્યા) હાથ દિલોળ્યો, પગ ઘસે, ગહેકે ગોરસિયાં.

[લાખો કહે છે કે, એ ભાઈઓ! મને મૃગા પછી કોઈ લીસી છીપરી ઉપર જ બાળજો—કે જે છીપરી પર રમણીઓએ વસ્ત્રો ધોતાં ધોતાં હાથ દિલોળ્યા હોય, પોતાના કામળ પગની પાનીઓ ધસી હોય, ને નહાતાં-ધોતાં ટીકારો કર્યા હોય!]

કોઈ ગામને પાદર લૂંબજૂંબ વડલો આવ્યો કે તુરત બીજો દુહો એ વિનોદી મોંમાંથી ટપક્યો જ સમજવો :

જતે નમી વડછાંચ (જતે) ખોટી ખંબ ધિયાં,
લંબી ઠર ઠર ખાંચ, ચટે ચૂડાવારિયું.

[લાખો કહે છે કે, જોડો ! ત્યાં આવી છાંચડીવાળી વડ-
પટા ઢગી હોય, ત્યાં જ હું જલદી મરી જતને ખાંબીરૂપે ખોડાઈ
જવા ચાહું છું—કે જેથી ચૂડાવાળી અમ્બીઆ એ માન પથર-દેહ
પર પગ મેલીને હાય લાંબાવી વડસે દિંચેળા ખાશે !]

એ શૃંગારી દુહાની સામે અમારા જોગી ...ભાઈ તુરત જ
પ્રતિસ્પર્ધી ભાવનો દુહો લલકારે કે—

વડ વડવાયેં જક્રિયા, અળસર ટક્રિયા આણ્ઠ;
મેલીને જટા મોકળી, જડધર ઊભો જલ્જ.

[વડવાઈ વડે ખૂંચો વડો જલ્જે જટા વિખરાની મૂકીને મહા-
દેવ પોતે જ ઊભો હોવને—એવો દીસે છે !]

કોઈ ગામના ખૂંપડામાં માતાઓ કે જાહેનોના હાથમાં
ઊંઘળતું ને સામસામું જિલાતુ જાળક જ્નેયું, ત્યાં તેા કાવ્ય-
વીજળીના તાર જલ્જે સંધાયા, અને દુહારૂપે દીવો પ્રગટ
થયો કે—

એક દિવે ખીજ તિચે, (આંક) કકરાડી ઠઠાં;
અહલા ! એા ડી દે, લાખો ખારક ધિયાં.

[એ પ્રભુ ! આ જાળકને સામસામો ફંગોળીને જીલની સ્ત્રી-
ઓને જ્નેડું છું. ત્યારે મને લાગે છે કે હું જલ્જ કારમા દિવમો કાહું
છું. મને ફરીવાર એ દિવસો અટ દે, કે ન્યારે હું જાળક ખની
જઈ !]

એમ કરતાં કરતાં ગામડાંની સ્મશાનભૂમિ આવે છે અને જે
આમ-જનતા પાસે નદીનાં છીપરાં વિષેની ફટફટ રસિકતા હતી,
તેની પાસે શું સ્મશાનની ફિલસૂફી એાછી હતી ? મૃત્યુની

રસિકતા નો વીરભૂમિ સૌરાષ્ટ્રમાં ન હોય તો પછી એનાં શૂરાતનનાં સેંકડો વર્ષોનો સરવાળો શૂન્યથી વિશેષ કાંઈ જ શાનો હોય ? મારા સાથીઓને પણ એ સ્મશાનનાં કાળ્યો સ્ફુર્યા :

આંઉ વ'લો છરાણમે', કારો ઘડો મસાણુ;
બેડી થે વઈ ઉનછ, એડી થી'દે પાણુ.

[હું સ્મશાને ગયો. ત્યાં ચિતા પર મેં કારો ઘડો દીધો. એ બાઈઓ, એક દિવસ આપણને પણ એવી જ વીતશે.]

પરંતુ એ તો કેવળ વૈરાગ્ય ! ખરી ફિલસૂફી તો આ રહી :

લાલ હૈડા છરાણમે', શીણાંને કરિયે' સાદ;
મઢી સે' મઢી મિલી, (તાય) હોંકારા દિયે હાડ.

[એ મારા હૃદય, ચાલો સ્મશાનમાં ! ત્યાં જઈ સ્વજનને સાદ' કરીએ. ભલે એની માટી તો માટીમાં મળ્યા—એનાં હાડકાં તો હજુ પડ્યાં છે ને ? એ હાડકાં બીડીને હોંકારો દેશે.]

તુલસીશ્યામ

એવી અમારી રસમંડળી, પ્યારા મિત્ર સાણા ડુંગરને પાછા વળતાં રોકાવાનું વચન આપી, છેટેથી એ ખૌદ્ય યોગીવર સામે 'જય જય' કરીને તુલસીશ્યામ પહોંચી.

આ તુલસીશ્યામ. ચારે બાણુ ડુંગરા ચોકી ભરે છે, અને ડુંગરાની ગાળીઓમાં વનસ્પતિની ઘટા બંધાઈ છે. કેવી એ વનસ્પતિની અટવી ? સૌરાષ્ટ્રીય ભાષા કહે છે—'માણસ હાથ-તાળી દઈને જય એવી !' આવી સચોટ અર્થવાહિતાવાળી ભાષાસમૃદ્ધિ કોઈ કોઈ ગુજરાતી વિદ્વાનોનાં નસકોરાં કુલાવે છે; આ ઠરતાં ચુરોપી ભાષાના તરણુમા ઘુસાડી દેવાનું તેમને વધુ ગમે છે. એર, ગુજરાતની તરુણ પ્રબલનાં દિલ વધુ વિશાળ

છે, ઝોંઝાં મુગાં છે. એ આપણાં સળંગ તત્ત્વોને એકદમ અપનાવી રહેલ છે. એ આ વાંચશે ત્યારે તુલસીસ્થામ આવવાનું મન કરશે.

તુલસીસ્થામના ઇતિહાસમાં મને બહુ રસ નથી. પક્ષી બેસે તો મરી જાય એવું 'મીંઢા હરમ્યો' નામનું જેરી ઝાડનું જ્યાં પૂર્વે હતું એ 'મીંઢાના નેસ' નામના નાના ગામઠાનો નિવાસી ચારણ દેવો સતિયો, આજથી પાંચસો વર્ષ પૂર્વે, 'દેરિયાના નેસ' નામે ગામથી પોતાની વરોળ (ન વિંચાય તેવી) ભેંસ પર બેસીને ચાલ્યો આવે છે. માગે બરાબર આ ડુંગરા વચ્ચે જ રાત પડે છે. ધનધોર અટવી : સામેના રૂક્મિણીના ડુંગર પરથી વાજતેગાજતે વરઘોડો ચાલ્યો આવે : શૂરવીર ચારણ તલવાર ખેંચી એ પ્રેતસૃષ્ટિને ડારવા બિંભો રહ્યો; પણ જાણે એને કોઈ જ્યોતિ સ્વરૂપે કહ્યું કે, "દેવા મતિયા! આંહીં મારી પ્રતિમા નીકળશે; આંહીં એની સ્થાપના કરજે." ચારણ નિદ્રામાં પડ્યો. પ્રમાતે પાંદડાં ઉખેળતાં સ્થામ પ્રતિમા સાંપડી. કંકુ તો નહોતું; પણ ચારણ સદા સિંદૂરની ડાબલી સાથે રાખે : સિંદૂરનું તિલક કયું" (આજ સુધી એ પ્રતિમાને સિંદૂરનું જ તિલક થાય છે) : બાબરિયાઓનું ને ગીરનિવાસી ચારણોનું એ તીર્થધામ થયું : પ્રતિમાજીને નવરાવવા ત્યાં તાતા પાણીનો કુંડ પ્રગટ થયો : એ પાસે જ થઈને નાનું ઝરણું ચાલ્યું જાય છે. તેનું જલ શીતલ, ને આ કુંડનું પાણી તો ચૂલા પરના આંધણ જેવું ફળફળતું : પ્રથમ એમાં પેટલી ઝાંગળીને પ્રવાસીઓ ચોખા ચોડવતાં : પણ એક વાર કોઈ શિકારીએ માંસ રાંધ્યું : ત્યારથી એની ઉભા ઝોાઈ થઈ છે. હવે એમાં ચોખા નથી ચડતા. પણ તમે સ્નાન કરો એવું ક્ષિતું પાણી તો એમાં સદાકાળ રહે છે, કોઈએ કહ્યું કે એમાં

हेडकां पणु एवतां जेवामां आवे छे. जे तो ठीक, पणु जे
 पाणुनी गंधनेर भार नथी. केरुंके न वार कुंड साइ थाय
 अरा ने ! तीर्थे घणुंअरां गंधकीथी न अरेलां !

तीर्थक्षेत्रे कृतं पापं
 ब्रह्मलोपो भविष्यति

ધર્માદાનેા દ્રવ્યસંચય

એક દિવસ આ તુલસીશ્યામની જાહોજલાલી હતી. બાળ-રિયાવાડનાં બેંતાલીસ ગામ એ 'શ્યામજીના ધામ' ઉપર એાછાં એાછાં ચર્ધ જતાં. અટવીનાં નિવાસી અજ્ઞાન આહિર-ચારણા અને બાળરિયાએાના અંધારે પડેલા જીવનમાં આસ્થા અને પવિત્રતાનું દિવેલ પુરાતું. પણ પછી તેા એ જગ્યાની સમૃદ્ધિ વધી. એક મહંતે કંભૂસામ્ર કરી કરીને દ્રવ્ય સંઘર્ધુ; અરણ્યમાંથી ઊપડીને એણે ડેડાણુ શહેરમાં વસવાટ જમાવ્યા. આ જગ્યા ક્રના ધર્ધ ગઈ. અને એ સૂમનું સંચેલું ધન આખરે એક શિષ્યને હાથે ગાદી-પ્રાપ્તિના ક્રજિયા લડવામાં ક્રુમાર્ગે વહી ગયું. (આપણે જીનો, સ્વામીપંથીએા—બડકે જાહેર કાર્યકર્તાએા પણ—ન ભૂલીએ કે ધર્માદાના સંચેલ દ્રવ્યની આખરી અવદશા એ જ થાય છે.) આને એ સ્થળે એક જીવાન દૂધાહારી ઉત્તર હિન્દુસ્થાની સ્વામીએ ગોશાળા વગેરે બાંધી જગ્યાનેા પુનરુદ્ધાર આદરેલો દીસે છે. આ હિન્દુસ્થાની સાધુએા ભારી વિલક્ષણ ! કાકિલાવાઠમાં ઠેર.ઠેર તેએાને તમે અક્ષેક ધર્મ સ્થાનક ખરી નિષ્કાથી ચલાવતા જોશો. સામાન્ય રીતે સ્વભાવના કડક, સ્વતાંત્ર તાસીરના, ને મોટા ચમરબધીની પણ પરવા ન રાખનાર ફાટેલ ખ્યાલાના હોય છે. આપણામાં એ દૈવદ ક્યારે આવશે ?

નેગી બહારવટિયો

પણ મને તો આ ઈતિહાસમાં, એ ગરમ પાણીમાં કે એ પ્રતિમામાં રસ નહોતો. મને તો એ તુળસીશ્યામનાં કમાડ પર એકસો વર્ષે પૂર્વે એક બહારવટિયાના લાલાના ટકોરા પડ્યા હતા તે મધરાતનો સમય સાંભરી આવ્યો. એ બહારવટિયો નેગીદાસ ખુમાલુ : એ યોગી બહારવટિયાની લાંબી કથા ‘બહારવટિયા’ ભાગ બીજામાં વાંચ્યો. પોષ માસની કડકડતી ઠંડીમાં એ ચાલીસ ઘોડે મધરાતે આવ્યો : ઉઘાડો ! કહી દરવાજે ટકોરા દીધા : દરવાજા કહે કે, નહિ ઉઘાડું ! તમે બહારવટિયા છો : અરે ભાઈ, અમે બહારવટિયા ખરા પણ શામળ મહાસજ્જના નહિ; ઉઘાડ, એક જ રાતને આશરે આવ્યા છીએ: જવાબ મળ્યો કે નહિ ઉઘાડું. કમાડ પર લાલાની ખૂડી ઠોકીને નેગીદાસે હાકલ કરી કે, ઉઘાડ નીકર અટાલે ને અટાલે કમાડ તોડી, શામળના અંગ પરથી વાલની વાળી પણ ઉઠાવી જશું ! દરવાજે રંગ પારખ્યો: કમાડ ઉઘડ્યાં: ચાલીસ ઘોડીઓ અંદર ચાલી ગઈ અને બહારવટિયો શામળનું મંદિર ઉઘાડી, પાઘડી ઉતારી, ચોટલો ઢળકતો મેલી, હાથમાં ઝેરખો ફેરવતો ઊભો ઊભો પ્રતિમાજીને બાળકની કાલી મીઠી વાણીમાં ઠપકો દેવા લાગ્યો કે, ‘એ શામળ દાદા ! અમારાં એંશી ને ચાર ગામ તો ભાવનગરે આંચકી લીધાં; ઈ તો ખેર ! ભુબ્જયું લેટાવીને લેવાશે તો લેશું. પણ તારા કોઠારમાંથી શું અધચેર અનાજની પણ ખોટય આવી, કે મારા ચાલીસ-ચાલીસ અસવારોને આઠ-આઠ દિવસની લાંધણ્યું ખેંચ્યા પછી રાવલ નદીમાં મોડીયુંના એંઠા બાજરાની મૂઠી મૂઠી ધૂધરી ખાઈને તાંસળી-તાંસળી પાણીનો સમાવો કરી ભૂખ મટાડવી પડે !”

અ ઠપકાનો દેનાર જાણે એ મંદિરમાં મારી નબંદે તર-

વરી રહ્યો હતો. પણ આ રાવલ નદીમાં ઘોડાના એક બાજ-
રાની ઘૂંઘરી ખાવાની વાત શી બની હતી? આપણે તુલસી-
શ્યામ ઘોડીને ત્યાં જ આવીએ છીએ. જંગલી બોર જમતાં
જમતાં ઝાડીઓમાં થઈને અમે સદુ રોગ્યકોણ્ય દિવસ રહે
રાવલ નદીમાં આવ્યા. લંચકર નદી : તમ્મર આવવા જેવું થાય
તેટલી ઊંચી લેખટા : લેખટોની ઉપર પણ ક્યાંક ક્યાંક ડુંગરા
ઊઠેલા : લેખટોના પેટાળમાં ગટાટોપ ઝાડી : બને બાજુ એવી
જમાવટ : વચ્ચે ચાલી જાય કોઈ વાર્તા માંહેની અગોલા રાણી
જેવી રાવલ નદી. અમારાં ઊંટ-ઘોડાં ન્યાં ડગલે ડગલે આવર-
દાની ઈતિશ્રી અનુભવતાં ઊતર્યાં, ત્યાં એકસો વર્ષ પૂર્વે
નેગીદાસ બહારવટિયાની અસલ કાઠી ઘોડીઓ દરણાંની માફક
રૂમરૂમતી ચાલી આવી હશે. સંધ્યાનો સમય : નેગીદાસ હાથ-
પગ ઘોઈ સૂરજના જાત કરવા બેઠો : ઘોડીઓ મોકળી ચરવા
લાગી : નાનેરા ભાઈ ભાણુ ખુમાણની આંખો ઊઠેલી તેના ઉપર
દવા તરીકે ચોપડવા માટે વાલ નેટલું અપ્રીણુ પણ ચાલીસમાંથી
એકેયના ખડિયામાં ન નીકળ્યું, તેવા દોહલા દિવસો : ચાલીસે
કાઠીને આઠ દિવસની લગભગ લાંબણા : એમાં એક કાઠીએ ઘોડી-
ઓના ચાલીસ પાવરા ખંખેર્યા : કોઈક દિવસ ઘોડીઓને નેગાણુ
મળ્યું હશે તે વખતે પાવરામાં ચોંટી રહેલ ઘોડીઓને એકો
ચપટી ચપટી જે બાજરો, તેને ઉજેડી ઉજેડી, પલાળી, તાંસ-
ળીમાં બાફી ટેકવા રાંધ્યા : ખાઈ ભરીને કાઠીએ મૂઠી મૂઠી
સહુને વહેંચ્યું : ‘લ્યો, નેગીદાસ ખુમાણ, આ ટેકવા; મૂઠી મૂઠી
સહુ ખાઈએ તો પેટમાં બળ્લે તાંસળી પાણીનો સમાવે થાય.’

બહારવટાંના જતિધર્મ

પણ આ નેગીદાસની ઘટનાનું તો આડું કણસણું કાટયું.
અમે તો રાવલ નદીમાં એક ખીજ જ બહારવટિયાની મુલાકાતે

આવેલા : અમે આવેલા વેળલ કોઠો જોવા : વેળલ કોઠો એટલે
 અમદાવાદના પાદશાહ મહમ્મદશાહ સામે બહારવટે નીકળેલા
 સરવૈયા બે ભાઈ જેસાણ-વેળજીનું ગુપ્ત રહેકાણુ. આ બહાર-
 વટિયાઓની રામાંચકારી વાતો મેં સાંભળી હતી. પાંચમી
 'રસધાર'માં 'ભૂત રુવે ભેંકાર'વાળી કથાને અંતે જે બે ભાઈઓ
 માંગડા ભૂતના મહેમાન બની માયાવી પ્રેત—કિલ્લામાં રાત રહે
 છે, ને માંગડાને સદ્ગતિએ પહોંચે છે, તે જ આ જેસાણ-
 -વેળજી : એમણે બહુ બહુ ઠુઠો સહન કર્યાં હતાં : બહારવટાંમાં
 એમણે યતિ જેવા આચાર પાળ્યા હતા : પંચકૈશ વધાર્યા હતા :
 પોતાના અંગ પરની ઝીણી એક જૂ પણુ નાખી ન દેતાં ડગ-
 લામાં રાખીં હતી : કહે છે કે એ જેને જ્ઞાન પકડી જતા તેને
 તોળાહ પોકરાવવા માટે ફક્ત આ ડગલા જ પહેરાવી દેતા !
 બંદીવાન એ ટોલાઓના ફંશથી ત્રાહી પોકારી જતો; ન્યારે
 બહારવટિયા તે નિરંતર પહેરી રાખતા એથી વધુ વિસ્મયકારી
 દેહદમન અને આત્મલોગનું દષ્ટાંત તો જેસા-વેળના કાકા
 ગંગદાસજી બહારવટિયાનું : એની પીઠ પર એક પાકું પડી
 ગયેલું : પાઠામાં જીવડાં પડ્યાં : પણ જીવડાંને કાઢીને નાખી તો
 દેવાય નહિ : તેમજ પોતાનો દેહ પણ જીવડાં ખાઈ જાય એ
 બને નહિ : તેથી રોજ એ પાઠામાં ઘડેના લોટના પિંડા ભરે :
 જીવડાંને એ લોટ ખવરાવી નલાવે, ને પોતે શરીર બચાવી
 બહારવટાં ખેડે : આખરે એ રજળપાટમાં એક સમયે લોટ ન
 મળ્યો : જીવડાંની વેદનાનો પાર ન રહ્યો : પાછળ પાદશાહી
 ફોજ ગાજતી આવે છે : નાસી છૂટવા લાઈલાજ બનેલા ગંગદાસ
 કાકાએ પોતાનું માથું શત્રુને હાથ ન જાય તે નોકને ખાતર
 એટા વેળજીને હાથે પોતાનો શિરચ્છેદ કરાવ્યો.

સુ'કલની માહત્ત

વેજલ-કોઠો જોવાની અમારી આતુરતાને આ સૂર્યાસ્ત યર્ષ જશે તેની કશી પરવા ન રહી. અને અમારા અડખૂત લો.મિ-યાએ અમને આંગળા ચીંધી બતાવી દીધું કે, આ સામે રહ્યો જે ડુંગરો તે ઉપર છે વેજલ-કોઠો : તું ચાલ; તું અમને બનાવ : ના, હું આંટી તમારાં ઉંટ—પોણાં સાચવું છું : ચડ ના બચ્યા સૂઠી પર !—એવો મામલો થયો : નદીની બેળડ પર બિલો થયેલો ભયાનક ડુંગરો : બાબુએથી અમે ચડવા લાગ્યા : અરધે જતાં અમારા લેશણ હુડાગીર બાઇ થાક્યા, અને 'ભાઈ ! જેસાણ-વેજલ મજે તો સમસમ કહીને કમુળો પીવા તેડતા આવજો !' એટલું બોલીને એ ડુકેલા ભાઈએ ત્યાં જ આસન વાળ્યું. અમે ઉપર ચડ્યા : પગ મરડાય તેની પરવા નહિ : વેજલ-કોઠો કે દહાડે ફરી જોઈશું ! ચોમેર ફરી વળ્યા : પણ વેજલ-કોઠો ક્યાંયે ન દીઠો : 'જેસા-વેજલ ! જેસાણ-વેજલ !' એવી ખૂમો પાડી; પણ કોઈએ જવાબ ન દીધો; ફક્ત નીચે રાવલ નદી જ અમારી ભેવફૂંડીનાં આંદ્રડિયાં પાડતી ચાલી બાય છે. નદીની બાબુએથી જ અમે નીચે બિતરવાતું સાહસ કર્યું : ગીચ ઝાડી : ગમડીએ તેવો બિલો દેખાવ : એક ઝાડ પરથી અંગ પડતું મેલી બીજા અડને અલી લાઈએ : સારું થયું કે કોઈ સૂઠી યજી હાથમાં ન આવી, નહિ તો એ બેટ-વૃક્ષોનાં ફૂલ બની છેક રાવલમાં જ અમે ઝિલાત ! અંધારે અંધારે આવી વિકટ હાલત, અને તેની વચ્ચે પણ હુલાભાઈનું મધ સરીખું ગળું, દુહું ને ભજને વગડો તરબોળ કરતું આવે ! એ ભજન તો હું કદી નહિ બૂહું. એના શબ્દો આપું છું, પણ એનું સંગીત કેવી રીતે સંભળવું !

ર'ગરસિયા રે મારા દિલ્લામાં વસિયા
 છ આયાં રહી જાવ ને...
 મોહન રંગના રસિયા!

કિયાં તેરા ડેરા ને કિયાં તેરા ત'ખુડા,
 ઠેકનાં કંટારાં યે તમે કેણી ચેરે કસિયાં;
 છ આયાં રહી જાવને—મોહન

જમુનાને તીરે વાલો ગૌધન ચારે રે,
 મુખડે મોરસિયાં હુ'દા સે'સા રસિયા;
 છ આયાં રહી જાવને—મોહન

જાઈ મીરાં કે છે પ્રભુ ગિરધરના મુણ,
 તમને દેખીને મારાં નેણાં હસિયાં;
 છ આયાં રહી જાવને—મોહન

‘તમને દેખીને મારાં નેણાં હસિયાં છ!’ એ શબ્દો
 બાણે ગવાતા નહોતા, ટપકતા હતા. વનરાજિ ભીંજાઈ ભીંજાઈને
 ધન્ય બનતી હતી. અને એ સ્વરોની સમાધિ ન તુટી જાય
 તેટલા માટે તે અમારા એ પડછંદ પંચકેશી ભજનિકે એ જ
 રાગનું ધીજું પદ રેલાવ્યું કે—

મહી દળશે રે મારાં ગોરસ દળશે,
 છ જાવાં ઘો ને રે;
 મોહન મહીડાં દળશે!

વાણુ'માં ચૂડી ને માથડે મેયારાં રે,
 કંઠણ - ચૂડીએ મીરાં કાંડાં ખળકે;
 છ જાવા ઘો ને રે—મોહન

આ કાંઠે અંજા ને એલે કાંઠે જમુના છ,
 વચમાં સરણુ રે' કેશં ઠેણાં ખળકે;
 છ જાવા ઘો ને રે—મોહન

જ્યુનાને તીરે વાંઘા મોરલી વખાટે રે,
 પુ'પુ'ંધ્યુ દેશ મા! મારાં મર્દાઈં ઢળશે;
 છ ભવા ઘો ને રે—મોહન૦

આ શબ્દ-રચના, આ ઢાળ અને આ એક મને મીરાંના ન લાગ્યાં. એના ઉપર ચોખ્ખી 'પરજ' ની—એટલે કે ચારણી સંસ્કારની—છાપ છે મીરાંના મનોભાવ અનુભવનારા અનેક પ્રેમ-જખમી કવિઓએ 'મીરાં'ને પોતાની કૃતિઓ અર્પણ કરી પોતાનાં નામનો મોહ હોમી દીધો છે.

આપણું સોરઠી લજન-સાહિત્ય ઘણી ઘણી રેખાઓ વડે દેદીપ્યમાન છે. એને ગાવાની જૂજવી જૂજવી શૈલીઓ છે. રામાનંદી, કપીરપંથી, માર્ગી વગેરે સંપ્રદાયના ણાવાઓ ગાય છે તેનાથી પરજિયા ચારણોની હલક અનેરી જ હોય છે. પહેલામાં રૂમઝમાટ, અવાજ કરતી તીવ્રતા, ઢોલક, મંજીરાં ને તંબૂર જેવાં વાદ્યોની અત્યંત અચલ નૃત્યમયતા ને માદકતા છે. શબ્દોનો મરોડ પણ તેવો જ ણધાય છે. ત્યારે 'પરજિયા' ચારણનું ગળું મેઘ જેવા ગંભીર નાદે ધીરું ધીરું, જાડા કોઈ પાતાલમાંથી ગાણ જીકે છે. એમાં દોડ-ધામ નથી, ધીરી ગજગતિ છે. વાદ્યોની વિપુલતાને તો એ પર-જનાં ભજનોમાં સ્થાન જ નથી. ખસ, એક જ એકતારો તંબૂરો ને એક જ મંજીરાંની જોડલી : સાંભળતાં સાંભળતાં સાચી લહેર આવે : વાસનાઓ નિર્વેદલરી મધુરતા અનુભવે : દષ્ટિ અનહદમાં ચડે : એવા એક ધાના લગત નામના ચારણને કે' કે' રાતો સુધી હડાણમાં ણાપુ વાજસૂરવાળાને ઘેર સાંભળેલા ને ખીલ સાંભળ્યા આ હુલાભાઈ તથા તેમના સાથીઓને.

અધારે અમે એ શવળકાંડાના પેટાળમાં પથરાયેલું જંગલ વીધતા ઊપડ્યા. થોડેક જ ગયા ત્યાં આંકડાં ભીડીને ઊભેલી

એ વનસ્પતિએ ' રસ્તો બંધ છે ' ની નિશાની કરી. ઘણું મથ્યા; પણ જાણે કે વનરાજોની કોઈ ગેળી કચારીમાં જવાના અધિકારની અમને ના પાડતી એ ઝાડીએ આખરે અમને પાછા જ ધકેલ્યા. અંધારે સીધા નદીના અન્તર્યા પ્રવાહમાં લપસાણી શિલાઓ પર સાવધ ડગલાં દેતાં અમારાં ડાઘાં પશુઓએ આખરે અધરાત પહેલાં અમને કિનારા પર દ્વેષક્રુશળ ચડાવી દીધા. અને માનવ-વસ્તીના ઝાંખા દીવા ઝખૂકવા લાગ્યા. ઊંચી ઊંચી લેખડો ઉપર ત્રણ-ચાર ઝૂમખાંમાં વહે ચાઈને માલધારી-ઓનાં નેસડાં પડેલાં હતાં. એ બધાં ઝૂમખાંતું નામ શિખલ-કૂળાનો નેસ. એમાંથી એક ઘરને આંગણે અમે અતિથિ બન્યા.

‘ અતિથિ ’ ‘ અતિથિ ’ ઝંખ્યા કરનારા અને અતિથિ વિદાય હયે ત્યારે અંતરથી ઝુદન કરનારા એવા રખારી ભાઈઓ મધરાતના મહેમાનોથી તો મોટા ઉત્સવ જેવો આનંદ માને.

નેસડાં એટલે જંગલી લાકડાં ઝોડીને કાંટા, પાંદડાં ને ડાળીઓ વડે છજેલાં છાપરાં : એક રસોડું ને બીજું શયનગૃહ : બધાં ચે બારણાં વિનાનાં : પવનને ઝપાટે બલૂન બની જાય તેવાં એ ઘર. પોતાને રહેવાની જગ્યા એટલી બધી જાહલ, પણ પોતાનાં ખ્યારાં પશુઓની આસપાસ તો અત્યંત મજબૂત ઝોકનો બદોબસ્ત : સાવઝ છલંગ મારીને અંદર ન પડે એવી ઊંચી-ઊંચી કાંટાની વાડ્યો—બાકી તો કદાપિ ને સિંહ અંદર દાખલ થઈ જાય, તો તો આખેઆખી ગાય અથવા મોટી પાડીને પણ જડખાંમાં ઉપાડી એ શિકારના શરીર વતી પોતાના માર્ગમાં આવનારી દીવાલ જમીનદોસ્ત કરતો ચાહે તેવી બેરાવર વાડ્ય સોંસરવો એ નીકળી જ જાય ! અથવા તો સાવઝ વાડ્યની ઓથે બહાર ઊભો રહી એવી તો કારમી 'વાણ્ય' નાખે—એટલે કે નસદોરાંમાંથી એવો તો કુંદો બેલાવે—કે ભય-

સીત પશુઓ બાન ભૂલી વાડય બાંગી બહાર નીકળે, એટલે સાવજભાઈ નિરાંતે વાળુ જમે ! આવી જંગલ-છવનની કેં કેં આવીઓની વાતો સાંભળતા અમે એ રૂડા મેંવાળી રખારણ બહેનના બિના બિના રેટલા ને દૂધનું વાળુ ક્યું. નેસડાની ચોખખાઈ વિષે સાંભળેલી વાતો નજરે દીડી. એ લીંપણ, એ છાજણ, છાશની ગોળી, બધાં વાસણ અને રેટલા : તમામની સુધડતાએ મને આપણાં સંસ્કારી ધરોમાં આકરની વાટ જોતાં એઠાં વાસણો, ચાના સરંતમ, સ્ટવમાંથી ઊડેલા ચાસલેટ વડે છંટાયેલી જમીન વગેરેનું સ્મરણ દેવરાચ્યું. બાકી તો ગામડાંની ચોખખાઈ પણ આજ માત્ર કવિતામાં અને આવાં નેસડાંમાં જ રહી છે.

સાવજ ન મરાય

“ ભાઈ ! તમે પાકું ઘર કાં નથી બાંધી લેતા ? ”

“ બાંધ્યે શો કાયદો ? આજે આંહીં છીએ, તો કાલે વળા ઘાસચારાની તાણ્ય પડતાં, કેવળ જાણે ક્યાં જઈ પડશું ! અને વળી અમારી ગેરહાજરીમાં આંહીં ખોરડાંને કોઈ રહેવા જ શાના લે ? ”

“ તો પછી આવાં તકલાદી લાકડાં કેમ વાપરો છો ? જીરમાં ક્યાં મજબૂત ઝાડની ખોટ છે ? ”

“ અરે ભાઈ, જંગલખાતાવાળા મારી નાખે ના ! અમને સૂકલ લાકડાં જ લેવાની છૂટ છે; લીલી એક ડાળખી તોડી દેએ તો ઈંડ ફટકારે વળી સૂકું-લીકું નક્કી કરવું એ પણ એના જ હાથમાં રહ્યું. ”

“ તમે હવિયારના પરવાના કાં માગતા નથી ? ”

“ પરવાના મળે જ નહિ. ને મળે તોપણ હવિયાર શા

ખપનાં ? સાવજ-દીપડાને તો લાકડીએથી મારવાની પણ મનાઈ છે નવાળ સરકારની.”

‘તમારો જીવ બચાવવા માટે પણ મારવાની મનાઈ ?’

‘હા, ઠાર માર્યાની તો શું, પણ માર માર્યાની ચે જી બખર પડે તો સજી થાય. નીકર તો અમારે બંદૂકને બદલે અમારા ગોળા જ બસ છે.’

આટલી વાત થઈ. આંહીં પણ, શું જામનગર, કચ્છ કે અહ્વરની માફક નવાળ સાહેબને દીકરા કરતાં દીપડા વહાલા છે ? કે પછી ગોરા અતિથિએને વિપુલ શિકાર મળે તેવા ધરાદાથી આ મનાઈ ચાલતી હશે ? મેં સાંભળ્યું કે સાવજની એલાહ હિન્દમાંથી નજી થતી અટકાવવાના સારા હેતુથી અંગ્રેજ સરકારે જૂનાગઢને આવી સલાહ આપી છે. કેળુ જાણુ ! એમ હોય તો એ નેમ હુદથી જ્યાહે પાર પડી ચૂકી છે ! ‘સાવજનાં તે કાંઈ ટોળાં હોય ?’—એ કહેવતની હાંસી કરતાં બાર-બાર પંદર-પંદર સિંહો ટોળે વળીને આજે ગીરમાં આથકે છે, અને એકાદ નાના વાછરડાના શિકાર ઉપર એ આપું ટોળું કૂતરાની માફક ટંટા કરે છે. શો કળજગ !

‘લોડણ ચડાવે હોય’

શીખલ કૂળાના નેસેમાં સવાર પડતાં તેા રાત્રીની લયાનક-
વાના ઁળા સકેલાઈ ગયા. નીચાણમાં પહોળે પેટે વહેતી
જતી રાવલ નદીનાં પાણી ઉપર ચંપાવરણું સૂર્યકિરણો કોઈ
સિંહણ માતાની છાતી પર નાનાં કેસરી-ખચ્યાં રમે તેમ
રમવા લાગ્યાં. ઊંડાણમાંથી પાણીની હેલ્ય ઉપાડી વસમા ચડાવ
ચડતી ઁ કંકુવરણી રણારણુ બહેનો, સ્ત્રીઁના ઘરકામમાં
સહલાગી ણની રાવણુના માથા નેવડી ગોળીમાં છાશ ઘુમાવી
રહેલા રણારી પિતા-પુત્રની જોડલી, અને નેસનાં પાડરુ-વાછરુ
સાથે ઁકજીવ થઈ રમતાં નાનાં ટાબરિયાં—ઁ તમામે પ્રગટા-
વેલી પ્રીતિની હવામાં સ્મૃતિ ઁકાઁક કયાં પહોંચી ? રાવલ
નદી કોનાં ગીતો ગાતી ગાતી ચાલી જતી હતી ? ઁક પ્રેમિક-
યુગલની મૃત્યુ-કથાનાં ગીતો :

સિંદૂર ચડાવે સગા, દીવો ને નાજિયેર હોય;
(પણ) લોડણ ચડાવે હોય (તારી) ખાંભી માથે ખીમરા !

[ઁ વહાલા ખીમરા ! તારાં ખીમ' સર્ગાં તેા તારી ખાંભી
ઉપર સિંદૂર ચડાવે છે, દીવો પ્રગટાવી ધીક્ષણ વધેરે છે, પણ તારી
પ્રિયતમા આ લોડણ તેા પોતાનાં લોહી જ ચડાવી રહી છે.]

ખંભાત ગામનો કોઈ સંઘ દ્વારકા જાય છે : વચ્ચે આ
રાવલ નદીના કિનારા ઉપર કોઈ નેસણ પાસે પડાવ નાખે છે.

રાવલિયા નામના એ નેસના નિવાસી આહેરોમાં ખીમરા નામનો
 સુવક અને પાદર પડેલા અતિથિઓની લોડણુ નામની તરુણુ
 વલિક કન્યા : બન્ને વચ્ચે ગીરની નદીને તીરે મમતા બંધાઈ
 ગઈ. સંઘે તેા મુકામ ઉપાડયા, પણ લોડણુના દિલના ડરા-તાંબૂ
 નથી ઊપડી શકતા : ઓ ખીમરા ! મને જવા દે ! ખીમરા
 રડી પડે છે; આહિરનો બાલક બોલી શકતો નથી

ખીમરા, ખારે દેશ, મીઠાંબોલાં માનવી;
 વળતાં વિસામો લેશ; ખોટી કર મા, ખીમરા !

[ઓ ખીમરા ! મેં નહોતું જાણ્યું કે આવા ખારા પ્રદેશમાં
 તારા જેવા મીઠાંબોલા માનવી વસના હશે. પણ આજે તેા મને
 રમ દે. હું પાછી વળતાં જરૂર રોકાઈશ.]

પણ ખીમરાનાં આંસુ અટકતાં નથી. એ વનવાસીએ, એ
 દૂધના ઝાડવા જેવા ગીરનિવાસી ભોળા આહિર બચ્ચાએ, આજે
 પહેલી જ વાર—કાદમ્બારી માંહેલા કોઈ પુંડરિકની પેઠે—અન્ય
 અજાણ્યાં માનવી તરફ પોતાનું આત્મ-સમર્પણ અનુમન્યું. એ
 ચોધાર રડે છે.

રે મા, રાવલિયા, ખારે આંસુડે, ખીમરા !
 વીશં દા'ડાનો વઢાડ, આઠે દા'ડે આવશું.

તું ન રો ! હું આઠ જ દિવસમાં પાછી વળીશ : એમ કહીને
 લોડણુ ગઈ. પણ દ્વારકાના દેવગમાં સૂનાં સૂનાં, રાત્રીને અંધારે
 એને અમંગળ શકુનો ધયાં :

આજુની અધરાત, એ એ પખી બોલિયાં;
 વાક્યમ, તારી વાત ખોટી હોલે, ખીમરા !

[ઓ પ્રોતમ ! આ પખીની બાપા તેા આજુની અધરાતે કોઈ
 પ્રિયજનનું મૃત્યુ સૂચી રહેલ છે. હે ખીમરા ! તારે પરે એ વાત
 ખોટી જ પડશે !]

કાવકાને મંદિર સ્વપ્નું લાખું, સમા !
સાયું સગે વીર, (પણ) જોઈું છુંથી ખીમરા !

[આ મોતનું સ્વપ્નું સમા વીરને પક્ષે સાયું પડ્યો: તને પ્રભુ બચાવી લેજો !]

એવી અમંગળ શંકા લઈને લોહણ પાછી વળા છે. એ જ રાવણ નદી : એ જ ઉચો કિનારો : ને એ જ નાનું નેસડું : પાદરમાં નવો, તાજો, સિંદૂરે ત્રણકતો પાળિયો ઉચો છે : ઝાળખ્યો : આખી કથા જાણી : અરે બાઈ ! ખીમરો તો તરફડીને મરી ગયો. એને કોઈ નો વિજેગ બહુ લાગ્યો હતો : એ સાંભળતાં તો લોહણના વિજાપે વગડો ગમવી મૂક્યો :

મારગ કઠિે મસાણું, ઝાળખેલ ને આચર તણાં,
ઉતારીને આરસપાણું, ખાંબી કેરાવત, ખીમરા !

[ઝો ખીમરા ! મારને કઠિે જ તારાં મૃત્યુ યશે એવું જાણ્યું હોત તો તો હું આરસપદ્મણુમાંથી તારો પાળિયો ઉતારાવી મમાવત.]
હવે તો—

ઘાડાળા જાવને ઘેર, (અમે) પળતાં પાળાં પૂગણું
રે'શું આજુની રાત (તારો) ખાંબી માથે ખીમરા !

જીવતાં જેને તણ શકે તેને મૃત્યુ પછી ન તાળ્યું, કેમકે લોહણને તો આજે સાચા મૃત્યુંજય સનેકનો અનુભવ થયો :

ખીમરા, જોડી જોડ માણસને મરવા તણી;
બીજી લાખ કરેાડ, (પણ) ઇ જેવી એકેય નહિ !

એવા સમર્પણને સંભારતી પરમતીલી પરદેશણે ગીરની વચ્ચે ખીમરાની ખાલી ઉપર જ પોતાનાં રુધિર ચઢાવી દીધાં : લોહણ ચડાવે લોખ, (તારી) ખાંબી માથે ખીમરા !

સાચો વેજલ-કોઠો

ગીરકાંઠાની એવી એવી પ્રેમકથાઓના મર્મો હવે જ કંઈક કંઈક સમજી શકાય છે. નિર્ગન અરણ્યોમાં એક વાર અંતરે અંતર મળ્યાં પછી જુદાઈ કેવી અસહ્ય બની જતી હશે તે સમજાયા પછી પુંડરિકની હાલત પર હસતાં અટકવું પડે છે. આ નેસવાસીઓ પરીણાની વિદાયને સમયે રહે છે, તેવું સાથી-ઓનું કથન પણ હવે તો અત્યુક્ત વિનાનું લાગે છે.

અને એવા ઘેલા સ્નેહનો પરિચય ભાઈ સુલેમાને કરાવ્યો. એના મોંમાં, બસ, એક જ વેણ હતું: “ અરે, વાત છે કાંઈ ! સાચો વેજલ-કોઠો જોયા વગર તે જવાય ! આજ તમે મારા મહેમાન : હું લેજો આવીને બતાવું : મરી જઈ તોય આલ્યા જવા ન દઉ ! ”

એના પ્રેમના ટેદી બનીને અમે સાચો વેજલ-કોઠો જોવા આલ્યા. અનેક ડુંગરા, ધારો ને નદીઓ ઝોળંગાવતો ઝોળંગાવતો એ પ્રીતિઘેલો મુસલમાન માલધારી પોતાની સુરમેલરી આંખો ચમકાવતો, નિરંતર મોં મલકાવતો, માર્ગે ‘ તાલ જોવો છે ? ’ એમ દહી પોતાની લોંસોને કેવળ શાંત સમસ્યાયુક્ત અવાજ વડે અમારા ઉપર આક્રમણ કરાવવાની રહસ્યલરી વ્યૂહરચના દેખાડતો, આડવે-આડવું, સ્થળેસ્થળ, નહેરેનહેરું નામ લઈ ઝોળખાવતો અમને જેસા-વેલ્ટ બહારવટિયાંના સાચા નિવાસ પર લઈ ગયો. એક બાબુ રાવલ નદી : ધીણ બાબુ પોતાની પ્રિયા સૂરનળની સહાય લઈ ને પટલ સૂરનળો વોંકળો : ણંનેએ જાણે પોતાના અંકરા લીટીને ચાપાસ એક વાયાનક ખાઈ દરી લીંપી છે. ત્રીણ બાબુ એરદોરલી નદી પણ અચોક-વનમાં જાનકીદની ચોટી દરતી રાદસીઓ માંદેલી એક હોય તેવી પટેલી છે. ને રચે આવેલ છે વેજલ-કોઠો. ત્યાં કોઠો

નથી, ગઢ પણ નથી—કશું નથી; પણ એક જળરક્ત કિલ્લાના દટાયેલા પાયા દેખાય છે. માત્ર પાયા : અડોતડો શિલાઓ પડી છે. નાનું ગામડું વસે તેટલી વંદી જગ્યા પડી છે. છેક સુધી ઊંટ ને ઘોડાં ઉપર ચડ્યાં ચડ્યાં જઈ શકાય તેવો એક જ ગુપ્ત રસ્તો છે. એ નદીકાંઠાના પથ્થરમય જિંથા કિલ્લાની ટોચેથી જકારવટિયાઓ પોતાના ઘોડાના પાવરા, વડે જે પાટમાંથી પાણી ખેંચી પીતા તેનું નામ ‘પાવરા પાટ’ : બેખડની ટોચે શિલાજિત (પથ્થરનો ગુંદર) જામે છે. માનવી ત્યાં પહોંચી શકતું નથી. વાંદરાં જ એ શિલાજિત આઈ જાય છે.

‘ તરિયા રૂઠી ! ’

ઊતરીને રાવલની વેકૂરીમાં આરામ લીધો. આરામ પણ દુહા વિનાનો નહોતો. રાવલના ખોળામાં બેઠેલા ચારણ ભાઈને પોતાની ભેંસો સાંભરી, જીવનના વિચારો જાગ્યા, કોઈ ભૂત-કાળનો દુઃખિયારો ચારણ સંભર્યો, અને એ ચારણે પોતાની મરી ખૂટેલી ભેંસોના વિજેગકાળે નદીના નીરને કહેવું લેલક સંબોધન સાંભર્યું :

‘ મેયું માગ ન દેતીયું, રૂંધતીયું આરા; (હવે) જળ જાંજુર તણ્યાં, (તમે) માણો મહિયારા ! ’

[એ જાંજુર નદીનાં નીર ! એક સમયે તો મારી હાથણી જેવી ભેંસો તમારી અંદર ખેસીને તમારા કિનારા રૂંધી રાખતી; તમને વહેવા જેટલી પણ જગ્યા નહોતી રહેવા દેતી. આજે એ ચાલી ગઈ છે. હવે સુખેથી તમે ગુસ્તાન કરો; હવે તમને કોઈ નહિ રોકે !]

સૂરનળા વોકળામાં પથ્થરના ખડક વચ્ચે થઈને પાણીના પ્રવાહે એકસરખો માર્ગ કાપી લીધો છે. એને લીમની વૃદ્ધ કહેવામાં આવે છે. કોઈ કારીગરે કંડારી હોય તેવી એ ચીરાડ જોઈને દુહાનું સુભાષિત મિત્રોની સ્મૃતિમાંથી ઊઠ્યું કે—

ટાઢી અગ્નિ વન ઉસે, જળં પથરા વેરન્ત;
તરિયા ફી જે કદે (ત) દૈવે નહિ કરન્ત !

[ટાઢી અગ્નિ—એટલે હિમ—આખા જંગલને બરખી ખાવ;
અને પાણી પથરને પણ વેરી નાખે. ઝાહો ! અગ્નિ લેખાતી
ત્રિયા જ્યારે ફે છે ત્યારે કેવો કોપ ખતાવે છે ! વિધિ પણ
એવું ન કરી શકે !]

નેસડામાં ચા-પ્રકોપ

ભાઈ સુલેમાને જમાડેલી પ્રાહ્લણિયા મીઠી રસોઈ અને
ગીરપ્રવાસની ગંધીયે લજ્જત બળીને ભસ્મ થઈ જાય તેવો
ચા-દેવીનો પ્રકોપ ત્યાં નજરોનજર દીઠો. અપ્રીણ અને કસુંબાને
વિસરાવી દે તેવું સામ્રાજ્ય તો ગીરમાં ચાનું ચાલી રહ્યું છે એ
વાત જાણી નહોતી. ગામડામાં તો હોટલો પેઠી છે, ને હોટલોને
અંધ દ્વારે પરોઢિયે ઢઢ-ભાંગીઓ વાસણુ ધરી બેઠા હોય છે, તે
ખખર હતી. નેસડામાં એ દાવાનળ લાગેલ પહેલવહેલો દીઠો.
ને એ ચા પણ કેવી ? પશ્ચિમની આદતોને જે આપણે પશ્ચિમ-
વાસીઓની સંચમી રીતે પાળી શક્યા હોત તો કંઈક ઠીક હતું.
પરંતુ આ ચા તો સારી એવી રસોઈ તૈયાર થઈ જાય એટલો સમય
સુધી ચૂલા પર પાકી પાકીને રાતીચોળ થાય છે, બખે ત્રણ-ત્રણ
ખ્યાલા પિવાય છે. (ખ્યાલા-રકાબીઓ નેસડામાં વસી ચૂક્યાં
છે.) જેટલા પરોણા નેસડે થઈને નીકળે તેટલી વાર ચા
કઢાય છે; પરોણા રોકાય તો મધરાતે પણ પિરસાય છે.
છોકરાં, યુવાનો ને છુટ્કાંઓ, સહુ તેટલી વાર ઢીંચે જાય છે.
અને એ ચાનો સરંભ આવે છે ક્યાંથી ? પાંચ-સાત ગાઉ
પરના મોટા ગામડામાંથી ખેલત દે લોહાણા વેપારીઓ આવીને
લેંસોનાં ધીના ઉમેડખા મનમાન્યે લાવે લઈ જઈને તેના
દામના બદલામાં સાકર, ચા વગેરે ચીજો મનકાવતે મૂલે

હિસાબ કરીને મોકલી આપે છે. મેં ઘરાબર વિશ્વાસપૂર્વકની વાત સાંભળી કે વરસોવરસ અછેક ઘર ઉપર આજ એ નેસવાસીઓને ચા-સાકરનાં ૨૫૦થી ૩૦૦ રૂપિયાનું ખર્ચ ચડે છે। વિષના ખ્યાલા આટલે મોંઘે મૂલે વેચાતા લઈને હોંશિ હોંશિ પિવાય છે. હું નથી કહેતો—દાકતરો કહે છે કે ચૂલે એક પળ-ઘડી રહેતી ચા પણ એર જન્માવે છે. આંહીં તો કલાક સુધી ખદખદાવીને ચાને 'પાકી' કરાય છે. આ વિષ-પ્રચાર અટકાવવાની કોઈની તાકાત નથી. આખા કાઠિયાવાડમાં કોઈ અંધારો ખૂણો પણ એમાંથી જન્મે નથી. નેસવાસી પુરુષોની પડછંદ કાચાઓ ઉપર એ વિષપાનની અસર જોતાં શ્વાસ ઊંચા ચડે છે. વીસમી સદીના કાગની અદાલતમાં આખા કાઠિયાવાડને જાણે કે જૂની કોઈ ન્યાય-પદ્ધતિ અનુસાર રિખાવી રિખાવીને ઠાર મારવાની સજા મળી છે. આપણે દોષ કાઢીએ છીએ પરિશ્રમની વસ્તુનો અથવા પ્રધાનો. વિવેકબ્રહ્મને અવળચડા ઉપયોગ કરનારા તો આપણે પોતે જ છીએ. કોઈ સોરઠના પ્રેમીને આ વિચાર ધું વલોવી નાખતો નથી ?

નાંદીવેલાના શિખર પર

રબારી નેસવાસીઓને રામરાગ કરી માંગડા ડુંગર તરફ વળતાં રસ્તામાં ડાબા હાથ પર ડુંગરા-ડુંગરીઓની કોઈ વિકસલ પલટન લઈને મૂંગી વ્યૂહરચના કરતો જિલેલો સદુથી જિલો એનાપતિ પહાડ નાંદીવેલો દીઠો. સાચેસાચ કોઈ સેનાધ્યક્ષના નિગૂઢ ઊંચા અંતઃકરણ સરખી જ જટિલ આટવી નાંદીવેલાના કલેવરમાં પથરાઈ રહી છે. અને એની પાસે જિલ્લી છે નાંદીવેલી ડુંગરી. એ ડુંગરી નથી—વિષમ ડુંગર જ છે; પણ નાંદીવેલાથી નીચેરી : બાલુમાં જ જાણે યજ્ઞ-વેદી સન્મુખ પતિ સત્યે ખેડેલી : અને વળી સ્તન સરીખા લાગતા બે

પ્રચંડ પાપાણો ઘરાઘર વક્ષમાં જ ગોઠવાયેલા : એ પરથી લોકોએ એને નાંદીવેલા પર્વતની અર્ધાંગનાત્ત્વં પદ આપેલું છે. કોઈ કુહાઈથી ભરેલા માનવીની માફક નાંદીવેલો પણ નિર્જન જ પડ્યો છે. એનો વિશ્વાસ કરીને કોઈ માણસો ત્યાં રહી શકતાં નથી, કેમકે એના અંતરમાં સ્નેહનાં જળઝરણાં નથી. લોકો ધીરે સ્વરે બોલે છે કે એ અટવીમાં એક નાંદીગરજી નામના અવધૂત વસે છે, ને રસ્તો ભૂલેલા તૃપાતુર પ્રવાસીને હોઠે પાણી સીંચી માર્ગ બતાવે છે. પાપીના હૃદયમાં પણ કોઈ કોઈ વાર અખૂડી જતાં. પુણ્ય-પરમાણુ જેવો એકાદ તપસ્વી એ પહાડમાં પડ્યો હોય તો નવાઈ નથી.

પણ આવા વિષમ ડુંગરમાં એકસો વર્ષ પૂર્વે જોગી બહારવટિયા જોગીદાસને આશરો મળેલો હતો. આજે પણ જોગીદાસના નાના ભાઈ ભાણુના નામથી ઓળખાતો ભાણુગાળો ત્યાં બતાવાય છે. એ ભાણુગાળામાં, ભાવનગરના સરપાવની લાલચે જોગીદાસને જેર કરવા માટે એકસો વીસ ઘોડે ચડી આવેલા બહાદુર જસદણુ-નરેશ શેલા ખાચરને ભાણુ-જોગીદાસે કેવળ દસ જ ઘોડે તગડી મૂક્યા હતા. અને એવું વીરત્વ નજરોનજર જોનાર ગાંગા નામના ધારોટે, પોતે જસદણુનો જ વહીવંચો હોવા છતાં, જસદણુની જ દરખાસ્ત-કચેરીમાં, જેવું દીકિલ તેવું વર્ણન કરીને એક ગીત સંભળાવેલું. તેની છેલ્લી કડીમાં કહ્યું છે કે—

આલણુદારો કહું અલખેલો
 ખેલ જઈને ખીજે ખેલો,
 બાદકિયો દસ ઘોડે ઝીલો
 છો વીસુંથી ભાગિયો શેલો !

આ સત્યવકતૃત્વ બદલ ગાંગાને કહેવામાં આવ્યું કે
 “ચાલ્યો જા ! જસદણુમાં રહે તો તું ગા' ખા !”

“થૂ તારા જસદણુમાં !” એવો ઉત્તર આપીને ગાંગો

ખારેટ ભીમોરાની ટકીએ ચાલ્યો ગયેલો, અને ત્યાં શેલા ખાચરની પેશ્વાઈ ફોજ સાથેની ચડાઈ વખતે ભીમોરાના ધણી નાનક ખાચરની સંગાથે એ ગાંગાનો દીકરો દેસો સવળ પહેલવહેલો કૂદી પડીને દરબારની આગળ ચાલી મર્યો હતો. તેનો દુહો છે:

ભીમોરો ને દંખણી ભરે, થાનક સિંધુ ઠાર:

(તે દી) માધું ના લણી મોર્ય, (તે) દીધું, સવળ દેસળા !

અને નાંદીવેલો ખીજું પણ એક સ્મરણ કરાવે છે. એ સ્મરણ સુદ્ધતું નથી—પ્રેમતું છે. એની ટોચ પર ખરે મધ્યાક્ષે દષ્ટિ સ્થિર થાય છે, ને ત્યાં એક આકૃતિ રચાતી દેખાય છે. આથે આથે નજર કરીને એ આકૃતિ સાત ગાઉ દૂર આવેલા સાણાના શિખર પર જાણે કોઈ ખીજ આકૃતિને શોધે છે, કલ્પે છે, નીરખે છે. ધીરે ધીરે સંધ્યા નમે છે. અને—

આભે ધારાળા કાઢિયા, વાદળ ચમકી ધીજ;

રૂદાને ગણેા સાંભર્યા, આવી આપાદી ધીજ.

એવી એ આપાદની મેઘલી સંધ્યાએ, વીજળીના ચમકારા થાતાંની વાર, નાંદીવેલા પર ઊભેલી એ આકૃતિને રૂદે જાણે પોતાનો સાણાનિવાસી પ્રીતમ સાંભરે છે. ધીજના ચંદ્ર સામે ટાંપી રહેલી એ પ્રેત-આકૃતિ જાણે સાંત્વન ધરે છે કે, આજ ખીજ કોઈ રીતે તો મળાય તેવું નથી, ચાર નજરો પણ એકં યાચ તેમ નથી; પણ આજે મારા પ્રીતમની આંખો પણ ધીજનાં દર્શન કરતી હશે, હું પણ દર્શન કરું છું : એ રીતે અમારી ચારે આંખોના પૃથ્વી પરના વિસ્તેદ આજે આકાશની અનંત ટોચે નાની-શી ધીજ ઉપર અન્યોન્ય આલિંગન લઇને શરૂી જતા હશે. ત્યાં એને કોઈ સંસાર-વ્યવહાર અટકાવી શકશે નહિ !

નાંદીવેલો પાછળ રહી જાય છે; એ શિખર પરની આકૃતિ ‘અમર આલિંગન’ની કથા માંહેલી પ્રેમિકા ‘કુંવર્ય’ની એ વાસનાપૂતળી પણ વાતાવરણમાં વિલીન થઈ જાય છે.

[૫]

માંગડો ડુંગર

. નાંદીવેલાની લાંબી લાંબી પહાડ-સેનાને જોતાં જાણુ કે આંખો ધરાતી જ નથી. નવા નવા આકારો ધરી ડુંગરમાળા નજરખંદી કરી રહી છે. ઘડી વાર એ સૈન્ય લાગે છે, તો ઘડી પછી જોગીઓની જમાત ખની જાય છે : કોઈ જટાધારી, તો કોઈ મૂંડિયા; કોઈ લીલી કફનીવાળા ફફીરો, તો કોઈ દિગમ્બર સાધુઓ : એવી માનસિક રમતો રમતાં રમતાં એ ગિરિ-મંડળનો છેલ્લો ડુંગર 'માંગડો' આવી પહોંચ્યો. એની ઊંચી ટોચે રાજપૂત ત્રેમિક માંગડાવાળાની અને એની સહચરી વણિક-કન્યા પદ્માવતીની ખાંભીઓ ઊભી છે. યાદ આવે છે ? 'ભૂત રૂવે લેંકાર'ની ત્રેમકથા માંહેલો માંગડો યાદ આવે છે ?

ઘાટો ઘોડાને ઘાટ, અસવારે ઊભો નહિ;

(નેડ) ભાણું ભરે આકાશ, મીટે ભાણ્યો માંગડો.

એવો એ વીર રાજપૂત ધૂમલી નગરમાં મામાને ઘેર મહેમાન થઈ રહેલો : આહરા ખાયલ નામના કાઠીએ ધૂમલીનાં ગૌ-ધેન વાળ્યાં : માંગડો સહુની મોખરે જઈ ખાણુ વડલા નીચે એ ગાયના ચોરને લેટ્યો : આશાભર્યો અંતરિયાળ મૂઓ : અસદ્ગતિ યાંત્રીને ત્રેતના અવતારમાં ગયો : પાછળ ઝૂરતી વ્રતધારિણી પદ્માવતીએ પોતાનું નવું લગ્ન નાકપૂલ કરીને અટવીમાં એ ભૂત પતિ સાથે—

વડતા, તારી વરાળ, પાને પાને પરજળી;
(૬) કયાં બંધાવું જાળ, (મને) બડકા વાલા ભૂતના.

—એવા સળગતા ગ્રેત-પ્રદેશમાં કારમો સંસાર માંજ્યો. અને—

સૌ રેતો સંસાર, (એને) પાંપણિયે પાણી પડે;
(પણ) ભૂત રુવે ભેંકાર, (એને) લોચનિયે લોહી ઝરે.

—એવી ડુધિરની અશુધારા એણે એ ગ્રેતદેહી પતિના ગાલેથી લૂછયા કરી.

પરંતુ એની ખાંભીએ આ ડુંગરા પર શા માટે ?
એટલા માટે કે આંહીં એણે રહેણાણ રાખેલું હતું. પોતાના
ગામં ધાંતરવડ ઉપર એની મમના રહી ગયેલી, તેથી આંહીં
ડુંગરાની ટોચેથી રોજ રાત પડતાં એને પાંચ ગાઉના પડલા
ઉપર ધાંતરવડ ગામના અખૂકતા દીવા દેખાતા અને એ દેખીને
માંગડાને સુખ ઊપજતું. એ વિકરાળ નિર્જનતામાં જનની
ચેલટી પરથી સંધ્યાને સમે ઠેકડો મારીને નીચે ઊતરી જનારી,
અને પછી એકલવાયી, લયલીલ, ઉમ્ર પ્રીતિના તાપમાં તપતી
તડુણ પડાવતીએ જે દિવસે અદૃશ્ય માંગડાવાળાને—

ઊંચે સળગ્યો આબ, નાચે ધરતીના ધડા;

એલવવાને આવ વેલો, ધાંતરવડ-ધણી !

—એવા ધોર અવાજ દીધા હશે, તે દિવસે અટવી અને ડુંગર-
માળ કેવી કારમી ચીસ પાડી કાંપી ઊઠી હશે ! ‘ માંગડા’ની
કથા માંહેલા દુહામાં ભરેલો વિજ્ઞાપ મને ખીજુ કોઈ સોરઠી
કવિતામાં નથી દેખાયો. એ દુહાએની ખાંધણી સહુથી વધુ
જાવવાહક દીસે છે. ફરી ફરી બોલતાં તૃપ્તિ થતી જ નથી.
બાણુ કે કોઈ અત્યંત જલદ વાસનાના એ ગ્રેત-સ્વરો છે.

વાઘેર બહારવડિયો

પાસે જ વહે છે માલણુ નદી. માલણુને સામે કઠિ ગાયક-

વાડ સરકારનું કંટાળા ગામ છે. એ ગામના એકસો વર્ષની ઉમ્મરના એક હુલ્મ હજી જીવે છે. કોઈ ખંડેરામાંથી પસાર થતા પવનના ગમગીન, અસ્પષ્ટ સૂસવાટાની માફક એ બુઝર્ગની પડી-ખજલણી ગયેલી દેહશક્તિઓમાંથી ૮૦ વર્ષનો સ્મરણ-સ્વર સંભળાયો કે “ મૂળુ માણેક નામનો પ્રખ્યાત વાઘેર બહારવટિયો પોતાની ટુકડી સાથે સાત દિવસ સુધી આ માંગડાના ડુંગર પર પડાવ નાખી રહ્યો હતો. અને એણે પોતાના કાકા ભેધા માણેકનું કારજ પણ આંહી જ કર્યું હતું. મારી ઉમ્મર તે દિવસે ૧૦-૧૨ વર્ષની હશે : હું એ બહારવટિયાને માટે રોજ એ વાર રોટલા ઉપાડીને ડુંગર પર પહોંચાડવા જતો : એનું રૂપ મને યાદ છે : માથા પર લાંબા વાળનો ચોટલો, મોં પર ઘાટા કાતરા, અને જખ્ખર ઘાટીલું શરીર હતું : બહારવટિયો બહુ જ થોડું બોલતો : છાનોમાનો બેસી રહેતો. રોજ સવારે એનો એક સીંઠી જે ખલે જે મશક લઈને, હાથમાં બંદૂક સોતો, માલણનું પાણી ભરવા બિતરતો, અને એ બંને મશકો ભરીને બેધડક પાછો બધા ભેતા તેમ ડુંગરા પર ચડી જતો.”

ગીરની લેંસો

કંટાળા ગામના રામ નોળ નામના એક આહિર ગિરા-સિયાને ઘેર ખરેખરી નામી લેંસોનું આખું જાડું ભેવા મળ્યું. ગીરના માતેલા સાવઝોની સામે સંત્રામ માંડનારી જે લેંસો વિષે સાંભળેલું તે ત્યાં નજરે ભેઈ. એની કેટલી કેટલી બુદ્ધિ સાખો પડી છે તેનું એક રમૂજભર્યું, તેમ જ લેંસોની ખરી મહત્તાના વર્ણનવાળું, ચારણી ગીત પણ રચાઈ ગયું છે. અને લેરી નાદે ગાજતા ગળાવાળા એક ખારોટજીએ આબાદ રીતે એ વર્ણન કરી બતાવ્યું. કવિ કહે છે કે —

[ગીત-નમકું]

ગણાં નામ કુંદી તણાં નાગણું, ગોટકયું,
નેત્રમું, નાનકયું, શીંગ નમણાં;
ગીણણું, ભૂતકું, ભોજ, ઊગાળિયું
ખીનકું, હાથણી ગળાં ખમણાં.

[કુંદી ભેસોનાં નામે ગણી ખતાલું : નાગણી, ગોટકી, નેત્રમ, નાનકી, નમણાં શીંગવાળી ગીણણી, ભૂતકી, ઊગાળી, ખીનકી—કે જેનાં પરિમાણ હાથણી જેવાં છે.]

ભીલીયું ખાવડયું, બોધકું, ભુરીયું
પુતણું દીંગણું નામ પ્રાણ;
ભગરીયું, વેગડયું, વાલચું, જાલચું,
રાણ ખાકું તણાં જાણ રાણ.

કંટાળતા નહિ ! હલુ થોડાં નામ બાકી છે :

દાડમું, મીણણું, હોડકું, દડકણું
ગેલીયું, મુંગણું, રૂપ ગણીએ;
સાંદીયું ખાપડયું, પ્રાખ ને સાકરું,
પાડ ગાડદ તણાં કેમ ગણીએ !

અને પછી તો ભેસોનાં રૂપરૂપનાં ભલકતાં વર્ણન છૂટે છે : સાંભળતાં તો કોઈ ભેંસથેલા કાઠી ચારણના કેડિયાની કસો તૂટવા લાગી !—

એપતાં ઢાળીયું શીંગ આંટાળીયું
બાળીયું પીંગલાં આઉ બાથે;
ધડા મચરાળીયું કુંગરા ઢાળીયું
હાલીયું ગાળીયું ખડાં ઢાથે.

[કાળા રંગે એપતી, આંટાળાં શીંગે શોભતી, વજનદાર પીંગલાં આઉવાળી એ ભેંસો કુંગરા તરફ ખીણામાં પોતાની ખડેલી પાડીએ સાથે ચાલી.]

હાલીયું પાણી પડે હેતાળીયું
 જરે પરનાળીયું મેઘ જેવા;
 દાખતાં વીરડા જેમ દૂધાળીયું
 મેંધ મૂલાળીયું દીએ જેવા.

[પાડાઓ ઉપર હેત કરતી ચાલી. મેઘની ધારા જેવી તો જેના દૂધની શેડયો ઝરે છે, અને જેના દૂધના તો જલજે વીગડા ભરાય એવી ધી-માખણના મેવા દેનારી મહામૂઠી ભેંસો ચાલી.]

ભેંસો, ઘોડાં, ઊંટ, તલવાર, બંદૂક વગેરેનાં આવાં વર્ણન-કાવ્યો વડે ચારણી સાહિત્ય આજ પણ ભરપૂર છે. ચારણ-ખારોટો આવાં ખયાન કરવામાં સિદ્ધહસ્ત હોય છે, કેમકે દાતારો પાસેથી ભેંસ-ઘોડાંનાં દાન લેતી વેળા તેઓને આવી પ્રશસ્તિઓ ગાવી પડે છે. એથી અધિક રસભર્યું ગીત એક કાંગલી નામની સાવઝશૂરી ભેંસ અને ગીરના એક સિંહ વચ્ચેના સંગ્રામનું છે. એ કાંગલીએ જોરાવર સિંહને તગડ્યો હતો. મને એ બહાદુર ભેંસ બતાવવામાં આવી. તદ્દન સોઝી ને ગરીબડી એ પશુનારીને જોઈ મને સ્મરણ થયું કે સાચી વીરતા પોતાની બહાઈ નથી હાંકતી ને પોતાની જાહેરાત કરતી નથી નીકળતી. એ તો ઠંડા ચક્રમકમાં છુપાયેલા અદ્વય અગ્નિ જેવી હોય છે. એવી ગરીબડી દેખાતી કાંગલીને તો અમારા કવિ દુલાભાઈએ પોતાના ગીતમાં ભારી લાડ લડાવેલ છે :

(ગીત-રૂપાખટું)

ધીયા પવાડા અપારા એક જલસું વખાણું ઘોડા
 સાદૂળો ઊડિયો સિંહ કરેવા સકાર;
 "વનરાસ રહાડા માથે આવીયો ગૂંજતો વ'કો
 અહા ભારે ઝુકા લીયા સાખ લો અઠાર.
 માડતો અનેકાં ખાડુ ધણુંકી આવીયો માઠો
 બણુંકી ધણેણ્યો મુએ બોલીયો બરર;

સલ્કી જીઠીયા માળાં ઠલ્કી નાહસે' સંકા
બલ્કી બોલીયો માટી મેખ, યા બેર.

[શાકુંબો સિંહ વનના પહાડ ઉપર ચિત્ત કરવા માટે ગાજતો ગાજતો આવ્યો. અનેક ટોળાંને ત્રાસ પહાંતો એ ધણેણી દર્શને બોલ્યો. એના કારમા સ્વરાંથી ખીણો ગુંથ જી. એણે ત્રાડ ઇ દહું કે " મદિપી ! હવે માટી યાને ! "]

મેખી કાંગલી ! તે' ઘણા દિનથી ઉદાયો ' મુને ;
એમ બોલી ફેર મુખે કીયા હી અવાજ
પહાં ઉટકોટ રોમરાયં કાંગલીને વાપી
ગડાસા નાખીયા મેઘ અપાઠરા ગાજ.

અપાઠની મેઘ-ગર્જના શી ત્રાડ નાખીને કાંગલી શો
ઉત્તર વાળે છે :

આવડું ભેર હું, કુત્તા, કીયાંસે' લાવિયો આલે ?
કેધ મારા ભેયા નથી, સાંમળયા હે કાન !
ભાગ, એક છલે કહું ફૂતરાસા પુન બલા !
(મે' તે) પવાડે અનેક સિંહ તણા લીયા પ્રાણ-
ઠલ્કી જીઠીયા વેળ મેખ તણા સૂળ ડાધો
ધાર ભેર શોર ક્રિયા ફેર ક્રિયા ધાવ ;
હઠીને કાંગલે ભેમ ડાણ નાખી તીન ઉઠાં
ખાણ નાખી તાણકીન ઉઠાયા હે પાવ.

[મદિપીનાં વચન સાંભળીને ડાધો સિંહ મર્જના કરી બેઠ્યો :
ધાર અંવાજ દીધો. ફરી હજંગ મારી તે વખતે કાંગલી બેંસે પણ
ત્રણ ડગલાં પાછી હઠીને સામે ત્રાડ દીધી : સામે વ.૨૧ નાખીને
પગ ઉઠાયા.]

પૃથ્વીકા ધમાકા લાગા કાંગલે ઉઠાયા પાગા :
લાગા ડાગા ફાગા સિંહ શુધ ના ડગાર

રોય પ્રલેકાળ આગા કાંગલીરા રૂપ ખાગા
ધુરસે' વોમમે' લાગા મહા ધુવાંધાર

[કાંગલીએ પગ ઉઠાવ્યો. ત્યાં તો ધરતી પર ધણેણાટી ખેલી. સિંહે પણ દર્શી શુદ્ધિ વિના સામે ડગલું લગાવ્યું. કાંગલી બેંસતું રૂપ તો પ્રથમકારી બન્યું, અને ધૂળ ઊડવાયા આકાશમાં ધૂવાંધાર બની ગયું.]

વેગળી હતી જા, મેખી, નકે માર દિયાં વઘાઃ
સૂણી ઘોમ જાળ કુંઢી અંગહી મુસારઃ
લોડ ! પાછી હટું તો તો ધણીને ખોટય હીં લાગે,
પાછી હટાં જુધે તો તો લાગે પરમાર.

[અરે બેંસ ! તું વેગળી હતી જા. નહિ તો તને મારી નાખીશા. સાંબળીને બેંસને અંગે જાળ લાગી. અરે ધૂન ! હું જો પાછી હટું તો તો મારા ધણીને બદો બેસે. યુદ્ધમાં પાછી હટું તો તો મારા માલિકનું પરમાર કુળ લાગે ! (' નેળ શાખા ' ના આહિરો પરમાર રજપૂતોમાંથી ઊતરેલા હોવાની માન્યતા છે.)]

રૂપ વિકરાળ મારે ધણી છે હીં નેળ રાજાઃ
ઉઠાળા ખાકુને એનું જોર છે હમેશઃ
બંકા રૂઠા ધણી મારા ભાલારી ધારસે' વીધે,
દોખીયાં ન કરે જેનો મૂખસે' દવેસ.

[વિકરાળ રૂપવાળો મારો રાજા છે; અમાગ જ્નેરાવર યોગાને એનું સદાનું જોર છે. મારો બંકડો ધણી રૂઠે તો તો ભાલારી અણીએ વીધી નામે. દુસ્મનો એનો દ્વેષ મુખોમુખ કરી શકે નહિ.]

એવા પરસ્પરના પડકાર પછી જાન્ને વચ્ચે યુદ્ધ મંડાય છે :

ઉઠાયા મેખીએ પાગ ગડાસા નાખતા આપે,
તરીકું ભગાયા ગેલી કાંગલે ઉઠાળા
રામ નેળ તણું ખાકું શામજી સરમેળ રાખે,
બંનેડે સિંઠકા છેડા કુંઢી, ઠાળજાળ !

[મહિષી કાંઠલીએ દુઃકાર કરીને પગ ઉઠાવ્યો. એ હરીદ્વેષ બેંસે સિંદને નસાડ્યો. ભાઈ રામ મોળના ખાડુને ક્યામ પ્રભુ સુરક્ષિત રાખજો ! અને એની કુંદી બેંસો સદા સિંદને નસાડજો !]

ચારણી ખતનેા

ગ્રામજીવનનાં આવાં ગૌરવ-ગીત : બેંસોને પણ એ અમરત્વ આપે, એમાંથી ગ્રામવાસીઓનું વીરત્વ આકાર ધરે છે. ગરીબ માલધારીઓને—બઢકે પશુઓને સુદ્ધાં—એવા રોમાંચકારી ઘિરદે ઘિરદાવતી એ ચારણુ-સંસ્થા આજે બ્રહ્મ ધર્મ છે. અને ધીજી ણાલુ આવાં ગીત રચનાર તથા પ્રાચીન ઇતિહાસની ગાથાઓ કઠે રાખનાર હકીકતોના ખબના જેવા ચારણુ-રાવળો ટપોટપ મરવા લાગ્યા છે. ઝેળિયા ગામના વૃદ્ધ રાવળ ગીગા ભગતને મળું મળું કરતાં તો એણે પ્રાણુ તલ્યા—ને એની સાથે એની આપરચી ઉચ્ચ કાવ્ય-ધારા પણ ગઈ. એનો ઇતિહાસ—ભંડાર પણ ગયો. સામત રાવલ નામનો એક પુરાતની વહીવંચો પણ ણાખરિયાવાડની જૂની ને બારીક માહિતી સાથે આચિંતો અદસ્ત થયો. નવી એલાદે એવા ઘુઝર્ગો પાસેથી જૂનો વારસો મેળવી લેવાની પરવા ન કરી, અને મારા જેવાને હવે એ વાતનો સદાનો ઝોરતો કરવો રહ્યો. એવા લોકોનો ઉપયોગ આપણી કોઈ સાહિત્ય-સંસ્થાએ ન કર્યો. તો પછી ‘કૌર્ણસ સભા’ જેવી લાખોના વહીવટ કરતી સંસ્થાનું સ્થાન ક્યાં છે? દસ ‘રાસ-માળા’ ભરી શકાય એટલી સામગ્રીનો આવી ‘સભા’એ લગાદે ભાવ નથી પૂછ્યો. અને તો પછી ‘ચારણો યુથામદખોર ધર્મ ગયા’ એવી કશિયાદ કરવાનો અધિકાર પણ આપણને ક્યાં રહ્યો છે ! હુકડો રોટલાને ખાતર પોતાની રત્ન જેવી કવિતાને આહિ તેવા નાલાયક માણસ પર ઢોળવા જતા યુદ્ધિયાળી

ચારણી ખજનો

ચારણો—ખારોટોને આત્મગૌરવ અને સત્યપરસ્તાની રાટલી પૂરી પાડવા આજે ક્યાં કોઈ તૈયાર છે! છતે સાધને ચારણુ-ખારોટનું સ્થાન બ્રહ્મ થતું દેખીને, ઇતિહાસ-સામગ્રીના એક મહાન વિનાશને! આપણને જતે દહાડે પસ્તાવો થશે તે વાત વિચારતાં વિચારતાં, દાંડે ખળતાં આટલું લખી જવાય છે.

હોવાથી 'કોઈ ઇતિહાસગ્રેમીએ' ભાગ્યે જ એની યાત્રા કરેલી હશે. વોટસન જેવો સમર્થ તવારીખ-નવેશ પણ પોતાના 'ગેઝેટિયર' માં આ સાણાને પાંચ પંક્તિના એક તુચ્છ ફકરાથી જ પતાવી નાખે છે :

' સાણાનેા ડુંગર ઉનાથી ઉત્તરે સોળ માર્ઘલ, વાંકિયાથી ઉત્તરે એક માર્ઘલ, અને ડેડાણથી નૈઋત્યે દસ માર્ઘલ ઉપર છે. ડુંગરાની પાસે થઈને રૂપેણ નદી વહે છે. ડુંગરાની બન્ને બાજુમાં ખોદ્દમતવાળાઓની આશરે સાઠ ગુફાઓ છે. સંભવ છે કે વલ્લભી ધ્રુવસેન પહેલાની બેન દુદાએ ખોદ્દમઠ સ્થાપ્યો તે આ સાણાની ગુફાઓ હશે. ગુફાઓમાં પાણીનાં ટાંકાંઓ ઘણાં છે અને કોતરકામ બહુ જ સારું છે. અહીં કંઈ લેખ નથી તે ઉપરથી એ ક્યારે થઈ તે નક્કી કરી શકાતું નથી. "

બસ, આટલો જ ઉલ્લેખ છે. અને તે સિવાય કોઈએ કંઈ લખ્યું જણાતું નથી.

નઘલિયાતી જગ્યા

' વલ્લભીપુરનાં ખડેર ' નામે ઓળખાતી સપાટ ભોંમાંથી એકાદ સિંકો શોધવામાં રસ લેનારાઓ આ ઇતિહાસના આકૃતિમાન ઉચ્ચાર સ્વરૂપ સાણાને તપાસવા નથી ગયા હાગતા. ત્યાં સરહદ છે જૂનાગઢના નવાબની કે જેને ઘેર આજે ઇતિહાસનું કશું માહાત્મ્ય નથી. ખીજી બાજુ, એ ડુંગરનો કબજો છે વાંકિયા નામના ગામના કેટીલા તાલુકદારોનો—કે જેને મન સાણા ઉપર લેસોને ખવરાવવા માટે ભર-મે-ભર ઘાસ લગ્યા સિવાય તેા એની કશી મહત્તા નથી. ત્યાં જનારા પ્રવાસીઓ તેા સુખ્યત્વે કરીને હાથ છે માલધારીઓ—કે જેને ચોમાસામાં ગુફાઓની અંદર પોતાનાં ઘેર સાથે ઓથ લઈને રહેવા - સિવાય એની

અન્ય કશી વધુ કિંમત નથી. આજે ત્યાં એ કારણે તો ચાંચ-
ડની ખૂમ ઝોલે છે. મુસાફર બહાર નીકળી એક કલાક સુધી
પોતાના શરીર પરથી ચાંચડને જ ખંખેર્યા કરે છે. ખીજા
યાત્રાળુ એક હાથીરામ નામના બાવાજી છે, કે જેણે ઊંચે ઊંચે
મજલે એક મોટો વિલાગ રેડી લઈ ગુફાઓ પર બારસાખ-
-બારણાં ચડાવી લીધાં છે, લીંપણુ-ગૂપણુ કરાવ્યું છે; જે ચેલા
ને ત્રણ ત્રિશૂળ વડે કોઈ દેવી માતાની સ્થાપના કરી યાત્રાનો
મહિમા ચાલુ કર્યો છે; ટાંકાંનાં પાણી વડે એક ઊંચો બગીચો
પણ ઉભેરી નાખ્યો છે. છેલ્લાં સોળ વર્ષથી એ સુપાત્ર આહિર
સાધુ સાણાની સંભાળ રાખી ત્યાં રમણીયતા પાથરી રહેલ છે.
પરંતુ એને ખૌદ્ર ઇતિહાસનાં પગલાં પિછાનવાનું ક્યાંથી
સૂઝે ? ત્યારે ત્રીજા પ્રવાસીઓ તો રહ્યા સંહારવાદી બહારવટિયા !
એવા અતિથિઓની મહેમાની કરતો આ સાણો પહાડ કેટલાં
કેટલાં વર્ષોથી પોતાનું અંતઃકરણ ઉકેલવા આવનારા કોઈ
ઇતિહાસપ્રેમીની વ્યર્થ વાટ જોતો ઊભો છે ! જે ઇતિહાસની
તમામ રેખાઓ ઉકેલી શકનાર કોઈ ઇતિહાસવેત્તા ત્યાં જઈ
ચડે, તો એક દષ્ટિપાત કરતાં જ એને સાણો પોતાનું અંતર
ઉઘાડીને કું કું કાળની કથાઓ કહી નાખે એવું છે.

બાકી, આજે તો એ વિહારના આખા ને આખા સ્થંભો,
દીવાલોના પથ્થરો, પેલો સ્તૂપ, નિસરણીનાં પગથિયાં વગેરે
તમામને છીપાં (ચામાચીડિયાં) કરડી ખાય છે. પ્રવાસીઓ
સાક્ષી પૂરે છે કે ગઈકાલે અખંડ ઊભેલા એ સ્થંભો આજે
છીપાંના જઠરમાં હોમાઈ હોમાઈને પોણા, અરધા કે પા લાગ
જેટલા વિકૃત બનીને લટકી રહ્યા છે. અને આવી જ નિરાધાર
હાલત થોડાં વર્ષ ચાલુ રહેતાં એ ખાંધણીનો બધો ઘાટધૂટ
અદશ્ય બની જવાનો. એલીફંટા કે કારલા કે અજન્તા જેવું

ચારણી કાવ્યોના ધ્વંસની કથની વધુ ન લંબાવતાં હું તમને એક વધુ મોટા કાવ્યનો વિનાશ ઘતાવધા હવે લઈ જાઉં છું. શબ્દોમાં ગૂંથેલું નહિ, પણ પર્યયોમાં કંડારેલું મહાકાવ્ય : ચારણી ગીત-છંદો કરતાં એ ચતકો-જૂનું એ કાવ્ય : સૌરાષ્ટ્રીય તવારીખના સુયશ-કાળનો એ અખોલ સાક્ષી : સાણા ડુંગરનો ખોદ વિહાર. દૂર દૂરથી એ કાળા ડુંગરની ગુફાઓ દેખાઈ, અને દિલ જાણે ઊંટ પરથી કૂદકો મારીને મોખરે દોડવા લાગ્યું. નાની-શ્રી નદીને કાંઠે, ગીરના તમામ ડુંગરથી નિરાળો એકલ દશામાં ઊભેલો એ સાણો શિહોરના ડુંગરથી એ નીચેરો અને નાનુક છે. વચ્ચે વિશાળ ચોગાન છે, અને જાને જાણુથી જાણે કોઈ રાજમહેલની અટારીઓ ચડી છે. ગુફાઓ ! ગુફાઓ ! જ્યાં નજર કરો ત્યાં ગુફાઓ ! છેક નીચેથી તે દેવ્ય સુધી. સંપૂર્ણ હવા-પ્રકાશ આવી શકે તેવી ગાંધર્ણીના એમાં ચોરડા ઉતાર્યા છે. ઠેકઠેકાણે ચોરડાની જાણુમાં પાણીનાં મોટાં મોટાં ટાંકાં કોરી કાઢેલાં છે. ટાંકાંમાં ડુંગર પરનું પાણી ખાસ કોતરેલી સરવાણીઓ વાટે ચોમાસે ચાલ્યું આવતું હશે. કદી કોઈએ એ ટાંકાં ઉભેલ્યાં નહિ હોય; છતાં પાણીમાં નથી દુર્ગંધ કે નથી કુસ્વાદ : એ ખાતરી અમે સ્વયં પીને કરેલી છે. એક ગુફાથી ખીણ ગુફા પર ચડવા-ઊતરવાનાં પગથિયાં કોતરેલાં છે. સ્થંભોવાળી રૂપાળી ગુફા-

ઓના એકસરખા, અમછી ઠારીઠારીવાળા ઘાટ છે. એવી 'પચાસ
નેટલી ગુફાઓ. અને એ ઘડું નક્કર, કઠોર પાવાણુમાંથી જ
કાતરી કઢેલું છે. જાણે મીણુના પીંડામાં કરેલી એ કરામત છે:

હેડમ્બ-મહેલ

કયા કાળમાં અને કોણે વસાવ્યું હશે આ વિદ્યાલય ?
કોણે કારાવેલ હશે ? કાંઈ સાબિતી કે સાક્ષી નથી. શિલાલેખ
નથી. કેવળ લોકવાયકા જ ચાલી રહી છે કે પાંડવોએ આ
સ્થળ વસાવ્યું હશે. લોકો તો ન્યાં ન્યાં મહત્ત્ પરિમાણુ ને
પ્રાચીનતા લાગે ત્યાં ત્યાં મહાભારતનો સાંધો સંધાડે ! લોકો
કહે છે કે આ ગીરતું જંગલ એટલે હેડમ્બ-વન : આંહીં હતાં
હેડમ્બા રાક્ષસીનાં રાજપાટ : એક દિવસ પાંડવો દેશવટે
આંહીં આવ્યા, અને લીમ ને હેડમ્બાના હસ્તમેળાપ થયા :
પછી હેડમ્બાએ પોતાના પ્રલાવથી આખો ડુંગર માખણુનો
ખનાવી દીધો, ને રાતોરાત પાંડવોએ એ માખણુની અંદર આ
રાજ-પ્રાસાદની રચના કરી કાઢી : એક વિશાળ ખંડ, કે ન્યાં
ચાર સ્થંભો અને ચોપાસ ધાંકડા જેવી બેઠક કંડારેલ છે, તેને
લોકો 'લીમ-ચોરી' કહે છે; ખીજા એક સ્થળને લોકો
'ગાંધારીનો રાજમહેલ' કહી ઓળખાવે છે; ત્રીજા એક ભવ્ય
ગુફાને 'હાથી થાન' નામ આપે છે. પરંતુ લોકોની આંખો
આટલી મહાભારતતું પડળ અળગું કરવાની ખેવના કોઈએ
નથી કરી. ખૌદ્ધ સ્થાપત્યતું ઉપરછલું જ્ઞાન લઈને જનાર
મુસાફર પણ ખીજા એક ખંડમાં જઈને કહી શકશે કે આ
શિવલિંગ નથી, પણ સ્તૂપ છે; અથવા તો ચાર સ્થંભવાળી
એ ચોખંડી જગ્યા કોઈ ખૌદ્ધધર્મવિધિની સાથે સંકળાયેલી
છે. ખરી વાત તો આ છે કે દશ વર્ષ પહેલાં સુધી તો એ
સ્થળ રેલવે-માર્ગથી ત્રીસ-પાંત્રીસ ગાઉને અંતરે પડેલું

હોવાથી 'કોઈ ઇતિહાસપ્રેમીએ ભાગ્યે'જ એની યાત્રા કરેલી હશે. વોટસન જેવો 'સમર્થ તવારીખ-નવેશ પણ પોતાના 'ગેઝેટિયર' માં આ સાણાને પાંચ પંક્તિના એક તુચ્છ ફકરાથી જ પતાવી નાખે છે :

' સાણાનેા ડુંગર ઉનાથી ઉત્તરે સોળ માઈલ, વાંકિયાથી ઉત્તરે એક માઈલ, અને ડેડાણથી નૈઋત્યે દસ માઈલ ઉપર છે. ડુંગરાની પાસે થઈને રૂપેણ નદી વહે છે. ડુંગરાની ખન્ને બાજુમાં બોદ્ધમતવાળાઓની આશરે સાઠ ગુફાઓ છે. સંભવ છે કે વલ્લભી ધ્રુવસેન પહેલાની જેન દુદાએ બોદ્ધમઠ સ્થાપ્યો તે આ સાણાની ગુફાઓ હશે. ગુફાઓમાં પાણીનાં ટાંકાંઓ ઘણાં છે અને કોતરકામ બહુ જ સારું છે. અહીં કંઈ લેખ નથી તે ઉપરથી એ ક્યારે થઈ તે નક્કી કરી શકાતું નથી. "

બસ, આટલો જ ઉલ્લેખ છે. અને તે સિવાય કોઈએ કંઈ લખ્યું જણાતું નથી.

નધલિયાતી જગ્યા

' વલ્લભીપુરનાં ખડેર' નામે ઝોળખાતી સપાટ ભોંમાંથી એકાદ સિદ્ધો શોધવામાં રસ લેનારાઓ આ ઇતિહાસના આકૃતિમાન ઉચ્ચાર સ્વરૂપ સાણાને તપાસવા નથી ગયા હામતા. ત્યાં સરહદ છે જૂનાગઢના નવાળની કે જેને ઘેર આજે ઇતિહાસનું કશું માહાત્મ્ય નથી. ખીજી બાજુ, એ ડુંગરનો કબજો છે વાંકિયા નામના ગામના કેટીલા તાલુકદારોનો—કે જેને મન સાણા ઉપર ભેંસોને ખવરાવવા માટે ભર-બે-ભર ઘાસ ઊગ્યા સિવાય તેા એની કશી મહત્તા નથી. ત્યાં જનારા પ્રવાસીઓ તેા મુખ્યત્વે કરીને હોય છે માલધારીઓ—કે જેને ચોમાસામાં ગુફાઓની અંદર પોતાનાં ઘર સાથે ઓથ લઈને રહેવા સિવાય એની

અન્ય કશી વધુ કિંમત નથી. આને ત્યાં એ કારણે તો ચાંચ-
ડની ખૂમ બોલે છે. મુસાફર બહાર નીકળી એક કલાક સુધી
પોતાના શરીર પરથી ચાંચડને જ ખંખેર્યા કરે છે. બીજા
યાત્રાળુ એક હાથીરામ નામના બાવાજી છે, કે જેણે ઊંચે ઊંચે
મજલે એક મોટો વિભાગ રોકી લઈ ગુફાઓ પર બારસાખ-
-બારણાં ચડાવી લીધાં છે, લીંપણ-ગૂપણ કરાવ્યું છે; બે ચેલા
ને ત્રણ ત્રિશૂળ વડે કોઈ દેવી માતાની સ્થાપના કરી યાત્રાને
મહિમા ચાલુ કર્યો છે; ટાંકાંનાં પાણી વડે એક ઊંચો બગીચો
પણ ઉગેરી નાખ્યો છે. છેલ્લાં સોળ વર્ષથી એ સુખાત્ર આહિર
સાધુ સાણાની સંભાળ રાખી ત્યાં રમણીયતા પાથરી રહેલ છે.
પરંતુ એને ણૌદ્ર ઇતિહાસનાં પગલાં પિછાનવાનું ક્યાંથી
સૂઝે ? ત્યારે ત્રીજા પ્રવાસીઓ તો રહ્યા સંહારવાદી બહારવટિયા !
એવા અતિથિઓની મહેમાની કરતો આ સાણો પહાડ કેટલાં
કેટલાં વર્ષોથી પોતાનું અંતઃકરણ ઉકેલવા આવનારા કોઈ
ઇતિહાસપ્રેમીની વ્યર્થ વાટ જોતો બિલો છે ! જે ઇતિહાસની
તમામ રેખાઓ ઉકેલી શકનાર કોઈ ઇતિહાસવેત્તા ત્યાં જઈ
ચડે, તો એક દષ્ટિપાત કરતાં જ એને સાણો પોતાનું અંતર
ઉઘાડીને કેં કેં કાળની કથાઓ કહી નાખે એવું છે.

બાકી, આને તો એ વિહારના આખા ને આખા સ્થંભો,
દીવાલોના પથ્થરો, પેલો સ્તૂપ, નિસરણીનાં પગથિયાં વગેરે
તમામને છીપાં (ચામાચીરિયાં) કરી ખાય છે. પ્રવાસીઓ
સાક્ષી પૂરે છે કે ગઈકાલે અખંડ બિલેલા એ સ્થંભો આને
છીપાંના જઠરમાં હોમાઈ હોમાઈ ને પોણા, અરધા કે પા ભાગ
નેટલા વિકૃત બનીને લટકી રહ્યા છે. અને આવી જ નિરાધાર
હાલત થોડાં વર્ષ ચાલુ રહેતાં એ બાંધણીને બધે ઘટધૂટ
અદૃશ્ય બની જવાનો. એલીકુંટા કે કારલા કે અજન્તા જેવું

કશું ચં શિલ્પ-સ્થાપત્ય એમાં બલે નહોતું કે ન હોય; છતાં સોરઠી તવારીખના એક સીમાસ્થંભની મહત્તાની તો એને ના નહિ પાડી શકાય. પરંતુ આપણે ત્યાં ઇતિહાસ-પ્રેમીઓ ક્યાં છે? શહેરી સંશ્લેષરથાનેના શીળા ઓરડામાં બેસીને આરામથી ઇતિહાસ લખનારાઓને સાણો ડુંગર હજીયે બંધો સો ગાઉ દૂર થઈ પડે છે.

ધર્માલય

આજે તો એની આસપાસ સપાટ ખેતરો છે; પણ જ્યારે એ બંધાયો હશે ત્યારે તો ત્યાં ગીરની ઘોર ઝાડી જ હોવી જોઈએ. સોરઠી ઇતિહાસની એ ખોદ સમયની બહોળલાક્ષીમાં કાપાયવસ્ત્રધારી સાધુઓના કંઠમાંથી ઝરતાં ધર્મસ્તોત્રો વડે રોજ પ્રાતઃકાળે આ પહાડી ગુફાઓ ગાજતી હશે. ગુફાએ ગુફાએ પીતવરણાં વસ્ત્રોની ધર્મપતાકાઓ ફરફરતી હશે. એકસામટા પાંચસો સાધુઓ જ્યારે ધ્યાન ધરીને નિર્વાણની નિગૂઠ સમશ્યાએ ઉકેલવા બેસી જતા હશે ત્યારે એ એકત્રિત મૌન જગત પર શાંતિનાં ને સંયમનાં ઠેવાં બલવાન આંહોલનો વિસ્તારવા લાગતું હશે !

ફિલમાં થાય છે કે સાળાને ફરીવાર વસાવવો જોઈએ; સાધુઓને માટે ફરીવાર ત્યાં વિદ્યાપીઠ સ્થાપવી જોઈએ; અને આજે ગરીબ જનતાને લોગે પોતાની ઇદ્રિયોની લોહપતા સંતોષતા, શહેર-નગરોની સગવડો છોડવાની ના પાડતા અને ત્યાગ-સંયમના માર્ગો પરથી ચલાયમાન થઈ રહેલા લેખધારીઓને ફરજિયાત આતુર્માસ રહેવા સાબુમાં મોકલવા જોઈએ. સુપાત્ર અને સંસ્કારી મુનિઓએ તો પરમતત્ત્વની શોધ માટે ત્યાં રાજપુશીથી એકાંતવાસ કરવો ઘટે છે. ઉપર આકાશ, સન્મુખ ક્ષેત્રનો ક્ષેત્રી જલપ્રવાહ, દૂર શિતિજ પર અગોલ

દુંગરમાળ, અને ચોપાસ સળગતાં મેદાન : એ બધાં આજે સાચા મુમુક્ષુને કિરતારની શોધના પાંથ બતાવવા બંધે આતુર બિભાં છે. સાણાનેા ધીરો ધીરો ધ્વંસ દેખીને પ્રકૃતિ-માતા ત્યાં બંધે રુદન કરે છે.

પ્રેમાલય

સાણામાંથી એક દિવસ ધર્મ વિદાય લઈ ગયો. અને તે પછી બંધે કેઈ લડાયક ભતિઓએ ત્યાં કિલ્લેબંદી કરી હોય તેવી ગઢ-રચનાની એંધાણીઓ પડી છે. ત્યાગ અને સમત્વના એ દેવાલય ઉપર એક દિવસ તલવાર-બંદૂકોએ હિંસાનાં લોહી રેલાવ્યાં હશે. એ બન્ને ભૂમિકાઓ વટાવી આપણું પ્રવાસી હૃદય આ સાણા ઉપર એક ત્રીબજ સંસ્કાર ઊતરતા કલ્પે છે. આખો દુંગરો બંધે પેલા વિરહી રખારી પ્રેમિક રાણાના નિઃશ્વાસમાં એક દિવસ સળગતો હશે. પોતાની બાળાપણની સખી કોટાળી કુંવર કેવળ જ્ઞાતિભેદના કારણે જ પોતાના ભાગ્યમાંથી ભૂંસાઈ ગઈ, બીજે પરણી ગઈ. રાણો એના સમાચાર લેતો લેતો પોતાની ભેંસો ઘોળીને સાથે આવી પહોંચ્યો, અને એ શ્વતાબગતા પહાડને પૂછ્યું કે—

કાગા જમત હે આંગણે, ખન ખન પધારા;
સાણા! સાજણ કયાં ગયાં, મેડીને ઉતારા !

નદીને પૂછ્યું:

ચોસર જેનો ચોટલો, નાક ભાતીલાં નેણ;
રાણો પૂછે રૂપેણને : કોઈ દીકાં મુંભાં સેણ !

સામે પાંચ ગાઉ ઉપર નદીવેલામાં 'કુંવર્યા' વસે છે, પણ રાણાથી કેમ જવાય? સાણે બેસીને એનું ધ્યાન ધરવું જ રહ્યું. પરંતુ શ્વ ન જ પ્યો :

સાણે મન સૂણું નહિ, ધુંવાસને ધડે.

લેસો લઈને ભટક્યો. ધુંવાસના ડુંગરમાં ગયો. પાછો સાણામાં ને સાણામાં સમાયો.

ગોપ-ગોપીનો આશરો

ચોગી, ચોદા અને ત્રેમી—ત્રણેનું 'પ્યારું' ધામ આ સાણા-આને એની પડતી અવસ્થામાં પણ એ ગિચારો પશુઓનું ને ગોવાળોનું રક્ષણ કરે છે. ચોમાસે ચોમાસે આને ત્યાં ગોવાલ-હોની ગોળીઓમાં મહી ધૂમતાં હશે; આપાઠ-ધ્રાવણની હેલીઓમાં વહેલાં પહેરની ઘટીઓ પ્રખાતિયાં ગાતી હશે; રખારીઓની સગ્ગૂઓ સૂરજ મહારાજનાં સ્વાગન કરતી હશે; આભ-ધરતીના લગન-મરપ જેવા રૂપાળા લીલુડા બની જતા એ ડુંગરને કેઈ અબોલ ખૂલે ગોપ-ગોપીના નવા પ્રેમ જન્મતા હશે.

આજના યુગનો લોહીચૂસક જીવન-કલહ ધું આવા શાંતિમય, મધુમય, ગોપજીવનને અવકાશ આપતો હશે? કે શું આ તો સાહિત્ય-વિલાસીની કર્પના કેવળ વિલાસ જ ખેલી રહી હશે? એ પ્રશ્ન જીભ ઉપર આવીને ઊભો રહે છે, અને અધરતને ટકોરે રાજુલા ગામના સ્ટેશન પર પહોંચી, સૂસવતા પવનમાં શરીર પર ધાબળો લપેટી, મને એ યાત્રા કરાવનાર મિત્રને રામ રામ કરી એના છેલ્લા શબ્દો સાંભળું છું કે "લાઈ! મોટી ગીર તો હજુ બાકી છે! હજુ તો મોટા સાવજને એક સોટાથી તગડી મૂકનારી ચૌદ વર્ષની ચારણ-પુત્રીઓ આપણે જોવી છે; જ્યાં ઘોડા પણ ન ચાલી શકે એવી અટવીમાં આધડવું બાકી છે. તૈયાર થઈ રહેજો!"

હજુ બાકી છે! જીવનયાત્રામાં હજુ તો ઘણો પંથ બાકી છે. હજુ તો કેવળ પ્રવેશ-દ્વાર જ દેખાયું છે. હજુ ઘણું બાકી છે!

—એ વિચારે મને ધીરે ધીરે સુવાડી દીધા.

[૭]

કાદુની ગોતણ

નિંદગી એ શું માનવીનાં નિરધારેત્ર કાર્યોની સિદ્ધિઓને સરવાળો છે ?—કે અધૂરી રાજોડી ઉમેદોના ઓરતાને સંગ્રહ છે ?

ભાગ્યવંતોને ભાગે પહેલી જાતનું જીવન આવતું હશે; સેંકડે નવ્વાણુનાં તકદીરમાં તે ઓરતા જ લખ્યા છે.

પૂરી ગીર જોવી રહી ગઈ છે. ગીરને એક છેડથી બિપટી અધગાળે હાથ દઈ પાછો વળ્યો હતો. ખીજો છેડો વેરાવળ ખાનુ તલાળા અને સાંસણથી શરૂ થાય. એક દિવસ ત્યાં બિતર્યો હતો—પણ એકલ સવારીએ; તેજો દુલાભાઈનો કે ગણુભાઈનો સાથ નહોતો.

તલાળા જવું થયું હતું બહારવટિયા કાદુની ગોતણ કરવા કરશે નહિ, કાદુની ગોતણ કરવા એટલે કે કાદુના બહારવટાની કહાણીઓ ફાંદવા ! ત્યાં એક જીવતો સાહેબ બેઠો હતો.

ગુલાબના ગોટા જેવો

એના વાવડ ગણુભાઈએ એક દિવસ આપેલા. હજીય અને ગણુભાઈનો એક બોલ મરેલા મિત્રની અમર રહેલી ફારમ શો બણકાર છે છે :

“ પણ, અવેરભાઈ ! શું કહું તમને ? એતું મોં ! ગુલાબના ફૂલ જેવું છે, હો ! ને, ભાઈ, તમે જલદી ત્યાં પહોંચી આવ ! તમે જાણો છો : કે આપણે ‘મણુ’ ‘મણુ’ કરતા રહ્યા

ત્યાં કેટલા કેટલા મળવા લેવા નરો હાથ્યા ગય્યા ! માટે મારા વગર પણ તમે એકલા પોગો, ઝવેરભાઈ ! શુભાભના કૂલ લેવું એવું મેં છે. ”

એવું નામ જમાદાર શુભમહમદ તાલાળા ગામે મને તેડવા આવતા એ અસવારની સૂરત મેં છેટેથી દીઠી : રંગમાં ઠાઈ પાણીદાર ઘોડી રમતી હતી, ને મેં એ ચહેરાને મીંડવી જોયો—પેલા બોલની જોડે : ‘ શુભાભના ગોટા લેવો ? ’

—ને ખાતરી ઈઈ કે ગગુભાઈના વર્ષનમાં અલંકારની સભાક નહોતી, સુંદર સત્ય હતું.

સાઠ વર્ષની લગોલગ અવસ્થા ખેડતો આઠમી પોતાના ચહેરા ઉપર તાબાં શુભો રમાડી શકે, એ એક નવાઈ પામવા લેવી તો બલ્કે ને નહિ, પણ ખરેખર પ્રસન્ન થવા લેવી વાલ હતી. ખાખી પોષાકમાં એની શ્વેત છદીથી મટેલી સિપાહી-ગીરી ચોલતી હતી.

ને હું એની પાછળ પાછળ મારી ઘોડીને હાંક્યે જતો, સાંસણને ઘાટે ગીર-માર્ગે અબ્બયણ થતો હતો કે આ શું એ જ શુભમહમદ—ને કાદરબક્ષ બહારવટિયાની જોડે દશ-અગીઆર વર્ષની ઉમ્મરે દિવસરાત ગીરના ડુંગરા ખેડતો હતો ! આ શું એ જ બાલક, જેને ખીબા ડાકુઓની જોડાજોડ કાંસીની સબ પણ થઈ હતી ? આના દીદાર ઉપર તો ગેર-ઈન્સાનીઅતની એક રેખા ય નથી કગાતી ને !

રસ્તામાં સાંજ આચમતી હતી. ગાઠાં જંગલોને તાજેતર વાઢી વાઢી ખેડ માટે ખુદ્દી ઠરવામાં આવેલી ધરતી ઉપર અમે વેગમાં ઘોડાને દીધે જતા હતા. અકાર ભાર વનસ્પતિ-માંથી ગજાઈ ગજાઈને લીલોતરીની ગંધ નાકમાં ચૂતી હતી. છ ગાઉને પહોંચે એંચવાનો હતો, ને મારી જિજ્ઞાસા ઠબવી

દખાતી નહોતી. હું એ શુભાખના ગોટા શા ચહેરાવાળા નેક આદમીને શુક્રતેશુના કૂંડાળામાં પેસાડવા પ્રયત્ન કરતો હતો :

“ આપની ઉંમર ત્યારે કેવડી હતી ? ફાંસીની સજામાંથી આ સ્થિતિ પર, જંગલખાતાના આસિસ્ટન્ટ ઉપરી અધિકારીની પાયરી પર, આપ શી રીતે મુકાયા ? ”

શુભમહંમદભાઈ ક્રૂર એટલે જ જવાબ દેતા : “ હું આપને મુકામે જઈને પછી તમામ વાતો કહીશ; તમામ કહીશ. ”

પછી સાંસણના સરકારી થાણામાં, પોતાના મકાનમાં બેસી તસ્ખીના પારા પડતા મૂકતાં મૂકતાં એમણે મને જે જે વાતો કહી, તેની નોંધપોથી અત્યારે મારી સામે જ પડી છે. ત્રણ દિવસ લગી અમારી બેઠેની એકધારી બેઠક પહોંચી. વચ્ચે એ પાંચે નમાઝ પઢતા બંધ, તસ્ખી ફેરવતા રહે, ને એના બે-ત્રણ રિન્દબલોચ નોકરોને મકરાણી જખાનમાં પૂરા સ્વાસ્થ્ય સહિત કામકાજની સૂચનાઓ કરતા બંધ.

એની વાર્તામાંથી એનું સાચ તરી આવતું હતું. કાઠ બહારવટિયાને વિષે અલકમલકની જે જે વાતો મેં દૂંઢી હતી, તેમાંની એક પછી એકને હું એમની નજર તળે કસાવતો ગયો. એમણે તો આખું બહારવટું નજરે જોયેલું : કાઠના ભાઈ અલાદાદના ખલા ઉપર ગાલક શુભમહંમદની સવારી થતી. નાનું બચ્ચું થાકી બંધ : ઘોડાં તો બહારવટિયાને પોસાય નહિ; ને કેાણ બાણે કેમ પણ આ નાનો બાલક બહારવટમાં ગયેલો, એટલે પછી વેઠવો જ પડેલો.

એ નાનપણની રજેરજ સાંભરણ શુભમહંમદભાઈ એ મારી પાસે ધરી દીધી. એનું બયાન મારા ‘સોરઠી બહારવટિયા’ જામ ત્રીજામાં મેં પૂર્વ વફાદારીથી ઉતારેલું છે.

સત્યપ્રેમી

કાદુના નામ જોડે સંકળાયેલા અનેક રોમાંચકારી કિસ્સાઓની મેં એમને પૂછપરછ કરી. એમાંના કેટલાએકનો એમણે સાક્ષ દિલે ઈન્કાર કર્યો. પોતાના માસુનાં કાળાં કૃત્યો ઉપર અસત્ય વાતોનાં પુષ્પો ઓઢાડવાની શુભમહંમદને જરીકે ખેવના નહોતી. કાદુ વિષેની કેટલીક પ્રેમશૌર્યવંતી લગ્ન ઘટનાઓની પછવાડે જે સાચું રતી રતી જેટલું જ તંથનું સુવર્ણ હતું તે પોતે નામઠામ ને તિથિવાર સહિત કપૂલ કરી દીધું; બાકીના કલ્પના-ભાગને એણે નમ્રતાપૂર્વક જતો કર્યો.

અંધારે અંધારે રૂપિયો સમજીને ચોરી કરી ભાગનાર ચોર કેઈ જતીના પ્રકાશમાં જ્યારે પોતાની હથેળી ઉઘાડતાં ઢબ્બુ નિકાળે, ત્યારે એને એક લાગણી થાય છે: એ લાગણી આ વખતે મારી યે હતી!

કાદરબક્ષ વિષેની અનેક પ્રચલિત અફ્સુતતાઓનું એમણે નીરસન કર્યું. એટલે જ મેં તારવેલું એ બહારવટિયાનું વૃત્તાંત ગળાયલું, સત્યના સીમાડા પર ઊભેલું હું લેખી શકું છું. લોક-વાણીના સાહિત્યને સંઘરવા નીકળનાર શોધક આવા ભય વચ્ચે હંમેશાં ઊભેલો છે: એક જ જીલોથી ઝીલેલા બોલને એણે જગત પાસે ન ધરી દેવો ઘટે. લોકસાહિત્ય એટલે ન્યાંત્યાંથી પડ્યો શબ્દ એ ને એ સ્વરૂપે રજૂ કરવાનું સાહિત્ય નહિ. એક જ વાત, એક જ કથા, એક જ ઘટના : એના શક્ય તેટલા તમામ પાઠો એકઠા કર્યા પછી જ એમાંથી સાચો પાક પકડવો રહે છે.

ફાંસીને માથડેથી

પણ શુભમહંમદભાઈ પર હું હવે વધુ નહિ ચંચું. ગીરની ગાદતા વચ્ચે એકલો બેસીને નમાજો પઢતો આ ગંધીર આદમી.

ફાંસીને લાકડેથી જંગલને ઉપરીપટ્ટે કેવી રીતે ફૂંચો?—તે એક જ વંત કહીને ખતમ કરું છું. એમણે જ કહેલી એ વાત છે:

“ સાહેબ, અમારી ટોળી પૈકી ફાંસીની સજા પામેલા તમામ જોડે હું બાર વર્ષ તું બચ્યું પણ જૂનાગઢની જેલમાં આખરી દિનની રાહ જોતો હતો. પણ ‘કુરાને-શરીફ’ તો અમારા ખાનદાનનો પ્રિય અંધ; એટલે હું પણ ખચપણથી જ ધર્મના પાઠો શીખ્યો હતો. જેલમાં મારા મોતની વાટ જોતો હું કુરાન પઢતો હતો, ને ખીજા મોતની સજાવાળા સાથીઓને સંભળાવતો હતો. દરમ્યાન નવાબ સાહેબ જેલની મુલાકાતે આવ્યા. એમણે મને જોયો. મારે વિષે પૂછપરછ કરી. બોલી ઊઠ્યા : આવા ધર્મપ્રેમી બાલકને ફાંસી હોય ? મને માફી આપી. મને નવાબ સાહેબે પોતાની પાસે લીધો. મને કામગીરી આપી. હું જીવાન બન્યો ત્યારે મારી શાદી પણ નવાબ સાહેબે કરાવી આપી. રક્તે રક્તે મને જંગલખાતાની નોકરીમાં આ પાયરીએ ચડાવ્યો. આજે મારે ઘેર જીવાન બેટાઓ છે; મારા કુટુંબનો લીલો બગીચો છે. મારો અવતાર સુધરી ગયો. હું તો શુકર ચુન્તરું છું એ નવાબ સાહેબના. ”

વાંસાદોળના ખોળામાં

સાસણના પાદરમાં પડેલી ઊંડી હીરણુ નદી, હીરણુને સામે પાર બે-ત્રણ ગાઉ પર ઊભેલો વાંસાદોળ ડુંગર, ને તેની ચે પછવાડે ઊભેલી અન્ધણી ગીર-બોમ—એ બધાં મારી કલ્પનામાં સજીવન હતાં. વાંસાદોળ ડુંગર ઉપર મારી કલ્પના એક શળને નિહાળી રહી હતી. એ શળને મેં પિછાની લીધું. એ હતું વાઘેર બહારવટિયા નેધા માણેકતું શળ. નેધાર નેધાની કાયા વાંસાદોળ પર પડી હતી. એવા શળને છેલ્લું શયન કરવાને માટે વાંસાદોળનું પહાડી સ્થાન જ ઉચિત હતું.

વાઘેર કુળમાં સહુથી શાણો, સહુથી ગંભીર ને નિર્ભયતાની મૂર્તિ ભેષા જીવનમાં જીવતો પહાડ હતો. મૃત્યુએ પહાડને પહાડના ખોળામાં પોઢાડ્યો. કેવળ એ રૂપ ! એ રૂપ તો ભેષા વ્યારે બહારવટે નીકળ્યો ત્યારે જ ખરેખરાં પ્રકાશ્યાં એ રૂપ તો કોઈ ગામકના રાવજીડથ્યાની કામઠી પર રથાયું :

મન મોલાએ મિલાવો—

ભેષા રે માણેક રૂપને આપો.

મૃત્યુની વાટ પકડતો વીર એના સાચા રૂપમાં આવે છે; ને પોતાનાં ઘરખાર-ઈજ્જતઆજરૂને સાદુ શસ્ત્રો બાંધતો નર પોતાનું મન મોલા સાથે, 'માલિક'ની સાથે મિલાવે છે. અસ્તાચલે જતો પરાજિત સૂર્ય ઉદયગિરિના શૃંગ પરથી નીકળતા વિજયી સૂર્યના કરતાં વધુ મન્ય ભાસે છે. એની અધોગતિમાંથી કરુણતાની અલક ઊડે છે. સમર્પણ અને નિષ્ફલતાનાં તેજછાયા એના મોં પર રમે છે.

ભેષા માણેક રૂપને આપો !

અને તમને શું એમ ધાય છે કે એ દુકડા જમીનને માટે લડતો હતો ! ના, ના, બેઈજ્જતીથી બચવાને માટે. જગતમાં એને શંક જીવાઈદાર નહોતું કહેવવું. એને ય એના જીવનની બાડી-પાતળી ફિટ્સૂરી હતી. માટે જ બાર્ટને વ્યારે એને સરકાર તરફથી માફી મેળવવાના પ્રયત્નો કરવા વચન આપ્યું, દરમિયાન માન-મરતબા સાથે નજરકેદી રહેવા સૂચવ્યું, ત્યારે ભેષાનો જવાબ આટલો જ હતો : રહું તો તલન મુક્ત માનવી તરીકે; નહિતર તો આજપરા ડુંગરામાં અરપો ભૂખમરો ખેંચતાં ધિગાણે જ ખામ થઈ જવું લાજમ છે.

એમ કહીને એ ત્રયે હતો; અને જતો જતો—

કેસર કષ્ટાં માણેકે રંગીયાં બે
સતીધે' કે સીસ નમાયો—
લેધા રે માણેકે રૂપરો' આયો.

સ્વપ્નમૂર્તિ

એણે ગામપાદરે ઊભેલા કુલની સતીઓના પાણિયાને પ્રણામ કર્યા હતા. નારીસન્માનની એ પરંપરાનો પૂજક ભેધે માણેકે મારી ચોપાસ એક સ્વપ્ન-સૃષ્ટિને સરજે છે. રાષ્ટ્ર-ભાવનાની—અરે, આંતરરાષ્ટ્રીય સામ્યવાદની—નોખતે ગાજતા આ યુગમાં ય ભેધાની સ્વપ્નમૂર્તિ રચવામાં મને લવલેશ શરમ નથી. ને હું તાજેતરમાં જ સૂતેલા એક ખીજા શબ્દનું અમર્ત્ય ગાન ઊાલું છું. એ ય હતો એક યુગપરિવર્તનની કાળ-મૂર્તિ : આયરલેન્ડનો સ્વપ્નવિહારી કવિ 'એ. ઇ.' 'નેશનાલિટી' નામના લેખમાં જ એણે લખ્યું કે—

સત્ય એ આજની કે આવતીકાકની પલટાની વસ્તુ નથી. સૌંદર્ય, વીરતા અને આત્મધર્મ—એ કંઈ રાજ સવારે પલટાતી ફેશને નથી. એમાંથી તો એક અપરિવર્તનશીલ પ્રાણ જગારા કરે છે. આ સ્વપ્નો, આ પુરાતનો, આ પરંપરાઓ એકદા વાસ્તવિક હતાં, સજીવન હતાં, ઐતિહાસિક હતાં. આજે એ ઈંદ્રિયગમ્ય જગત-માંથી નીકળી રમૂતિ અને મનોભાવની સૃષ્ટિમાં સંધરાયાં છે. કાળ-એમની શક્તિને ખૂંચવી શક્યો નથી. કાળ એમને આપણી મમતાના પ્રદેશમાંથી હેટાં નથી કાઢી મૂક્યાં; પણ, એથી ઊંચડું, તેમને ધરતી પરથી ખેસવી અમરલોકમાં ચડાવીને વધુ વિશુદ્ધ બનાવ્યાં છે. આજે એ ચક્ષુઓને જોવાની અને કાનને સંભળવાની વસ્તુઓ મટી જઈ હૃદયને ચિંતન કરવાની વસ્તુઓ બનેલ છે. આજે એ તેટલા પ્રમાણમાં આપણી નિકટમાં આવ્યાં છે, આપણાં પરિચિતો બન્યાં છે, ને સાહિત્યપ્રદેશે પણ વધુ અપજ્ઞેમાં બન્યાં

છે. આજે એ સંકેતોં બન્યાં છે, ને સંકેત-ચિહ્નો લેખે એ પ્રતિ-
 કાશના કરતાં ય વધુ સામર્થ્યવંતાં બન્યાં છે. માનવ-પ્રકૃતિના
 વિધવિધ-રંગી અંતરપટોની પાર ધર્મને આજે એ આપણાં નેત્રા
 સન્મુખ ઊભાં છે. આજે તો એ પ્રત્યેક સ્વપ્ન, પ્રત્યેક વીરાચરણ,
 પ્રત્યેક સૌંદર્યતત્ત્વ પોતે જોતું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે તે દિવ્ય સત્તાની
 વધુ નજીક જઈ ઊભેલ છે.

સાંભરતાં સ્વજનો

પણ શા માટે હું આ કાળ-ગર્ભમાં ક્યારના ચે ગારક
 ધર્મ ગયેલાઓનું પુનઃ પુનઃ ગાન ગાયા કરું છું? એમને
 બચાવ કરવાથી શો ફાયદો છે? એમને વીસરવામાં જ સાર નથી?

એ વાતને જવાબ મારી પાસે નથી. કોણ જાણે કેમ,
 પણ એ બધાં મારા પૂરતાં તો મરી નથી ગયાં. મર્યાં હોય
 તોપણ મારાં સ્વજનો જેવાં બની ગયાં છે. સ્વજનો સાંભર્યાં
 જ કરે છે.

હીરણ્ય નદી ઉપર પરોડના દોરા કૂટતા હશે. પથારીમાં
 યડ્યો યડ્યો હું ઠંડ્યું છું કે રાતલું મારણ્ય કરી ગીરના
 સાવઝડા વહેલું વહેલું પાણી પી લેવા હીરણ્યના 'સેંજલ'
 ધરાઓમાં ઊભા હશે. હરણ્યાં ને સાંભરડાં હીરણ્યનાં પાણીમાં
 મોં પલાળતાં ફડક ફડક થતાં હશે; કેમકે હીરણ્યની ઊંચી
 લેખડો ઉપર રાજપરોણ્યાઓની શિકાર-કીડા સારુ મહેલાતો
 બાંધવામાં આવી છે. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના અનેક પ્રતિનિધિ-
 ઓને ગીરના સાવઝો તેમ જ હરણ્યાંઓની મૃગયા રમાડવા
 માટે આંહી અતિથિ-ગૃહ પાથરવામાં આન્યું છે. એકસામટાં
 પચીસ યુગલો યુરોપી ઢબછબથી રહી શકે તેવી બાદશાહી
 સરભરાનાં આંહી સાધનો છે.

સાર દિવસ સુધી હું ચે હીરણ્યના જોળામાં આજોઠ્યો.

પાંચમે દિવસે વિદાય લીધી. પણ તે દિવસથી આજ સુધી 'હીરણ્ય' નદીનું નામ લેતાં જ પેલા માંગડા ભૂતના ડુહાની એક પંક્તિ મારી સ્મૃતિમાં ધૂમ્મા કરે છે :

પદમાનેા પ્રીતાણ

હીરણ્ણની હૃદમાં પડયો.

પદમાનેા પિયુ માંગડો જીવાન હીરણ્ણના કયા પ્રદેશમાં પટકાયો હતો ?

હીરણ્ણથી જવું હતું વાંસાઢાળ ઢાળા, ઊતરવું હતું સંત ગીગાની પુણ્યલોમ સત્તાધારની જગ્યાએ. સરસાર્ધ ગામમાં ચમાર સંત શેહીદાસનેા ગંગાજળિયેા ચર્મ-કુંડ જેવો હતો; કચ્છી વીરાંગના હોયલનેા એકલનિવાસ કનરો ડુંગરો જેવો હતો. ત્યાં તેા ગુલમહમ્મદભાઈ ઉપર કાસદ ખખર લઈને આવ્યેા કે જંગલખાતાના ઉપરી સાહેબનેા મુકામ પડે છે.

હું સાંલળી જઈ તેા મારેા જીવ સૂગારે એવી ખીકે ગુલ-મહમ્મદભાઈએ 'માખણુ, મરઘાં અને એક ઝોકડો'ની પોતાનાં માણુસોને વરધી આપી. જંગલની કાકડી સાથે નીમક ચાવીને હું ઊંટ પર વિદાય થયેા—પાછો આગગાડીને જ 'દ્રવિડ-પ્રાણ્યાયામ' માર્ગે.

સત્તાધારનું યાત્રાધામ

'પણ મેં કરી તેવી સુસ્તી ગીરના કોઈ પ્રવાસી ન કરી બેસતા. સત્તાધારની જગ્યા ન જેનારની સાચી સોરઠ-યાત્રા નથી જમા થવાની. આજે એ જગ્યાની શી દશા હશે તે તેા જાણનારા જાણે. પણ સત્તાધાર એટલે તેા સોરઠી લોક-સંસ્કૃતિનું એક માર્મિક ક્રાંતિ-ખિન્દુ.

સત્તાધારનેા સ્થાપનાર ગીચેા ભગત. સંત ગીચાએ ગીરનાં

ભરપૂર ચરિયાણુની વચ્ચે સતાધારને હુંગરગાળે ગાયોની ટેલ માંડી દીધી, અને પરબ વાવડીની સંત દેવીદાસની જગ્યા જેવી જ પરંપરા સ્થાપી ગીગાએ. રક્તપિત્તિયાં, કૈલિયાં, રોગમાં સડી ગયેલાં—જે કૈઈ આવ્યાં તેને આશરો આપ્યો. ગીગાનું સતાધાર સોરઠના જૂના કાળમાં નવયુગના કૈઈ પણ માનવપ્રેમી સેવાશ્રમનું કાર્ય ઉઠાવનારું ધામ હતું.

સંત ગીગાના પિતાનું નામ અલીભાઈ. માતાનું નામ સુરઠ. રહેવાથી તોરડી રામપુરાનાં.

સોરઠમાં બચંકર દુકાળ પડતાં ત્રાસ ત્રાસ વર્તેલો. પોતાનાં ઢેરને ઉગારવા માટે સંત ગીગાને પિતા બાઈ સુરઠને સગર્ભ મૂકીને જતો રહેલો. બાઈ પોતાના કૈઈ સગાને ત્યાં ચલાલા લેવા નીકળ્યાં. રસ્તે શાપુર ગામે આવતાં બાઈને દીકરો અવતર્યો.

આ વાતની જાણ શાપુરના ગરાસિયા અમરાભાઈને થતાં તેણે મા-દીકરાને રક્ષણમાં લીધાં. બાલક દોઢ-એ માસનો થયો ત્યાં સુધી પોપણ કર્યું. પણ દુષ્કાળનો દાવાનળ લયનક હતો. એટલે અમરાભાઈએ મા-દીકરાને રાજગોર હરખણ મહારાજ જેઠે ચલાલે મોકલ્યાં. ચલાલા પણ દુષ્કાળમાં કમ્પર્તુ હોઈ આ મહેમાનોને જેઈ સૂરીબાઈનાં સગાંનાં મોં કાળાં થઈ ગયાં.

એ સ્થિતિમાં સંત આપા દાનાએ કાળનેા સામનેા કરવા મોટો અનાથ-આશ્રમ શરૂ કરેલો, એટલે એમણે હસતે મોંએ મા-દીકરાને આશરે લીધાં.

ગીગાને સંત દાનાએ પુત્ર સમ પાળ્યો. ગીગાએ તથા માએ સંતની નેકટેકથી સેવા કરી. ગીગો જીવાન થયો ત્યારે

સંત દાનાએ સૂરીબાઈને કહ્યું કે ગીગાને ન્યાતમાં જઈ વરાવો—
પરણાવો.

બાઈ સરંભડે કુટુંબમાં ગયાં, ત્રણ-ચાર વર્ષ કાઢ્યાં,
પણ ગીગાનું દિલ સંસાર પર લાગ્યું જ નહિ. બાઈ પોતે તો
સંસારથી કંટાળીને જ બેઠાં હતાં, એટલે એ તો રાજ થઈને
ગીગાને લઈ પાછાં ચલાલે આગ્યાં. જીવાન ગીગાએ જગ્યાની
તમામ સેવા કરવા માંડી, ને છેવટે આપા ગીગા સંતપદને
પામ્યા.

દિક્ષાવર લોકસંસ્કાર

સંતોની આસપાસ ઊભા થયેલા વહેમો, ચમત્કારો,
પરચાઓ ને પૂજાઓ તો નાશવંત વસ્તુઓ છે; કાળ એનો
લક્ષ કરી જશે. પણ સંત ગીગાની જીવનકથાને કાળનો કાળ
મહાકાળ સુધાં નહિ ખાઈ શકે. એ કથા તો સદાકાળ આવતી-
કાલની જ કથા ણી રહી જશે. એ કથાની પુનરુક્તિઓ, નવી
નવી આવૃત્તિઓ નવા નવા સમાજોની અંદર નીકળતી જ રહેશે.
બ્રાહ્મણોના ને ક્ષત્રિયોના સોરઠી દેવ સોમનાથ ઇને રાજ પ્રભાતે
છેક ગંગાજીથી આવતી કાવડના નીરથી નાહતા; સમાજનાં
ઉપલાં પડો ઇને આવા પ્રાણુઓષક ક્રિયાકાંડો વડે પોતાની
મહત્તા ચાહુ રાખતાં : સમાજના તળિયામાં જે લોક-સંસાર
જીવતો હતો તેના મેલ ધોવા તો સંત ગીગાના ધામ સતાધાર
જેવી જ ગંગાઓ વહ્યા કરતી ને ગીરનું જંગલ માત્ર બહાર-
વટિયાઓને જ નહિ પણ સંતોને ય પોતાની ગોદ આપતું.

એવા સતાધારને નિહાળ્યા વિનાની મારી ગીર-યાત્રા
અધૂરી રહી છે.

રોઈદાસનો ચર્મ-કુંડ

સરસાર્ધ ગામ દીકું હતું પ્રીવિયસ કલાસમાં ભણતો હતો ત્યારે. પણ ત્યારે તો મન ઉપર ‘ચાકુંતલ’, ‘મેઘદૂત’ અને સ્કોટ તથા મેથ્યુ આર્નેલ્ડનાં જ ગાદાં ધુમ્મસ છવાયાં હતાં. બહુ બહુ તો નરસી-મીરાંનાં નામે બાણ્યાં હતાં. બાણીને આખા બહિતપ્રવાહ પ્રત્યે અણગમે સેવતો હતો. સંત રોઈદાસનો ચર્મ-કુંડ જોવા જવાની વૃત્તિ જ શાની થાય ?

આજે તો રોઈદાસનો નામ-શબ્દ મંત્ર જેવો લાગે છે. ઉત્તર દિન્દો આ ચમાર સંત સોરઠ ધરામાં ક્યારે ઊતરી પડ્યો હશે ! કદાચ દ્વારકા વગેરેની તીર્થયાત્રાએ નીકળ્યો હશે; એક ગીર-ગામડે બેસી ગયો હશે. પણ સરસાર્ધમાં શું એ ચમાર-કામ કરતો હતો ? જે કુંડમાં એને ગંગા-મિલન થયું તે શું આ જ કુંડ ?

ખબર નથી. ઊંડા ઊતરવાની જરૂર પણ શી છે ? મહત્વની વાત તો એ ચમાર સંતે સોરઠમાં અંકિત કરેલ સંસ્કારની છે. એ સંસ્કાર કયો ? ભેદની, જડ શદિની, ભીંતો ભેદવાનો.

કથા આવી છે :

રોઈદાસજી તો ચમારકામ કરતા કરતા યે પ્રભુમગ્ન હતા. એક દિવસ નદીમાં પોતે કરેલા કુંડ પર બેઠા બેઠા પોતે મૂવેલા ટોરતું ગામડું ધોવે છે : રસ્તે એક ભત્રાણુઓનો સંઘ નીકળે છે : સંઘમાંથી કોઈકે પૂછ્યું—‘ટીખજ કયું’ ? કે શુદ્ધ ભાવે પૂછ્યું ? પૂછ્યું—“ ભકતરાજ ! ગંગાજીમાં નાહવા ચાલો.”

સંતે કહ્યું કે, “ ભાઈ, મુજ ગરીબતું એ ગણું નથી. પણ સ્વિણા રહો; આ એક શ્રીકૃષ્ણ લેતા ભવ, ને ગંગામર્ધને કહેલો

કે રાઈદિસે મોકલ્યું છે. પણ, ભાઈઓ, માતાજી હાથોહાથ લ્યે તો જ આપમે; નહિ તો ન આપતા. ”

કંકણવતો હાથ

યાત્રિકોનો સંઘ હસતો હસતો ચાલ્યો ગયો. કાશીધામમાં પહોંચીને યાત્રિકોએ ઠેકડી કરી. શ્રીફળ લઈને એક જણાએ ગંગાતીરે જિભાં જિભાં કહ્યું : “ માતાજી, રાઈદાસ ચમારે શ્રીફળ મોકલ્યું છે; પણ હાથોહાથ લ્યો તો જ આપવાનું છે. ”

હાંસી યાત્રીઓના હોઠમાં સમાઈ ગઈ. ગંગાનાં નીર વચ્ચેથી કોઈ કંકણે રણુજણુતો એક હાથ કોણી સુધી ઊંચો થયો : ફેંકાયેલું શ્રીફળ એ હાથની હથેળીમાં જિલ્કાયું : શ્રીફળવતો હાથ પાછો જળમાં સમાયો.

કાંઠે જિલ્કેલો સંઘ સ્તબ્ધ બન્યો. એણે નદીને સંગોધી : “ હે લોકમાતા, ચમારનું શ્રીફળ તમે હાથોહાથ ઝીલ્યાનું અમે કહેશું, તો કેમ મનાશે ? કશીક એંધાણી આપશે ? ”

જવાબમાં જળમાંથી એક કંકણનો ધા થયો. ગંગાના કાંડા માયલું એક એ કંકણ સંઘે પાછા સરસાઈ પહોંચી સંતને આપ્યું. સંતે એ સુવર્ણ-કંકણને લેટ મોકલ્યું યોગ્ય સ્થાને— ગામના ઠાકોરને ઘેર. ઠાકોરની કુંવરીએ કંકણની પૂરી જ્વેડચ આટે રઠ લીધી. ઠાકોર સંતના ચર્મ-કુટે ગયા. કુંડમાં નવાં નીર જભરાયાં તેના પુદ્ગુદોમાંથી ખીચું કંકણ નીકળ્યું. સંતે કુંડમાં ગંગાજી પધાર્યાં પેખ્યાં. ઠાકોર, કંકણના કામી, ગંગાની પ્રસાદી ય લેતો જા !

ઠાકોરે અંજલિ ધરી : સંતે ચર્મ-કુંડમાંથી છાપવું ભરી જલ વહોરાવ્યું. સૂગાયલો ઠાકોર પ્રાશન કરવાને બદલે કુંડ-

જલ ધાંચમાં ઉતારી ગયો : પંજુ એ તો આવળનાં તૂરા પાણીના
 ડાઘ : લૂગડા પરથી જતા નહોતા : ધોણુય ધોનારી રાજ-ખાંદીએ
 ડાઘ કાઢવા ધાંચ મોંમાં લઈ ચૂસી : ધોઈને પાછી વળી ત્યારે
 ધોણુયની ગાંસડી શિરથી ચાર આંગળ ઉચેરી ઊપડતી આવે !

આ ચમત્કાર-રૂપકનો મર્મ આંહી તે હો, પણ એક વાત
 તો વિલસી આવે છે : કે ખરું સત માનવતાનું છે—નથી રાજ-
 વટનું, કે નથી તીર્થે તીર્થે લટકવા જતી આલકહેટિયા ધર્મ-
 વૃત્તિનું. ધરતીનાં ધગધગતાં પડો વચ્ચે ગૂંગાળાતાં ને રૂંધાતાં
 ગંગાજી એક કર્મયોગી ચમારને ઘેરે ચાલતાં આવ્યાં; અને
 ઉચ્ચ વણોને એ સેંકડો ગાઉ શોધ્યાં ય ન જડ્યાં.

એકરાષ્ટ્રતાના સ્થાનો

રોઈદાસજી અહીં સોરઠધરામાં આવ્યા હશે, સ્થા હશે,
 એ તો સંલલિત વાત છે. રાષ્ટ્ર આખો રાજશાસનને હિસાબે
 તો કેઈકે જ વાર એક છત્ર તળે હતો; પણ એની એકરાષ્ટ્રતા
 તો સંસ્કાર-જીવનની હતી. સંસ્કાર-દષ્ટિએ રાષ્ટ્ર એક અને
 અખંડિત હતો, એક અને અવિભાજ્ય હતો, એક અને સુગઠિત
 હતો. શાસનની એકતાને તો બ્રિટિશ રાજ આવ્યા પૂર્વે હિન્દે
 ઘણાં વર્ષો સુધી ઝાઝી બાણી નહોતી. એ વાતને ધ્રુપાવવાથી
 શો કાયદો છે ? ‘એકરાષ્ટ્રતા’ ‘એકરાષ્ટ્રતા’ એવા બાપ જપ-
 વાની રાજદારી દલીલગાજીને તો કરો અર્થ જ નથી. સારી
 એકરાષ્ટ્રતા જે સંસ્કારની હતી, તેના સ્થાપકો રાજપુરુષો,
 પત્રકારો ને સુસંદીઓ નહોતા, પણ આ ‘બાવા’ નામે અજ-
 ખામણા ને ‘લગતડા’ નામે ભૂંડા દેખાડવામાં આવેલા સંતો

‘ ભીરાં, તમે ઘેરે જાવને !’

રોઈદાસ તો કાશીના. ભીરાંને એનો લેટો કાશીધામે થયો હતો. ભીરાં એ ચમારની ચે ચેલી બની હતી. એનું ભગ્ન છે—ભીરાંના નામનું : ચમાર સંત ભીરાંના મમત્વને આળવા કેવા કાલાવાલા કરે છે :

(ભગ્ન)

એ જ મારી સેવાના શાળગરામ !
 ભીરાં, તમે ઘેરે જાવને !
 તમે રે રાજની કુંવરી, ને
 અમે છેએ જાતના ચમાર :
 જાણશે તો મેવાડો કોપશે,
 ચિતરોડો એંચે દશે જાળ—
 ભીરાં, તમે ઘેરે જાવને !

અને છેલ્લી પંક્તિ !—

કાશી રે નગરના ચોકમાં રે
 ગરુ મને મળ્યા રોઈદાસ—
 ભીરાં, તમે ઘેરે જાવને !

રોઈદાસ કાશી નગરીના : રામાનંદ એના મુર્શદ : સોરઠના ચારે તીરને સાગરજળ છંટાતાં હતાં, તેમ સોરઠી લોકજીવનની પાળે રાષ્ટ્ર-સંસ્કારના સાગર-જીવાળ આવા સતો દ્વારા રેલાતા હતા.

સરસાઈની નદીમાં બતાવાતા જળકુંડને, સંભવ છે કે, લોકોએ દ્રક્ત રોઈદાસજીના ચર્મ-કુંડનું પુનિત નામ આપીને એક ચમારક-રૂપ બનાવ્યો હશે. પણ એ ચમારકો ને એ પ્રતીકો નક્કી કરવાની લોકભાવના એક રીતે નોખી તરી જાય છે.

કલકત્તાને સામે કિનારે બેલૂરમહામાં સ્વામી વિવેકાનંદજીને ઠાલિયો, અથવા સ્વામીજીએ પીધેલો કોઈ હોકો કે ચીરુટનો શેષ ભાગ સંઘરી રાખેલ છે. તે યજુ' પ્રતીક-પૂજાનું ઊતરતું સ્વરૂપ; ને એથી જુદું, આ સંતના જીવનને એક યર્મ-કુંડમાં સ્મરણાંકિત કરવું એટલે સાગ્યા માનવ-ગૌરવની સ્થાપના. હિન્દુ ધર્મની પુરોહિત-હાથે જઈ પરદી પ્રણાલિકાઓ સામે લોક-હૃદય આવી રીતે જ મૂંગા પુકારો નોંધાવતું હતું. એમ ન હોત તો રાઈસની પ્રતિષ્ઠા કોઈ દેશમાં મૂર્તિરૂપે જ થઈ ગઈ હોત.

ત્રેમલકતોળું યાત્રાધામ

ગીરના સીમાડા પર એકલવિહારી ભલેલા કનરા ડુંગરાને તે તે પછીના ખીબ્ત પ્રવાસમાં જોયો.

પ્રભુલકતોળાં જેમ તીર્થસ્થાનો છે, તેમ ત્રેમલકતોળાં ય યાત્રાધામો સુકરર થયાં નથી. એ થયે ત્યારે સોરઠનેા અ કનરો ડુંગર, હાલારનું રાવલ નામે ગામડું, ગોહિલવાડના સાગરતીરનું આંચુડા મહાદેવનું મંદિર અને ગરવા ગિરનારનાં, પેલી રાણકને પુકારે પડું પડું ધર્મ અટકી રહેલાં શતકો-જૂનાં ચોસલાં વગેરે વગેરેની પરકમ્મા કરવા માટે પંથીઓ શિર્ષી-ફરહાઠના તેમ જ સુહિણી-મેહારના સુલકોમાંથી પણ ભિતરશે.

કનરા ડુંગરાને માથે તેા કચ્છનાં જે ત્રેમિકોનો વીરસભયેઈ ત્રેમ એકવાર રમણ કરી ગયો છે. પદમણી હોથલનેા પુરુષવેશે અહીં કનરાની શુક્રમાં વાસ હતો. મરતા બાપના દૂંપાતા જીવને અંજલિ ભરી પાણી ટોનારી હોથલ, બાપના શત્રુ ‘બાંભણિયા બાદશાની સાતવીનું સાંઠયો ન કાઢી આવું’ ત્યાં સુધી પરણીશ નહિ’ એવી પ્રતિજ્ઞાના પાલન માટે પુરુષવેશે એકાકિની પોતાનેા અશ્વ રમાડતી નીકળી હતી. પોતાના વજ્રકોટાને કારણે કલંકિત બનીને દેશવટે રજગતા કચ્છી જીવાન ઓઠાએ હોથલને એક પુરુષમિત્ર લેજે જ ચાહી જાતી હતી. એવી

નરી ભાઈબંધીની, વીરમૈત્રીની, નિર્ભેજ પ્રીતિના તલસાટમાં જ બેઠે વિપ્લવ પડ્યાં હતાં.

‘જે વિસારું’ વલણ... !’

ને શી એ પ્રીતિની તીવ્રતા ! કેવી અગન ! એટલા પૂછે છે કે, ભાઈબંધ, વીસરી તો નહિ જાવ ને ? વીરતાના સાજે ચોલતી હોયલ, ત્યાં લગીની લોખંડી હોયલ, કેવો જવાબ વાળે છે !—

જે વિસારું, વલણ,
ઘડી એક મુંઝા ઘટમાં,
(તો તો) ખાંપણમાં ચ ખતા
(ચુંને) મરણસળયું નહ મળે !

એ મારા વહાલા દોસ્ત ! તને જે હું ઘડીભર પણ મારા હૃદયમાંથી વિસારું તો તો મારું મોત ખગડજો ! મૃત્યુ વખતે મને સારી મરણશય્યા પણ ન મળજો—અરે, મારી લાશ કફનના ટુકડા વગરની ઉઘાડી રાખજો !

સ્નેહીજનના વિસ્મરણનો અપરાધ આ ગોપજનોને, ગીરવાસીઓને, રણનાં ખાળોને નાનોસૂનો નહોતો લાગતો. પ્રેમીને વિસાર્યે જીવન તો વણસજો, પણ મરણ સુધ્ધાં ચ ખગડજો !—શખના ચ બેહાલ થજો !

સારા ને સુખી જીવન કરતાં ચ વધુ મોટી ઝંખના જેઓને સારા માનભર્યા મૃત્યુની હતી, તે આ લોકો : પ્રેમીનું વિસ્મરણ ચકું એ કાંઈ જેવુંતેવું કુકર્મ હતું ? રણાંગણથી પીક બતાવીને સાગી જવાની ખદનામી કરતાં જંરીકે એાછી નહિ એવી આ પ્રેમના વિસ્મરણની ખદનામી હતી.

‘...થર-ખાળીડી થઈ ફરાં !’

એ તો શળની દશા : પણ પ્રેમને વીસરનારના આત્માની
કેવી વલે કહવાઈ!—

લે વિસારું, વલહા,
રૂઢિયામાંથી રૂપ,
(તો) લગે એતરણ લૂક,
થર-ખાળીડી થઈ ફરું !

એ મારા વહાલા દોસ્ત ! મારા હૃદયમાંથી એ હું તારું
રૂપ લૂલું, તો તો મૃત્યુ પછી મારો આત્મા ખાળીડા પક્ષીની
માઠા ખાળીડીનો અવતાર પામીને જૂથો કરજો. કયાં ? કોઈ
કુંજઘટામાં ? આંખાવાડિયામાં ? નહિ, નહિ; થરપારકરના
રણુની અંદર. એ સળગતી મરુભોમમાં હું ખાળીડી પંખાણી
સરગઈ, ને ઉત્તર દિશાની આગઝરતી લૂ વચ્ચે હું વલવહ્યા
કરું એવી મારી દુર્ગતિ થજો !

ખાળીડી એટલે આપણા સોરઠી હોલાને—કપોતને—મળતું
પંખી : એટલે કે ગહું ગહું કેમળ જાત. સામાન્ય ઉનાળાની
ગરમીમાં પણ શેકાઈ જાય. તો પછી ‘થર’ના મરુપ્રદેશમાં ઉત્તરાઠા
વાયરાની ગરમ લૂ વચ્ચે તો એની દશાતું પૂછવું જ શું ?

પ્રેમી હૃદય પોતાના પ્રેમના વિસ્મરણને પરિણામે કેવા
વલવલાટવાળી દુર્ગતિ સેવવાતું પાપક્રમ સ્વીકારે છે !

એ ખેડ દુહામાં હોયલતું હૃદય નિચોવાયું. કચ્છની
કુમારી : મરુભોમનું ખાળ : એના કાન્યમાંથી સળગતી મરુ-
ભોમનો, રણનો, આત્મા લણકાર આપે છે.

આટલું જ વચન આપી હોયલ છૂટી પડી : વણપ્રીયેલી,
માત્ર પુરુષમિત્ર લેખે જ વિદાય લઈ ગઈ.

શા માટે એ પ્રકટ ન થઈ? શા માટે પોતાના 'વલહા' ઝોઢાની જોડે એણે વિવાહ ન માગ્યો? પિતાને આપેલ ડોલ તો એ પાણી ચૂકી હતી; છતાં શા માટે એણે જીવનની મુક્તધારાઓ રૂંધી નાખી?

કોણ જાણે, પ્રેમીજનોએ આ 'શા માટે?'ના ઉત્તરો કદી આપ્યા નથી. મિસરના રણપેશનમાં ભેઠેલા 'સ્ફીક્સ' સરખો આ માનવ-પ્રેમ ચિરકાળનું મૌન ધરીને, યુગયુગોએ પૂછેલા એ 'શા માટે?' સ્વામે કોઈ સહચલકરી મીઠા માંડી રહેલ છે.

'નહિ વિસાડું' કહીને હોથલ ગઈ.

પછી તો એ એકલમલ મિત્રની જુદાઈ ઝોઢો ન સહી શક્યો, સાથીઓને છેલ્લી વારના 'ઝાઝા જીવાર' આપીને સગડે સગડે મિત્રની શોધમાં આલ્યો. કોઈ 'શંખાસર' નામના તળાવની પાગ પર ચડતાં પાણીની અંદર હોથલને એકળે શરીરે સ્નાન કરતી દીડી. એકલમલ મિત્રની સાચી પિછાન પડી, ભેઉ પરણ્યાં. એ બધી વાર્તા તો હું 'રસધાર' (ભાગ ચોથા)માં આપી ગયો છું; પણ આ શંખાસર તળાવ ક્યું? હુહો બોલે છે આ રીતે—

ચડી શંખાસર-પાર, ઝોઢે હોથલ ન્યારીયાં;
વીછાઈ ભેઠી વાર, પાણી મધ્યે પદમણી.

કચ્છધરામાં શંખાસર છે તે તો નહિ હોય? આ મિલાપ કચ્છમાં જ થયો હોવાનો, ને પરણ્યાં બાદ સૌરાષ્ટ્રમાં ઊતરી કનરા કુંગરાનો વાસો કર્યો હોવાનો, સંભવ છે. બાકી, કનરાની આસપાસ કોઈ શંખાસર તળાવ નથી.

વતનની મમતા

કનરામાં આ વીર-જોડણું ઝાઝાં વર્ષો રહ્યું હોવું જોઈએ. જેસલ અને જખરો નામે પુત્રોની જોડી પણ કનરાએ જ હોયલને બધી હશે. પણ કનરા છોડ્યો ક્યારે ?

અપાઠી મેઘના પ્રથમ-પહેલા દોરિયા કૂટ્યા તે દેખી ઓઢાને વતન સાંભર્યું ત્યારે ?

વતનની મમતા, એનો કાવ્યભાવ, ઓઢા-હોયલની કથાના દોહામાં જેવો સંઘરાયો છે તેવો ખીન્ને કયાંય જવદલે જ સંઘરાયો હશે. મેહુલાની 'શેડયુ' ઉત્તર દિશાના ક્ષિતિજ પર આલેખાઈ ગઈ, ડુંગરાઓ માથે ડમ્બરુ ચડ્યા : ઓઢાને સ્વજન સાંભર્યા, મોરલાના ઠહુકારે એ સ્મરણમાં વધુ દર્દ પૂર્યું. ઓઢાનાં નેણાં રડી રડી ત્રાંખાવણાં બન્યાં. પોતે બેઠો હતો તે છીપર (શિલા) પણ ભોંભઈ ગઈ. ઓઢો રડે છે એ જાણતાં તો હોયલ પોતાને લોંચરેથી દોડતી આવી; ને—આખરે તો એ સ્ત્રી ખરીને!—સંશય પડ્યો : અરે, વડાલા !

અમથી ઉત્તમ ગોરીયાં

ચડી તોને ચિત્ત શીણુ !

તારા ચિત્તમાં શું મારાથી કોઈ વધુ ગોરી સ્ત્રીની ચડી બેઠી છે ? શીઠ રડે છે ? આવડા મોટા આદેષની સામે ઓઢા માકાર લાણે છે ને ઠપ્પલ કરે છે કે, પગણી !—

કનડે મોતી નીપળે, કચ્છમેં ચીષેતા મઠં;

હોયલ જેલડી પદમણી કચ્છમેં નેણે ન દઠં.

હું સમજું છું કે કચ્છ કંઈ સોરઠંના સરજો પગણીને નિપળવનાર મુલક નથી. સોરઠના કનરામાં મોતી પાકે. ને, કચ્છમાં પાકે છે મઠના બૂંડા ઢાણા. સોરઠ બલે લખુંબજખુંબ

વનરાજીથી વિભૂષિત, ને કચ્છમાં લલ્લે 'ખેરી, ખુરી ને ખાવરી' જેવાં કાંટાળાં વગલઉં આડવાં ધતાં; પણ એક વસ્તુ એવી છે કે જેને માટે, હોથલ, આપણે કચ્છમાં જવું પડ્યું :

હોથલ હલ્લો કછટે,

છલે માડું સવાયા લખ.

હોથલ, હાલો કચ્છમાં—જ્યાં લાખેણા મરદો પાકી શકે છે. હાલો એ રસકસડીણી ભોમમાં, કેમકે એનું પાણી પીવાથી—

વંકા કુંવર, વિહટ ભડ, વંકા થીયેતા વછ;

વંકા વછેરા ત થીયે, પાણી પીયે લે કચ્છ.

ગાયોના વાછડા, ઘોડીના વછેરા ને માનવીના કુંવરો, એ બધા કચ્છનું પાણી પીયે વંકા-ખંકા ખને. માટે, આ હોથલ, હાલો કચ્છમાં—કોઈ તુંથી ચરિયાતી ગોરીની શોધમાં નહિ, પણ આપણાં જો ખાગકોને 'ખંકા નર' બનાવવાની નેમથી !

ભૂમિપ્રેમનું કાવ્ય

એ હુકાઓનું ભૂમખું દેશાભિમાનના સૂરો ઝીલે છે. સૌંદર્ય અને શૌર્ય વચ્ચે એ હુકાઓમાં તુલના થઈ રહેલ છે. માનવીની છાતી જ્યારે વતનને સાડું ક્ષતક્ષત થાય ત્યારે એના હૃદયમાંથી કયા બોલ, કયું સંબોધન બીડે ?

લોકકવિતાએ એવો એક લાક્ષણિક બોલ ઓઠાના મોંમાં મૂક્યો :

એ ટાલવિયો દેશ !

કનરાતું લોંચકું સૂનું મૂકીને કુટુંબ કચ્છમાં ગયું. ઝાઝો કાગ રહ્યું. બેટરા ખંકા બન્યા, બનેએ મોટા સાવજને માર્યો, ને એને બિરહાવવા ભેગા થયેલા દાયરા વચ્ચે ઓઠાએ હોથલ

જેઠે થયેલી શર્ત ઉથાપી હોથલનું નામ પ્રકટ કરી નાખ્યું. એકલી હોથલ પાછી કનરે આવીને રહી.

કનરા ડુંગરાને એ કથા એક રહસ્ય ચડાવે છે. હોથલ માનવી નહોતી, પદ્મણી હતી; મૂર્છ નથી, હજુ જીવે છે. ને એના ગાયબ ભોંયરામાં હીંદોળાખાટ ચાલી રહી છે તેના અનાહત કિચૂડાટને સાંભળવા માટે હજુ ય માલધારીએ ભોંયરે કાન માંડે છે.

મહિયાઓનો સત્યાગ્રહ

ને કનરા ડુંગર આવાં વીર-વીરાંગનાના પ્રેમનું, ચિર-વિલોગનું, હોથલના વાસના-દેહના ચિર-ભણકારનું જ ધામ નથી; કનરાના ખોળામાં સિંદૂરવરણી ચોરાસી ખાંભીઓ ચાર પંક્તિઓ રચીને ઊભી છે. એ ચોરાસી મહિયાઓની ખાંભીઓ છે. સંવત્સર ૧૯૩૯ના પોષ મહિનાની અજવાળી પાંચમને કાળે પરોડિયે એ ચોરાસી જણાને હારખંધ બેસારી જૂનાગઢ રાજની ફોજે તેઓનાં માથાં વાઢયાં હતાં—તલવારથી નહિ, કુહાડા વતી.

ધિંગાણું નહોતું થયું; વિન્ધ્યાસઘાત અને દગલખાણ રમાયાં હતાં. જૂનાગઢ રાજની રક્ષા તેમ જ વિસ્તારને માટે પેઢાનપેઢીથી જાન કાઢી આપનારી મહિયા કોમ ઉપર રાજ્યે જતે દહાડે નવા લાગા નાખ્યા, જૂના કોલકરારો ઉથાપ્યા, ત્યારે મહિયા કોમના ઘરેઘરથી નીકળેલા નવસો પ્રતિનિધિ મસ્દો આ કનરા ડુંગર પર રિસામણે ચડેલા.

કેવું એ પ્રતિનિધિત્વ ? એક ઘરમાં કોઈ મોટી વયનો પુત્રુ નહોતો. વિધવા માતાએ દસ વર્ષના બાળ-દીકરાને પ્રતિનિધિ

કરીને મોકલ્યો, ને નાના બાઈની સંભાળ રાખવા બે બહેનો એની જોડે ગઈ.

આપણે આજે જોને ‘અહિંસાત્મક સંગ્રામ’ કહીએ છીએ ને, તેને તે દિવસોમાં મહિયાઓએ લજવી બતાવ્યો. એનું નામ ‘રિસામણું’ અથવા ‘બેહું બહારવહું’ રખાયું હતું. મહિયાઓના આગેવાને એક પણ હથિયાર લેશું રાખવાની રામદુવાઈ ફરમાવી હતી. નવસો મહિયા બહાદુરો મહિનો-સવા મહિનો આ કનરા પર ગાંઠનું ખીચકું બાઈને પકચા રહ્યા, પણ આજુબાજુની સીમોમાંથી એક ડુંઠાનો ચે બગાડ તેઓએ નહોતો કર્યો.

‘કાલે રાજની વિદિ આવે છે’ એવું કહીને મહિયાઓને ગાફલ બનાવ્યા. પરોડિયાના અધિકારમાં એ નવસોની સૂતેલી મેદની પર સેના તૂટી પડી. એંશી જણા સામી છાતીએ જિભા રહ્યા તેઓને કુકાડે કાપ્યા. કોઈએ ચૂં કે ચાં ન કર્યું.

અને પેલો દશ વર્ષનો બાલ-પ્રતિનિધિ પણ અડગ ઊભો. એના ઉપર કુકાડો પડ્યો. બાઈને બચાવવા બે બહેનો આડી પડી : ‘અમારા ભાઈને રેવા લો; એને સાટે અમને કાપી નાખો !’ એમ રગરગતી એ પણ કતલ થઈ.

આજે એ બે બહેનોની પણ ખાંભીઓ ત્યાં પડી છે. ચોરાસી પુરુષ-પાળિયાની વચ્ચે એ બે સ્ત્રીની ખાંભીઓ તેની ઉપર કોતરેલા બળે ગોળાકારો પરથી પરભાય છે.

તીર્થધામ

આ કતલનો હાહાકાર બોલી ગયો. સરકારે રાજ પર કમિશન બેસાડી, નવાબને પદબ્રહ્મ કર્યા હતા, ને મહિયાઓને

કરમુક્તા બનાવી જીનાગઢની હકૂમત નીચેથી એજન્સીની હકૂમતમાં ખેસવી નાખ્યા.

ચારણોનાં છૂટક છૂટક ત્રાગાં સિવાય સોરઠની ધરા પર એક હથિયારધારી શૂરવીર લડાયક જાતિના બેઠા બહારવટાનો આ કિસ્સો એક અને અનન્ય જ છે. મહાત્મા ગાંધીજીને માટે કનરો આજે તીર્થનું ધામ થવા લાયક છે. પણ મહાત્માજીને આ ઘટનાથી કોણ વાકેફ કરે? હજી તો અરધા જ સૈકા પરની આ વાત છે. મારા 'બહારવટિયા' ભાગ ત્રીજામાં એનો સવિસ્તર ને શબ્દશઃ અહેવાલ પડ્યો છે.

કનરાને દીઠે એ બધું તાણું બન્યું હતું.

સોરઠી જીવાન

ખીનું જોવાનું રહી ગયું. દોણ-ગઢડાનું વંકું ગીર-ખિન્દુ. ત્યાં મારે પાંડવ-લુગના કહેવાતા દ્રોણેશ્વર મહાદેવને જોવા નહોતું જવું, પણ સામંથા મહાદેવની મૂર્તિને તૂટતી અટકાવવા નીકળેલા એક મધ્યયુગી જીવાનનું લગ્ન-સ્થાન જોવા જવું હતું.

એ જીવાનનું નામ હમીરજી ગોહિલ. વાર્તા તે એની મશહૂર છે. સોમનાથ પર ત્રીજી વાર ઈસ્લામને ચઢી આવતો સોરઠે સાંભળ્યો, ત્યારે ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રના ડાકિયોનું એક પંખીડું ય દક્ષકું નહિ.

“ધિક્કાર છે રાજપુતોને!” જીવાન હમીરજી, લાઠી પાસેના એક કાળના અરઠીલા ગામમાં, પોતાને ઘેરે બેઠો બેઠો બાકળી બાકળો : “છતે રાજપુતે હિન્દવાણાનું નાક કપાશે?” ચોટા બે ભાઈઓ પરદેશી સૂણાઓની ચાકરીમાં ગયા હતા. સોમનથ ઘેરે હતી. સોમનથએ બાળ દિવસને ટોણો માર્યો :

“ તમે ય રાજપુત છો ને ? કાં નથી જતા ? ”

એવા મેંભાએ એ નમ્રુછિયા સેરઠી બાળને સોમનાથની દિશા પકડાવી. લડવૈયો બનીને નહિ, વ્રતધારી બનીને હુમીરજી ચાલ્યો. જીવતા પાછા આવી શકાયે નહિ : મરવું જ છે : જીવતે કે મુવે, મસ્તક સોમૈયાજીને ચડાવવું છે : ભોલધર્મ, તારી કૃપા, કે તેં મને સ્વધર્મ સુઝાડયો.

બાળ હુમીરજી અવિવાહિત હતો. જગતની કશી વળગણ નહોતી. ભેદિકર કલેજે ઘોડેસવારે ઘોડા હાંકયો. માર્ગે આ ઘાટી ગીર પડી હતી. તીરકામકાંવાળા બીલ લૂંટારાઓએ હુમીરજીને ઘેરી લીધો. બીલ સરદાર વેગડા સામે રજૂ કર્યો. કહે છે કે આ દોણ-ગઢડાની નજીક જ બીલપતિ વેગડાનું મથક હતું. અહીં એ બીલ સરદારે વંકા કરડા જીવાનને નિહાળ્યો, સન્માન્યો, પોતાનો જમાઈ બનાવ્યો. છેલ્લે મૃત્યુની વાટે પણ જમાઈનો સુંદર સાથ કર્યો.

મૃત્યુની વાટે નીકળેલા હુમીરને લગ્નની ઇચ્છા કેમ જન્મી ? રાટલા જમતાં જમતાં એણે પોતાને પીરસનાર બીલ-કન્યાનું મોં દીકું : મુગ્ધ થઈ ગયો—એ નારીના ચકચકતા નીરોગી કાળા રંગ ઉપર, ચહેરાની નમણાઈ ઉપર, ઘાટીલી દેહ-રચના ઉપર, દેહની મજબૂતી ઉપર.

પ્રથમ પ્રશ્ન તે સમયના પુરુષને હૃદયે આ હતો : કે વંશનો વેલો ચાલુ રહે, ને એ વંશમાં વીર પ્રજા પાક્યા કરે. લગ્નના ધોરણું પહેલું પગથિયું આ હતું.

હુમીરજીને નિર્વંશતાનો સંભવ ખૂંચતો હતો. આંહી પોતાની સન્મુખ બહાદુરોની જનેતા બને તેવી સ્ત્રી તૈયાર હતી. હુમીરજીને પ્રેમનો પણ હૃદયમાં આજ પહેલી વાર

થનગનાટ જાગ્યો. પ્રેમદાત્રી સામે ખડી હતી. લીલકુમારી મોહ પામી હતી—આવા આશાભર્યા જોળનજોધને મૃત્યુખંથે પળતો દેખી.

“પણ એ લીલકુમારી ! એક જ રાતના ગૃહવાસને સારુ તારો તો સમસ્ત ભવ બગાડવોને મારે ?”

લીલપુત્રીએ જવાબ વાળ્યો હશે તો તે આવો જ હશે ને—કે “હે જુવાન, એક રાત્રીનો સાથો સંસાર હજારો લંગાર નિંદગાનીઓ ન્યોછાવર કરવા જેવો નથી શું ?”

રુધિર - મિશ્રણ

પણ જવા દો એ બધા પ્રણય-પ્રલાપોને. સોરઠી જુવાન એક રાત્રીને માટે પરણ્યો. ગંગાજળકુળ ગણાતા ગોહિલના ખાલકે અનાર્થ મનાતી શિકારી કોમની ખાલાનું પાણિ-પ્રહણ કર્યું. એક રાત્રી—એક જ રાત્રીના એના દંપતી—સંસારને ક્યારે એક મિશ્રણતિની વંશવેદ્ય ચડી; જેનું નામ ગોહિલ ઠાળી.

એવી મંગલ ઘટનાનું લીલાસ્થાન દોણ-ગઢડા મને પ્રિય છે—કદપનામાં પ્રિય લાગે છે. ને સોમનાથને પાદર સમર-ભૂમિમાં જ્યારે શત્રુની સમથેરે પડેલા મસ્તકને બે હાથમાં ઝીલી લઈ હમીરજીનું કળંધ (ધડ) સોમનાથની સન્મુખ અર્પણ કરતું જિભું હશે, ત્યારે પેલી ચારણી ઠાશીએ દૂર જિભે જિભે ખાળુડા દમીરને મીઠા મીઠા મરશિયા સંભળાવ્યા હશે, તેની લાગટ ચિત્ર-પરંપરા મારાં કદપના-ચક્ષુઓ સામેથી ઠાઈ ઝડપી ચિત્રપટની માફક પસાર થઈ રહેલ છે :

વેલો આવ્યે વીર !

સખાતે સોમનાથ તણી;

હીલોળવા ઢમીર !

માલ્યાની અણીએ બીમાઉત !

પાલળ આંબ્યાં પૂર

અળલળતાં ખાંડાં તણાં;

સેલે માણી શૂર .

એ'સાસળ શો બીમાઉત.

વેળ્ય તાલરી વીર,

આપીને ઉવાંટી નલિ;

લાકમ તણી, ઢમીર,

એખડ આડી, બીમાઉત !

એા ભીમ લાલ્યાના પુત્ર ! તારા શૌર્યની ભરતી ચડી આવી, પણ તે પાછી ન વળી. દરિયાની ભરતીને તે પાછો એાટ છે, પણ વીરનો શૌર્ય-જુવાળ ચડયો તે પાછો ન વળ્યો. કેમકે આડે હાકેમ કહેતાં મુસ્લિમ શત્રુની ક્રાન્દપી એખડ અધાર્ષ ગઈ હતી.

મૃત્યુનાં ગાન

આ મરશિયા સૌરઠી જુવાને મરતે મરતે સાંભળ્યા. પોતાના જ મૃત્યુનું કીર્તિશ્રવ્ય પોતે સાંભળી લીધું. સાંભળવાના એને ઠોડ હતો. રસ્તામાં જ એ અભિલાષ એને જન્મ્યા હતા. યુદ્ધી ચારણીને એણે એક સંધ્યાએ રસ્તાના એક ગીર-ગામડામાં મોં ઢાંકી રડતી સાંભળી હતી. મરનાર પાછળના સૌરઠી કુળનમાં પડાણી કુળનની પેઠે જ કાવ્ય હતું, સાહિત્ય હતું, રનેહના કવિત્વ અર્તનાદ હતા, રડનારના કંઠની ઠલા હતી.

એવું મીઠું કુળ-ગાન સાંભળતાં સૌરઠી જુવાને યુદ્ધને

આંગણે ઘેરો થંભાવ્યો, પૂછ્યું : “ માડી, શું કરતાં’તાં ? ”
 “ બાપ, મારો જીવાન દીકરો મુવો છે એના મરશિયા ગાતી’તી.”
 “ મા, બહુ મીઠા મરશિયા; મારા ય ગાએને ? ગાશે ? બહુ
 મીઠા.” “ અરે બાપ ! મરશિયા તો મુવાના હોય, જીવતાના—
 તું સરીખા બાળના તે મરશિયા હોય ? ” “ અરે મા, હું ય
 મરી ચૂક્યો છું. મરવા ચાલ્યો છું. શીશ સોમૈયાને અર્પણ
 કરીને નીકળ્યો છું. ગાવ, મા, ગાવ સુખેથી.” “ બાપ, જા,
 હું રણખેતરને કાંઠે ઊભી ઊભી તારું શીશ કપાવાની ઘડીએ
 સંભળાપીશ.”

એ આ મરશિયા : એ લક્ષ : એ સ્નેહ : ને એ
 શોભિત-મિશ્રણના બનાવો : ગીરનાં જંગલો એ બધાં સ્મરણાં
 જગાડે છે. સોરઠની જીવાની કેવા કેવા મસ્ત તોર સેવતી
 તેના વિચારે ચડી જવાય છે. હૈયા ઉપર જમાનાએના
 તડકા-છાંયા રમે છે.

सोऱरुने तीरे तीरे

પ્રત્યાસીઓને

‘ અમારે સૌરાષ્ટ્ર જોવો છે. શી રીતે જોઈએ ? ’

‘ તમારી ચોપડીઓએ અમને સોરઠ દેશની મુસાફરી કરવાની તાલાવેલી લગાડી છે; અમે ક્યાં ક્યાં જઈએ તે સૂચવશો ? ’

‘ તમે સંઘરેલાં લોકગીતો અમારે લોકોને મોંએ સાંભળવાં છે, રાસડા રમાતા જોવા છે, ચારણોની વાર્તાઓ માણવી છે, ગીર જોવી છે, સિંહો જોવા છે, માટે કોઈ લોભિયો આપો, અથવા સાથે આવો ! ’

નિશાળો-કોલેજોની લાંબી રજાઓ પડવાની થાય ત્યારે ત્યારે ઓળખીતા અને અજાણખીતા કોઈ કોઈ તરફથી આવાં પુછાણુ આવી પડે છે. પરંતુ એ બધાંની અંદર એક-એ શરતો મુકાયેલી હોય છે :

‘ આ બધું અમારે તા. ૧૦મીથી ૧૭ મી સુધીમાં જોઈ લેવું છે. ’

‘ આ બધું જોવા માટે અમારી સાથે પંદર નાનાંમોટાં બાળકો, ત્રણ બહેનો ને સાત લાઈઓ છે. ’

જુદી જુદી નાણુક ખાસિયતોવાળા એવા માનવજેાને સૌરાષ્ટ્રનાં સાહિત્ય, સંસ્કાર, પુરાતનતા વગેરે બધું જ એક-ચામડું ‘ કન્ડેન્ડ મિલ્ક ’ના રૂપમાં ઠાંસેલું જોઈએ છે. દિવસેદિવસનો તેઓ કાર્યક્રમ માગે છે. એવું દર્શન કરાવવું અતિ કઠિન છે.

આવનારાંની ઉત્સુકતા સાચા હૃદયની હોય છે. અંતઃ-કરણમાં સૌરાષ્ટ્ર પ્રત્યે જિજ્ઞાસા જન્મી હોય છે, થોડું નિહાળીને પણ ઘણું પકડી લે તેવી દિલસોજ અને પૂજક આંખો હોય છે. પરંતુ તેમને વખત નથી, એટલે તેઓને તમામ રાંધેલી વાનીઓ મેજ પર અમુક કલાકને ટકોરે પીરસેલી જોઈએ છે. અલ્લેક વેકેશનમાં ફક્ત એક ચોક્કસ ક્ષેત્ર જ નથી જોવું, બધું સામટું જોઈ કાઢવું છે.

—ને સૌરાષ્ટ્રની આગગાડીઓ હવે તો એ રીતનું રાંધણું રાંધી પીરસી દેવાને તૈયાર થઈ ગઈ છે. પંદર કે પચીસ પ્રવાસીઓનું ટોણું સડસડાટ પોરબંદર, વેરાવળ, નવાનગર અને ભાવનગર જેવાં બન્ને સ્થળો અલ્લેક દિવસમાં પતાવી, સુકરર તારીખે પાછું વળી શકે છે. પરંતુ આ પ્રવાસો દેવળ 'સાઈટ સીઈંગ' માં જ પરિણમે છે. સૌરાષ્ટ્ર જોઈ આવ્યાના ઉપલક સંતોષની નીચે તે બધાં લાઈબ્રેરોનાં હૃદયમાં એક શૂન્યતાની લાગણી વહેતી હોય છે.

ખીજી રીતે વિચારીએ તો આમાં પ્રવાસીઓનો દોષ પણ શો? આજે જાણવા-જાણનાં ક્ષેત્રો ખૂબ વધ્યાં છે. એકલો સૌરાષ્ટ્ર જોયેથી જ કંઈ ચાલે નહિ. જ્ઞાનની, દર્શનની, વિવિધતાની ભૂખ આજ ભઠ્ઠી છે.

આ કારણે, જે માણસો અમુક ચોક્કસ ક્ષેત્ર લઈને તેની પાછળ ઝેસી ગયા હોય છે તેમનું જ એ કર્તવ્ય છે કે પોતાના ક્ષેત્રનું દર્શન પોતે કરી; લખી, એનો માનસિક સમાગમ સહુ લોકોને કરાવવો. એ કર્તવ્ય સમજીને હું પણ સૌરાષ્ટ્રના મારા નાનકડા પ્રવાસોનાં ચિત્રો દોરું છું.

માત્ર કુદરતનાં પ્રેમીઓને જ હશે તેને તો સૌરાષ્ટ્રની બહાર સ્થળે સ્થળે પ્રકૃતિ-સૌંદર્ય મળી રહેશે.

માત્ર લગ્નતથી લટકવાને જ નીકળનારાઓ સારુ પણ આંહી કશી અધિકતા નથી.

શિલ્પસ્થાપત્યકલાના પણ કોઈ અદ્ભુત અવશેષો આંહી નથી પડ્યા.

માત્ર પુરાતનતાના આશકો-શોધકોને પણ બીજાં અનેક વધુ રસદાયક ખંડેરો જડી રહેશે.

સૌરાષ્ટ્રનાં સ્થાનોમાં જે રસ વહે છે તે તેની સાથે અંકિત ઘયેલા ઇતિહાસનો, લોકકથાઓનો, જાતિઓની જૂની તવારી-ઓનો અને ગીતકવિતાના સાહિત્યનો મિશ્ર રસ છે, એટલે કે દરેક સ્થળે બાજેલા સોરઠી લોકસમૂહના સંસ્કાર-પોપડા આપણને ઉત્કંઠિત બનાવી શકે તો જ એનો રસ છે.

અમુક પહાડ, ખડક, દરિયાની ગાળી, ટાપુ અથવા મેલોઘેલો ખલાસી : એને દીઠેય મારા જેવાનો પ્રાણ થનગની ઊઠે, કેમકે મારી સ્મૃતિમાં સંઘરાયેલાં એનાં પુરાતન ઇતિહાસ-સ્મરણો તતખણ સળગવા લાગે છે. બીજાને એ જ સ્થળોનો કે માનવી-ઓનો કશો ય મહિમા ન લાગે.

એટલા સારુ જ મારા પ્રવાસનું વૃત્તાંત મારી અમુક ઊર્મિઓ થકી રંગાયેલું છે. આ ભૂમિને હું અમુક વિશિષ્ટ પ્રકારનાં સાહિત્ય, કુલાચાર, ખાસિયતો અને શરીરો નિપજવનારી માનું છું. માટે જ નાની નાની વાતોમાંથી પણ હું એ સંસ્કારનું ઘડતર બતાવવા મથું છું.

સોરઠી ગીતકથાઓનાં જન્મસ્થાન કયાં છે ? એ વાણીનો ગર્ભ ધરનારી ભોમ કઈ છે ? એનો ઉત્તર કવિ સ્કોટ આપી ગયો છે—

‘એ કવિતાનાં બેસણાં તો છે કોઈ એકલ હુંગરાના ‘ધુમ્બસ’

વેરા શિખર ઉપર; ને એ સાહિત્યનો અવાજ તો ઊઠે છે પહાડી ઝરણાંના કલકલ ધ્વનિમાંથી. એનો સાચો આશક જે હોય તેણે કુંજનિકુલેથી ભરપૂર રસાળ ખીળના કરતાં ઉન્નત ખડકને અધિક ચાહવો પડ્યો, અને રાજદરબારી રંગરાગનાં લવનો કરતાં વિશેષ તો નિર્ગન રણપ્રદેશની મોહખમત કેળવવી પડ્યો.”

સ્કોટલેન્ડની પુરાતન લોક-કવિતાને સમજવા મથનાર એક અંગ્રેજ અમીરપુત્રને એની સ્કોટિશ ગ્રેયસીએ કહેલું આ વચન સોરઠી કાવ્ય-ઈતિહાસને સમજવાની ખરી ચાવી આપે છે. સોરઠી ખડારસીઓ અને ગોવાળીઓનાં જ્ઞાન ભાગભગીયામાં નથી રાપાયાં. એની ક્યાડીઓ તો પડી છે બયંકર ભેંસલા ખડકની ટોચે, નાંદીવેલાના નિર્ગળ તખ્ત ભાલ ઉપર, ઉનાળે રાજ દટ્ણ-પટ્ણની રમતો રમતા રેતીના ડુંગરાઓની ગોદમાં.

દરેક પ્રદેશને પોતપોતાનો એક મુકરર આત્મા હોય છે. એની સંગાયે એકાકાર ન થઈ શકનાર પ્રવાસીને એ બધું નર્પા પથથરો, પાણી, ધૂળ અને ધૂળ થકી ય બહતર માનવ-માળખાંથી જ ભરેલું એક સ્થાન દેખાય.

પણ આત્મા પકડનારને માટે તો જરૂરનું છે કે દિવસોના દિવસો સુધી ભસ અંખના જ એકઠી કર્યા કરવી : કારાગારમાંથી નાસનાર કેદીની પેઠે ઘરનાં સુખસગવડ અને કુટુંબ-મોહમાંથી નાસી છૂટવું : રેલગાડી જે છેલ્લા બિન્દુ સુધી લઈ બપ ત્યાંથી તો સાચી મુસાફરીનો આરંભ સમજવો. ટપાલના કાગળો ન્યાં નથી પહોંચતા, પાણી ન્યાં કોઈ ખારવાની કાટ મારી ગયેલ ગાગરમાંનું કચરે ભરેલું, પહેરણની ચાળ વડે ગાળીને પીવું પડે છે, સૂવાને સારુ ન્યાં એના મહિનાઓના વણનાદ્યા શરીર સાથે ઘસાઈ ને બિછાતું કરવું પડે છે, એના ઘડગાંબાની સોડમે ન્યાં યાસેયાસે પેટમાં ઠિતારવી રહે છે, એના રોટલાથી જ

ન્યાં જઠર ભરવું પડે છે, ત્યાં ત્યાં, તેવી હાલતમાં અદ્દેક અઠવાડિયું દટાઈ રહેવું પડે, એના કંઠનું સાહિત્ય કઠાવવા માટે એની જોડે કાલાઘેલા બનવું પડે, એનાં આંસુઓમાં આંસુ અને એના હાસ્યમાં હાસ્ય મેળવવા પડે તે પછી જ સાચો 'પ્રાણ' જડવા માંડે છે.

પ્રવાસનાં વર્ણનો, જે પૂર્વે લખ્યું હતું તેમ, વ્યવસ્થિત ભૂગોળ નથી, કે સમાજ વા સાહિત્યનું વ્યવસ્થિત વિવેચન નથી. છતાં તે આ તમામ તરવોનો મનસ્વી સમુચ્ચય છે : ચિત્રકારની સુરેખ રંગપૂરણી જેવો નહિ, પણ સાંજસવારના આકાશમાં રેલાતી તીખી અને મીઠી અસ્તવ્યસ્ત રંગરેખાઓ સરીખો : અસ્તવ્યસ્ત અને તરંગી, એ જ એની પદ્ધતિ છે.

ઇતિહાસ, ભૂગોળ, સાહિત્ય, સમાજ, વગેરે આને જુદા જુદાં ચોગઠાંમાં ગોઠવીને શિખવાય છે. એ પદ્ધતિએ શીખનારાઓને પોતાના વતન પર ખરી મમતા નથી ચાંટતી. પ્રવાસ-વર્ણન એ સર્વનું એકીકરણ કરીને, તેમજ થોડા અંગત ઉદ્દેશોની યોંધી ફેરવીને ત્વરિત ગતિએ વાચકોને પોતાની પ્રવાસ-ભૂમિ પર પથરંગી મનોવિહાર કરાવે છે. પાઠ્ય-પુસ્તકોની એ ઊણુપ પૂરવામાં આ યાત્રા-વર્ણન શાળાઓના જુવાન દોસ્તોને મહદગાર થાય એ એક ખાસ દૃષ્ટિ છે.

ચાંચની ખાડીમાં

આ ગાડી દરિયાકાંઠે ઉપાંડી જઈ શકે તેટલા ઓછામાં ઓછા—એટલે કે અઠાર કલાકના ગાળામાં મન સાથે મહાસાગરની કડી પરોવવા હું મથી રહ્યો હતો. પ્રસાતે જ્યારે ગાડીના પાટા અટકીને ઊભા રહી ગયા ત્યારે પોર્ટ આલ્ગર્ટ વિકટરના જીન-વાણી બની ગયેલ બંદર ઉપર હું ઊભો હતો. મારી સામે લાંબી એક દરિયાપટ્ટી ખાડીને રૂપે પડી હતી. સામે કાંઠે 'ચાંચ' નામનો એક ધરતીનો ફાંટો ડાબા હાથ તરફની ભૂમિમાંથી લીર છટી પડી ગઈ હોય તે રીતે બે ગાઉની લંબાઈમાં પડ્યો હતો. જાણે કે ચીબડું ફસકાઈ પડ્યું હોય, ને એક ચીર આખા ફળમાંથી અળગી બની હોય એવું એ દૃશ્ય છે. મોટા દરિયાનાં પાણી એક ગાઉ દૂરથી ઠલવાઈને આ લાંબી નાળીમાં જ્યારે જીવાળ ચડાવે છે ત્યારે મહુવા, નવસારી, સૂરત અને મુંબઈ-મલબારનાં નાનાંમોટાં દેશી વહાણો અંદર ચાલ્યાં આવે છે. માતાના પેટ શી સલામત ખાડી તે જહાજોને સમથળ નીરમાં સેરવતી સેરવતી, શ્રી મહાદેવ દેસાઈ એ એક વાર લખેલું તેમ, હીરના દોરામાં મોતીડાં પરોવતી પરોવતી જાણે કે ધરતી-ખેળે ઉઠાવી આવે છે.

દરિયા અને પૃથ્વીનાં આલિંગનોને દર પૂનમે અને અમાસે પોતાના હૈયા પર ઊજવતી આ ખારાની જમીનમાં શું શું દેખાઈ છે? એક તો ત્રીસ વર્ષો ઉપર આંહી મરણ પામેલ બાવનગર રાજ્યના અંગ્રેજ ઈન્જિનેર સીમ્સ સાહેબનું

કલેવર, ને ળીળું એ બાહોશ ઈજનેરનું મહાંત સ્વપ્ન. એ સ્વપ્ન હતું અહીં વિદેશી મોટી આગબોટો અડોઅડ ઊભીને ગાલ ચડાવે-ઉતારે તેવું તરતું બારું ળાંધીને જબ્બર એક શહેર જમાવી દેવાનું. એ ખારાની જીવલેણ આબોહવામાં સીમ્સ એક બંગલી ળાંધીને વર્ષો સુધી કોઈ તપસ્વી ધૂણીધરની પેઠે પડ્યો રહ્યો. બંદર બાંધ્યું, ખાડી સુધરાવી, રેલના પાટા પથરાવ્યા. આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપારના એક ધીકતા બંદરની કલ્પના ળાંધીને બે ગાઉના વિસ્તારમાં નગરની રૂપરેખા દોરી. એક દિવસ એ ખાડીને કિનારે એણે મોટી આગબોટ નાંગરાવી. અંદરથી એક અંગ્રેજને પરબાર્યો કિનારાના પ્લેટફોર્મ પર પગ મેલાવીને ઉતાર્યો ને એને હાથે બંદરનું ખાતમુરત કરાવ્યું.

એ અંગ્રેજ અતિથિનું નામ પ્રિન્સ આલ્બર્ટ વિકટર. ઈંગ્લંડના શહેનશાહ પંચમ જ્યોર્જના એ કાકા થાય. તેના નામનું આ પોર્ટ આલ્બર્ટ વિકટર.

પણ સીમ્સ સાહેબનું અકાલ મૃત્યુ થાય છે તે સાથે જ એના લગ્ન સ્વપ્ન પર ચડદો પડી જાય છે. એની કલ્પના-નગરી અત્યારે જાણે કે જમીનમાંથી ઊભી થતી થતી અવાચક થાંભી ગઈ છે. સમયહેવે ભાવનગર બંદર પર પક્ષપાત વરસાવ્યો, અને સીમ્સ સાહેબની કાબેલિયતે તેમ જ દૂરદેશીએ જેને આખા કાઠિયાવાડ-ગુજરાતની જોડે અનેક કરામતો વડે સાંકળી દીધું હોત ને છેક યુરોપના ઉબરમાં મૂકી દીધું હોત, તે પોર્ટ આલ્બર્ટ વિકટર અત્યારે ક્ષત દેશી વહાણો પૂરતો જ, રાત્રીની ખાણોના ઘડેલા પથ્થરોનો તથા ચીરોડીનો કંઠાળી વ્યાપાર જોતું, લોકવાણીમાં ક્ષત 'પોર્ટ' અથવા 'પોટો' એવું જ મિતાક્ષરી ને અજખામણું નામ યામેણું ઊભું છે.

‘તખ્તનગર’ નામ આપવાનો સંકેત હતો; ને જો પ્રિન્સ છેલ્લી ઘડીએ પણ આવી પહોંચે તો ‘પોર્ટ આલ્બર્ટ વિક્ટર’ નામ પાડવું ઠર્યું હતું.

આ પથ્થર પર અમરત્વ અંકાવવાની માનવસહજ લોભપતા! લોકો તો બાપડા ‘પોર્ટ આલ્બર્ટ વિક્ટર’ને ય વીસર્યા, ‘તખ્તનગર’ નામ પણ લોકમુખને ન કાઠ્યું! ઓછામાં ઓછું યૂંક ઉરાડવા અને બને તેટલા ઓછા લોચા વાળવા ટેવાયેલી લોક-શુભ આજે ક્ષત ‘પોટો’ કે ‘પોર્ટ’ કહી પાાવે છે. એ જ છતાં પોરબંદરને ‘પોર’ કહે છે, બેટ શંખોદ્ધારને ક્ષત ‘બેટ’ નામે ઓળખે છે.

પણ હું તો ઘૂઘા પગીની ઉમ્મરનો અંદાજ કાઢી રહ્યો હતો : “ઘૂઘા પગી ! તમે મૂળથી જ નોકરી કરો છો કે દરિયાઈ ખેપો કરી છે ?”

“તરેં નઈ ? મંબી ને મલબાર ને કાલકોટ(કાલીકટ)ની કેક ખેપું કરી છે મીંચે. આમ બસરા લગી જામ આવ્યો છું.”

આ રીતે અનેક ગણતરીઓ ગણતા ઘૂઘા પગીની અવસ્થાનો અંદાજ એંશી પર જાય છે. પણ ઘૂઘો હજુ ૪૦-૪૫ વર્ષનો, તરવરિયો અને અચાક જુવાન દીસે છે. એણે કહ્યું કે “ઈ સામે કગાય છે ને, ઈ કંદેલિયામાં તો સીમ સાબે કેંક સંચા માંડેલા. દંરિયાનાં આર-વીજ્ય (ભરતી-એટ), વાવડા, તોફાન, આબનાં લાખતર (નક્ષત્ર), વગેરે સંધીય બાળતુંના હિસાબ ન્યાં થાતાંતા. પછી તો સીમ સાબ મૂવા કેંકે સંચા બધા લાવનગર ભેરા કરી દીધા, ભાઈ !”

વિશાળ મહાસાગરથી ખાડી રાણીને અંતર્પટ કરી રહેલ આ ‘ચાંચ’ નામની ભૂથિર પાઘડીપને દોઢ-બે ગાડી લાંબી

પડેલી છે. પક્ષીની લાંબી ચાંચના આકાર પરથી એનું નામ પડેલું છે. વિકટરની બાજુએ એનાં ખેતરવાડીઓ વાલોળની શિંગો અને રોંગણુંમૂળાનાં રસાળ મીઠાં શાકની સોડમો પાથરી રહેલ છે ગામનાં ખોરડાં તો ગોઠવાયાં છે મોટા દરિયાની સન્મુખે. દિવસરાત પોતાની ઘોળી કેશવાળી ખંખેરીને કિનારાના ઉંચા ભેડા સાથે ઝીંકાઝીંક કરી રહેલ એ ભૂખરાં દરિયો ખારવાનાં બચ્ચાંને મોતનો લાય લુલાવે છે. કાળાન્તરે કાળાન્તરે એ ભૂશિરના કાંકામાં મોજાની કોઠાળીઓ મારીમારીને થોડાં થોડાં જળખર ગાળડાં પટકનાર આ સિંધુ ખારવાનાં બાળને બાણે કાળ-હાલરડાં ગાઈગાઈ ઉઘાડે છે. કોઈ કોઈ વસ્તીના ખોરડા ઉપર તો મેંગલોરી નળિયાં દીપી રહ્યાં છે.

ચાંચના ચોરાની પાસે કોટીબંધ પાળિયા ઊભા છે—જૂના તેમ જ નવા. “આ પાળિયા કોના ?”

“આ સાંઢયું માથે બેઠા એટલા રખારીયુંના; ને ઘોડે અસવાર એટલા અમારા કોળીયુંના.”

“રખારીઓની વસ્તી આંહીં હતી ?”

“મોઝૂકી હતી. ધરતી માથે છ વેળા ખારવટિયાનાં ઘોડાં હાલતાં ને જંપવા ન હેતાં, ત્યારે રખારીઓએ માલ ઘોળીને આમાં આશરો લીધલ.”

“પછી ?”

“પછી અમારા ખારવાઓએ આવીને રખારીના વંશ કાઢયો. ધિંગાણુંથતાં તેમાં મૂઆઈની આ ખાંભીયું છે. અમે અટાણે કોળી, પણ અમારી શાખ છે મકવાણા, ગોહલ, ખારિયા વગેરે રજપૂતોળી. એટલે અમારી ય ખાંભીયું.”

“પણ આ નવી ખાંભીઓ છે તે કોની ?”

કાળચક્રના આંટામાં ક્યાંયે કદાચ આ પોર્ટ આલબર્ટ વિક્ટરનાં તેજ તકદીર નિર્ગાયાં હશે તો તે દિવસ સીમ્સ સાહેબનો આત્મા ત્યાં હશે ત્યાં સાંતવન પામશે. અત્યારે તો એ ઘણીનો ચેટલો હક્ક કરવા સારુ પોતાનો દેહ પાડનાર ખાનદાન અંગ્રેજને કાંઠાના લોક ખરા યાત્રિકોના ભાવથી યાદ કરે છે.

સીમ્સ સાહેબની સ્વપ્નસૃષ્ટિના એ અવશેષોને હું નહિ બૂલું : એક તો ચાંચના છેલ્લા બિન્દુની નજીક પાડીના મુખદ્વાર ઉપર એક ખડક પર ભિલેલ 'કંદેલિયો'; ને બીજે બંદર પરનો પગી ઘૂંચો ખલાસી. એ 'કંદેલિયો' એટલે સીમ્સ સાહેબે ચણેલી અડીખમ 'ઓબ્ઝર્વેટરી'.

“ ઘૂંચા પગી, તમને કેટલાં વર્ષ થયાં ? ”

“ ઈણી મુંણે શી ખબર, સા'બ ? મુંણે કોં યે ઈયાદ નથી. ” એ ૪૦ વર્ષના દેખાતા હસતા માણસે જવાબ દીધો.

“ ઘૂંચા પગી, વીજળી આગબોટ રૂળી ગર્મ એ તમને યાદ છે ? ”

“ ઈ તો સાઈબ, હજી કાલુની જ વાત; ઈ તો સંધું ય મારી સાંભરણ્યમાં. વીજડીની તો ઈ અગિયારમી-બારમી ખેપ હતી. ઈનો કપ્તાન હતો મથલમાન. ઈણું એકોય મડદું ય ક્યાંઈ ન જડયું, એકોય લૂગડું-ચીંથરું ય કાંઠે ન નીસર્યું, ઠારણ કે ઈણે તોફાનની વેરાએ તમામ ઉતારુને ભંડકમાં ભેરાં કરી દઈ ભંડક બાર્યથી બંધ કરી દીધુંતું ઈમ ભોલાય છે. આગબુટ ઈમ ને ઈમ તરિયે જઈ બેઠી. ઈ તો હજી હમણાંની વાત. ”

સાયું, વીજળીનો કપ્તાન બિચારો ફકીરમહમ્મદ : પહેલો જ રેશી કપ્તાન : એટલે જ એને આગબોટ પાછી વાળવામાં નામોથી લાગી : એણે શું વિચાર્યું ?

ભાચું રે તો મારી બોમકા લાજે,
અલ્લા માથે ઇમાન : કાસમ તારી વીજળી !
વીજળી રે મધદરિયે વેરણ થઈ.

એ રાસડો મને યાદ આવ્યો.

‘ ત્યારે હું ઘૂઘા પગી, સીમ્સ સાહેબે આ બંદર બાંધ્યું
તે તમને યાદ કે ? ’

“ ઇયાદ કીમ નઈ, સાબ ! હું સીમ સાબની ભેરો જ હતો ને ! ”

“ કેવી રીતે બંદર ખુલ્લું મૂકેલું, હું ઘૂઘા પગી ? ”

“ ઇમ થ્યુ તું, કે સીમ સાબે સંધુંચ તીયાર ટપ્પે કરીને
પછે ઠેક બંદરથી તે ગામ લગે બે ગાઉમાં તંખૂ ખેંછાવી રાખેલા.
તંખૂની હેઠથી રેલવાઈના પાટા. પછે તખતસંગ માંરાજ આવ્યા.
સીમ સાબે બે મોટી શય્યા ઘડાવી રાખીતી. એક તખતસંગ
માંરાજના નામની ને બીજી ગોરાના નામની. રાતે તખતસંગ
માંરાજના નામની શય્યા અહર ટાંગી મેલીતી. સવારે તો
પાયો નાખવાનો હતો. ઇમાં સવારે એકદમ સીમ સાબ કે’ કે
પાણો બહલી નાખો. માંરાજના નામનો પાણો ઝટ ઝટ છોડી
નાખ્યો, ને ગોરાના નામનો પાણો બાંધી વાર્યો. તાં તો મોટી
આગળુટ ખાડીમાં ધુંવાડા કાઢતી હાલી આવે છે. માંઈથી ગોરા
કનારે ઊતરે છે. તંખૂમાં બંધ છે. થોડી વાર થઈ તાં તો તંખૂમાં
તારિયું પડી, ને બહર થયું કે બંદર પાસ ! પછે ગોરાએ
દોરીએ હાથ દીધો, એટલે ખરર ખટ ગરેડીમાંલો પાણો
ખાડામાં ઊતરી ગ્યો. આમ હકીકત બણીતી સાબ. ”

મને સમજાવવામાં આવ્યું કે પ્રથમ પ્રિન્સ આલ્બર્ટ
વિકટરનું પાયો રોપવા આવવાનું નક્કી નહોતું, એટલે એમને
અભાવે મહારાજ તખતસિંહને હાથે પાયો રોપાવી શહેરને

“ ખાંભી તમામ કાંઈ ધિંગાણુ મૂએલાંની જ નથી હોતી. દરિયે ખૂટીને મરે, ગણે કાંસો ખાય, એરૂ આલડવાથી મરે— મતલબ કે અસહ્યગતિએ જાય એની સૌની ખાંભી ખોડાય. ”

આ સ્થળોમાં વહાણવટીઓની તમામ ખાંભીઓ ઘોડેસવારના સ્વાંગમાં દીઠી, ત્યારે બેટશંખોદ્ધાર કનેના ધરાગર ચાવા જ પુરાતન સ્થાન આરંભકાને પાદર મેં પાંચ વર્ષે પૂર્વે ખુદ વહાણની જ ખાંભી ટેખી હતી. પાળિયામાં વહાણનું ચિત્ર કંડાર્યું હતું.

“ તમારું વહાણવટું કેમ ચાલે છે ? ”

“ હવે તમામ લાંગી ગયું. જૂના વખતમાં આ મોટે દરિયે ચોરીના માલતાં વાંચુ ઊભાં રહેતાં, અમને ઝંડી ફરકાવીને જાણુ કરતા, એટલે અમારા વડવા આંહીથી મછવા લઈ ત્યાં જઈ પોગતા; અને સસ્તે ભાવે ઊધો માલ લઈ આવી પછે આસપાસ ગામડાંમાં વેચતા. ”

“ તમારા વડવા આંહી નીકળતાં વહાણોને લૂંટતા નહિ ? ”

“ ના રે ના! ” ઢોંગાઈલર્યો જવાબ મળે છે. “ પણ અમે ચોરાઉ માલ રાખવાનો ધંધો કરતા એટલે રાજમાંથી સત્તાવાળાઓએ આવીને અમારાં વાંચોને સજાગાવી દીધાં. અમારું વાંચુ ખાંધવાનું ય બંધ થયું. ”

“ ત્યારે ‘ ચાંચિયા ’ નામ આ ચાંચ પરથી જ પડ્યું હશે ને ? આંહી તો ધમધોધાર ચોરીલૂંટ ચાલતાં હશે જૂના કાળમાં, અરુને ? ”

દરિયાઈ લૂંટારા તરીકે નિંદાઈને નાચ પામેલી આ કામમાં અગાઉ કેવા સાહસ-ચરાતન ખેડનાર સાગરના સાવજો પાકયા હશે તેનો ઇતિહાસ જ ‘ અમે ચોરલૂંટારા ! ’ એ

મનોદશાની હેઠળ દબાઈ ગયો છે. એની પુરાતન વીરતા ઉપર અત્યારે એક એવી બેઆબરૂનો પોપટો ચડી ગયો છે કે કોઈ અવશેષ જ હાથ આવવો કઠિન થઈ પડે છે. ચાંચવાળા વહાણુવટીઓ ઘણાખરા ખેડમાં- લાગ્યા, ઠેટલાક લાવનગર- બંકરાબાદ મજૂરીએ ચડયા, ને ઘોરાક શુવાનો પારકાં વહાણુ પર ચડીને ખેપો કરે છે.

“ચાંચની શીતળાનું નામ તમે નહિ સાંભળ્યું હોય?”

“ના, શીતળા કોણ?”

“વરવો નામે આંહીનો ખારવો હતો. જળરા દરિયાઈ ચોર હતો. એનું નામ જ ‘શીતળા માતા’ પડેલું, કેમકે આ દરિયેથી જે કાંઈ માલ ભરીને વાંણુ નીકળે, તે તમામ ભતના માલમાંથી એનું દાણુ ચૂકવવું પડે. આખરે એક દિવસ બંકરા-બાદની સીદી સરકારની ભલી-બોટમાં વરવો અલાઈ ગયો. એને હાથે કડી પેંશવી હતી. એમાં વરવો રાતે ઠેકીને ભાગ્યો. બંકરાબાદથી આંહી લગીનો પાંચ ગાઉ દરિયો ખાંધેલ હાથે તરીને આવી પોગ્યો.”

મને થયું : આવી તાકાતને નવી મદાઈને માર્ગે ચડાવનાર કોઈ ન મળે ?

“આ અમારો પુરાતન રૂખડો. ત્રણ મહિના ઉપર વાવડો થયો તેમાં આ પડી ગયો.”

જડમૂળથી ઊખડી પડીને જમીનદોસ્ત થયેલ એ બજાર-માન વૃક્ષદૈત્યની સામે હું ભેઈ રહ્યો. એના થડના પોલાણમાં આખું ગાડું ચાલ્યું હતય, તે પરથી એ ઝાડનું પરિમાણ કલ્પી શકાયે. એને વડવાઈઓ નથી. જીણાં જીણાં પાન છે. પણ વનસ્પતિના કોઈ દંદા રાક્ષસ જેવું જ એનું કદ અને સ્વરૂપ દીઠું.

“આ રૂખડાની ડાળે ડાળે તો, વાઈ, દર અખાત્રીને કૈક હીંચકા ણંધાતા, કાયમ આંહોં નાનાં-મોટાં ઠોકરાં રમતાં; પણ ન્યારે એ પડયો ત્યારે પાસે કોઈ જ નહોતું. એ જાણે કે લાગ દેખીને પડી ગયો, કોઈને ઇન્ત કરી નહિ.”

ચાંચનો એ ‘રૂખડો’ નામે પંકાયેલ વૃક્ષદૈત્ય લગભગ જાત્રાનું ધામ બની ગયો હતો. એની સાથે પણ કોઈક દેવ-દેવીને ગોઠવી ઈઈ ‘ધરમ’ની કુકાન ‘માંડવાની’ વેળા યઈ ગયેલી. બાયડો હશે કોઈક સંસ્કારી શુભ, કે વખતસર એણે સોડ તાણી લીધી.

કેટલો ધુન્નરગ હશે એ રૂખડો ? કોઈ ન કહી શકે. એ જ જાતનાં જાનરમાન જે ઝાડ મહુવાના સમુદ્રતીરે ફીકાં. જાણકાર કહે છે કે, ભાઈ, આ ઝાડનાં મૂળ આંહોંનાં નથી; આફ્રિકાને કાંઈથી આપણા અસહી વહાણવટીઓએ જ એ રોપા આણીને આ ધરતીમાં ચોંપ્યા હશે. અથવા તો આફ્રિકા અને એશિયા બેઉ ખંડો તૂટીને કટકા નહિ થઈ ગયા હોય, એક જ હશે, તે વખતની આ કંકાળી વનસ્પતિ હશે.

તદ્દન કુદરતી રીતે જ જર્જરિત થયેલાં એનાં મૂળિયાં કેટલા કાળાન્તરે આજ આટલી આસાનીથી ઊખડી પડયાં હશે ! કોઈ વનસ્પતિનો અભ્યાસી હોત તો કહી શકત. ચાંચનો ‘રૂખડો’ જતાં હજારો વર્ષનો એક ઇતિહાસ-લેખ ભુંસાયો છે. સૌરાષ્ટ્ર દેશની કેં કેં તવારીખોનો એ મૂજો સાક્ષી હશે. સોરઠના રત્નજડિત સાગરતીરની શતકોળૂની ચડતી-ખડતી એ રૂખડાએ નીરખેલી હશે. કોઈ નામાંકિત મ્યૂઝિયમમાં મૂકવા લાયક એ વૃક્ષદેહ-મમ્મી છે. એનાં પડપડ કોઈ વેદના પુસ્તકની માફક ઉકેલાવવાં જોઈએ. પણ એ જાણા ઉકેલનાર જયકૃષ્ણ ઈંદ્રજી હવે નથી.

ચાંચની ખાડીમાં

આવા કોઈક કોઈક રૂખડા, સ્વાદિષ્ટ વાલના મહેકંતોં
છોડવા, હુષ્કાળમાં ગરીબોને ધાન્યને અભાવે ટકાવ આપનાર
શેવાળિયાની ભાણ, અને ખાડીને કિનારે અર્ધ પાણીમાં ઉગેલ
તમ્બરિયાનાં ઝાડવાં : એટલી આહીંથી છેક તળાવ સુધીની
કંઠાળ વનસ્પતિ. તમ્બરિયાનાં ઝાડ તો લેસોને માટે ખોળ-
કપાસિયાની ગરજ સારે એવું રસાળ ખાણુ છે તે આજે જ જાણ્યું.
ભાવનગરમાં તો કહે છે કે એનાં ગાડાં ને ગાડાં વેચાય છે.
હૃદ્યાળાં ઢોરને એ ભાવવાતું કારણુ એની ખારાશ છે. દરિયાનાં
પાણીમાં જ એ ઊગે છે ને ઊઝરે છે.

“ અને પટેલ, તમારે દરિયાનાં જીવ કયાં કયાં ખવાય ? ”

પટેલ શરમાઈ ગયા. “ ભાઈસાળ, તમ સરીખાં જીવ
વરણુની અદળ અમુંથી ન છોડાય. ”

“ પણ એમાં અદળ છોડવાતું શું છે ? એ તો તમારો
કુદરતી આહાર છે. અમે કયાં તમારાં ઘરમાં દાણા પૂરી છીએ
છીએ કે એ આહાર લેવાની તમને ના પાડીએ ? ”

“ ભાઈસાળ, તમને સૂગ થડે. ”

“ સૂગ શા સાડું થડે ? ક્ષત નામ સાંભળવામાં ય સૂગ ? ”

“ તયેં જીવો ભાઈ, શેજવો ખવાય, શીંગાળું (જેને માથે
કાટો હોય તે) ખવાય, શેરૂં (જેનાં ગલોક્ષમાં મૂછો હોય),
દાંગર મગર (જેને દાંત હોય), પળશો, ગોમલ્યો (વાંકા
દાંતવાળો), વરટો (જેના પૂછડાની લાંબી સોટી થાય), કળથ
(એરૂં જેવો), પાંભડી (ધોળી), કરચલો, પામેડી, લેપટા, સૂઢિયું
(વાંકું), જીંગો (વાંભ વાંભની મૂછોવાળો), કાગડી, કુંકરો,
(સૂપટા જેવો), કાળી મચ્છી (યાળી જેવી, પૂછડી વિનાની),
એવાં એવાં ખવાય. ”

“ મલાર માછલી, મગરમચ્છ; કણો અને હળેંડું નામે સરપની જાત, ફેશી અને સીંકું, જરીડોડા, એવાં એવાં ન ખાઈએ. જાકરાળાદને દરિયે અટાણે માછીમારોનું એક મોટું પરું વસી ગયું છે. મછવા ભરી ભરીને માછલાં ત્યાં લાવે છે. પછી તમામ જીવના નોખા ઢગલા પાડીને સૂકવણી કરે છે. એના ઢોથળા ભરી ભરીને એ સુસલમાન શેઠીઆ દેશાવર મોકલશે. ન ખવાય તે નોખાં રેંશે. અમારા ઘણા જણ ત્યાં ગયેલ છે.”

“ એને શું રાજ મળે છે ? ”

“ રોકડ નહિ, પણ માછલાં જ આપે છે વેપરીઓ. ”

“ ન ખવાય તેવા જીવનો બીજો કંઈ ઉપયોગ ખરો ? ”

“ તર્યેં નઈ ? ભારી ખપ લાગે. જુઓ, આ પાણીમાં મોટી માછલી ડૂબકી ખાતી ખાતી જાય છે ને, તે મલાર માછલી. એનું આખું શરીર જ તેલનું બનેલું. અમે તો નહિ, પણ સુસલમાન માછીઓ એ મલારને ડબામાં પેક કરીને રાખી મૂકે. થોડે દાંડે એનું નરદમ તેલ બની જાય. પછી એમાં કાળો કે લાલ રંગ ઘૂંટીને એનાથી વાંજીને ચોપડ કરે. ભારી પાકો રાગાન ચડે છે વાંજીને એનો. ”

અંતમાં એ ચાંચવાસી ઘૂઘાભાઈએ એક જ વાક્યમાં સમેટી લીધું : “ જોવો ભાઈ, જેટજેટલી ચીજવસ્તુ જમીન માથે છે, એટલી જ રૂકમ માતર આ રતનાગર સાગરમાં ય ભરી છે. અમને દરિયોલાલ સંધું આપી રે’ છે. ”

“ કહો ત્યારે, તમારી દરિયાઈ હુનિયામાં જગલોડા હોય છે એ વાત સાચી ? ”

“ કેવા જગલોડા ? ”

“ એની એક લોકકથા મારી કને આવી છે તે હું કહું :

બોલાય છે કે કચ્છના કોઈ ગામમાં એક નાથબાવાને ઘેર બે તાજણુ ઘોડીઓ હતી. એક સાલ મેં થતો નથી : ખડ કયાંય જડે નહિ : જાતવંત ઘોડીઓ ઠાણમાં બાંધી બાંધી ભૂખે મરે. હવે બાવાને ઘેર એક ચારણ છોકરો ઘોડી ચારવા રહે. એણે કહ્યું ' બાપુ, આ દરિયાને કાંઠે ડાલડી ઊભી છે એ પંદરેક દિવસ ચારવા દિયો, ત્યાં મેં થાશે. ' બાવાજી કહ્યું, ' લલે, ચાર દરિયા કાંઠે; પણ જોજો હો, કોઈ ટારડો પોગી જાય નહિ. ' (અર્થાત આ ઊંચી જાતની ઘોડીઓને કોઈ હલકા ઘોડાથી ગર્ભ ન રહી જાય.) છોકરો કહે કે ' હું બરાબર ધ્યાન રાખીશ. ' પછી તે છોકરો દરિયાકાંઠે બેઠો બેઠો ઘોડીઓને ચારે. એમાં એક દિવસ એક તાજણુ ઠાણુ કર્યું. એ ઠાણુની ઘણુ દરિયાઈ ઘોડાને ગર્ભ. દરિયામાંથી ઘોડો નીકળ્યો, ઘોડી આગળ ગયો, બે ઘડી આળાં-પતાળાં કરીને માથે પડ્યો, પડીને પાછો ચાલ્યો ગયો દરિયામાં. છોકરો તે જોઈને દંગ થઈ ગયો. પછી તે મેં થયો. ઘોડીઓ ઘેર બંધાઈ ગઈ. પાંચ-સાત મહિના થયા ત્યાં તાજણુ પેટ મૂક્યું. જોતાં જ બાવાજીને ક્ષણ પડી : ' એલા ભૂંડું થયું. ઘોડી સભર થઈ. ' છોકરો તે દિવસની બીના છુપાવી રહ્યો હતો, તેણે કહ્યું ' ના ના બાપુ, એ તો ખડતું પેટ વધ્યું છે. ' પણ ખાર માંહને ઘોડીઓ ઠાણુ દીધું. વહેરી આવી. પણ શી એ વહેરીની રૂડપ ! કિસ્તારે હાથ ઘોઈ નાખેલ હોય; એવું ચિત્રામણુ : અને ઘોડીને પાણી પાવા કે ધમારવા તળાવે લઈ જાય ત્યારે વહેરી ભર્યા તળાવ ઉપર છબ છબ છબ હાલે. છોકરો મનમાં ને મનમાં બોલે : વાહ માતાજી ! પણ પછી તે વહેરી મોટી થઈ એટલે પરગંધીલી થઈ ગઈ. છોકરો વિના બીજા કોઈને પડખે દૂકવા ન આપે. એક દિવસ ભુજના મહારાવતું મારું આવ્યું, ત્યારે ક્ષણ પડી. ચડ્યો વહેરી ઉપર. બાવાજીને કહે કે ' બાપુ, જઈ

હું—પણ ભુજ નહિ હો! પગ કચરીને મોટી મેં કરી છે ને શું સવારી કરશે ભુજનો રાવ ?' એમ કહેતોકને ગયો. કચરને કાંઠે જઈને નાખી વહેરીને દરિયાની ખાડીમાં. ખાર ગાઉની ખાડી તરીને વહેરી કાઠિયાવાડને કાંઠે નીકળી ગઈ. સીસાંગ ગામનો ગરાસિયો હાલોણ ઘોડીએ ફેરવે ત્યાં જઈને ચડાઈ કરાવી. પછી પોતે ને હાલોણ એય લૂંટફાટ કરવા ભેગા બન્ય. વચ્ચે પાણીનાં નવાણુ ઊતરવાનાં આવે ત્યારે પોતે સહુની નજર ચુકાવીને વહેરીને ઉતારી લ્યે. એમાં એક વાર એય જણાએ કુંડલાની નદીમાંથી ઘોણુ લૂંટી, ભાગ્યા. વચ્ચે શેત્રુંજી પડી છે, પાણી આવી ગયું છે. છોકરો કહે, હાલાણ, નાખો ઘોડી. હાલાણ કહે, તું નાખ પહેલી. હાલોણ ગોધાં ખાતો રહ્યો ને છોકરો વહેરીને વહેણ ઉપરથી કાઢી ગયો. હાલોણની આંખો ફાટી રહી: વાય, ઘોડી વાય! છોકરો કહે કે, હાલાણ, આ લ્યો આ ઘોડી, કારણ કે એ સારુ તમે મને કયાંઈક કોઈકે દી જો કરીને માર્યો.

“આમ વાત ચાલે છે એ તાજણુની વહેરીની. દરિયાપીરના ઘોડાથી પાકી, એટલે એનું નામ પીરાણી તાજણુ પડયું. એના વંશની ઘોડીએને કાણુમાં રોજ સાંજે દીવા ને લોખાન કરવામાં આવતા. આ લોકવાયકા ઉપરથી હું પૂછું છું કે એવા દરિયાઈ ઘોડા તમારા દીકામાં આવેલ છે કયાંય ?”

“જળઘોડલાની તો સરત નથી, પણ જળમાણુસડાં દીકાં છે મલખારને દરિયે. એ હાથ. એ પગ. હાથપગના પોંચા અને આંગળીયું, કાળો વાન, વાંદરા જેવું મોં, ડાકું વગેરે તમામ રીતે આદાર વાંદરાને જ મળતો. પાણીનાં જ જીવ. પણ કાંઈ નીકળીને નાજિયેરીનાં જીયાં જાડ પર ચડી જરાબર વાંદરાની માફક જ બેસે. માણુસનો સંચાર થતાં જ પાણીમાં પેસી બન્ય.

અમારાં વહાણને પડખે હોડકાં તરતાં મૂકીએ તો તે પર પણ આવીને બેસે. પાછાં જળમાં ચાલ્યા જાય. બધી જ ચેષ્ટા માણસ જેવી કરે.”

“આપણા કાંઠાના દરિયામાં મોટા મગરમચ્છ ખરા કે ?”

‘ના ભાઈ, આંહીં નથી ભાળવામાં આવતા. મલખાર-કાંઠે બહુ છે. અમારાં નાનકડાં વહાણની પડખે આવીને અથડાય ત્યારે એવી તો ભે’ લાગે કે કઠીક જશ પહોંચાડશે. ભારી વિકરાળ. એ તો ભાઈ, બજરંગનો અવતાર છે ખરો ના ? એટલે અમે એના માથે મીઠું તેલ ચડાવીએ, અડદના દાણા છાંટીએ ને હાથ જોડી કહીએ કે, હે હુડમાનજી ! ખમા કરો. અમારાં રખવાળાં કરો. આટલું કહેતાં જ મગરમચ્છ વહાણને છોડી ચાલ્યા જાય છે.”

ચૈત્રેયાની જન્મભોમ

નાકતું ટેરવું કુલાવીને આ લોકોના વહેમોને તિરસ્કર દેવા હું ગયો નહોતો. ઉપદેશ કરવાતું કર્તવ્ય પણ મેં નહોતું ધારણ કર્યું. એટલે આવી આવી વાતો તરફ હું એક સ્વપ્નસ્થ, ઘેનઘેરી નજરે કાન માંડી રહ્યો.

એ સ્મરણને તો હું આખા પ્રવાસમાં મારે હૃદયે સાચવી રહ્યો હતો. કેમકે ધીરાદાત્ત મર્દાંધને હિસાબે જેનો જગતમાં જોટો નથી એવી આ ખારવા જાતિનું નિરીક્ષણ મને પગલે પગલે તેઓની જુદેરી અધ્યાત્મ-હુનિયાના પ્રદેશો દેખાડી રહ્યાં હતાં, ને હું તો એક સંશોધક તરીકે તેઓના જીવનમાં પડેલી એ પુરાતન લોકવિદ્યાના પોપડા નિહાળવા નીકળ્યો હતો. પૃથ્વીનાં પડોને જોદનાર સંશોધકોને તેઓના રાજના અનુભવની વાત છે, કે હજારો વર્ષોની આત્મીશુદ્ધ દટાયેલી પટેલ કોઈ મિસરી મમ્મીને અથવા તો મોહોં-જો-દારોનાં ખંડિયેરમાંથી નીકળતા જૂના લેખોને જરી કૂંક લાગતાં જ એતું સ્વરૂપ છેકાઈ જાય છે. લગાર તડકો કે પ્રકાશ પણ એને ધૂળ કરી નાખે છે. એટલે મારા જેવાને તો તેઓનાં આ જીવનતત્ત્વો પર તર્ક વા પાંડિત્યની, નવયુગના સુધારાની કૂંક મારવાનો, અજવાળું નાખવાનો જરીકે લોભ નહોતો. હું ગયેલો ખંડેરો જોદવા, જેવું છે તેવું લોકવિદ્યાનું તત્ત્વ પકડવા.

“હું વશરામભાઈ,” રૂપારેલ નામના વહાણના વશરામ ટંડેલને હું પ્રશ્ન કરું છું : (રૂપારેલ, રતનાકર, લક્ષ્મીપ્રસાદ,

જળરમ્સ્ત—એવાં એવાં વહાણોનાં નામ હોય છે.) “વશ-
રામભાઈ, તમે વહાણુ લઈને ઘેરથી મુસાફરીએ ઊપડો ત્યારે
દેવી રીતે દરિયાનું આરાધન કરો ?”

“દરિયામાં નાળિયેર ને કૂલ ચડાવીએ. દરિયા મીઠો
કરીએ, એટલે કે દરિયાનાં પાણીની અંજલિ ભરીને પીએ ને
સલામ કરીએ દરિયાલાલને. વહાણની મોરી ઉપર લોખાનને
ધૂપ કરીએ ને કહીએ કે હે સવાઈ હુલા ! અમને મીઠો
મીઠો સાલો વાવડો દેજો ! ખીલું તો અમે અભણુ અજ્ઞાની
લોકો શું સમજીએ ?”

“તમે કોઈ પ્રાણીને ન બોલાવો ?”

“ના, અમે નહિ પણ અમારા વેપારી લોક, જે આ
વહાણોના ધણી હોય, તેઓ ખજેવને દિવસે, જુઓ આ ઠેકાણે,
કંઈક સ્થાપના કરાવીને પ્રાણી પાસે પૂજા ભણાવે.”

એમ કહીને વશરામભાઈએ મને એના ‘રૂપારેલ’ની
અંદર એક ઠેકાણે સિંદૂરનાં દોરેલાં ત્રિશૂળ વગેરે છાંટણાં
દેખાડ્યાં.

“એ સવાઈ હુલા કોણુ છે ?”

“આ આપણી કંઠાળના દરિયાના એ દરિયાપીર છે. એની
દરગા શિયાળખેટમાં છે, ત્યાં જઈને તમે વધારે વાતો બજાવો.”

ખીજે દિવસે પ્રભાતે જ્યારે ‘આર’ હતા, એટલે કે ભરતી
ઊતરીને એટ ચાલુ થયો હતો, તે વેળા ખાડીમાંથી પાછાં
મોટે દરિયા વળી જતા અબોલ પાણીએ મારા મહવાને, કેમ
બલે એ કાગળનું બનાવેલ હોડકું હોય તેટલે હળવે હાથે,
ત્રિશૂળખેટ તરફ સરકાવ્યો.

“ઓહ્યો....કળાય તે ભેંસલો !” ખલાસીએ ચાંચ અને

શિયાળમેટના વચગાળામાં પડેલા એક કાળા લેંસા-આકારના ખડક તરફ આંગળી ચીંધીને કહ્યું. એના રંગ અને ઘાટ પરથી તેમ જ પાણીમાં એ એકલ પડેલ છે તે પરથી મસ્તાન કોઈ મહિપાસૂર પાટો કલ્પીને લોકોએ એ ખડકને 'લેંસલો' એવું પૂરેપૂરું સૂચક નામ આપ્યું છે.

“કેટલીક જમીન છે એની ?”

“એક વીંચા.”

“કોઈ રહે છે ? ખેડ કરે છે ?”

“કોઈ માનવી રહેતું નથી. માથે અથુ પીરનું થાનક છે. એની માનતા કરવા માટે ખારવાઓ દોઢકોઈ વાર જાય છે, ને ત્યાં પડેલાં ઠામડાંમાં લાપસી કે ચોખાની દેગ રાંધે છે, પણ રાત ત્યાં દોઢથી રેંવાતું નથી. ઉપાડીને ફેંટી દિયે છે. બાકી તો ત્યાં આખી જમીન ઉપર પખીડાંનાં ઈંડાં પડ્યાં હોય છે. મૂળ એ ભાવનગર તાલે હતો. પણ જતકરાબાદના સ્રીડી રાજાએ સરકારમાં લડીને લેંસલાને પોતાના કબજાનો ઠરાવેલ છે.”

પાણીમાં મસ્તાન પડેલા એ લેંસલાલાઈની એકલતામાં લંગ પાડવાની મને ઇચ્છા નહોતી, તેમ અથુ પીર કાંઈ દિવસવેળાએ મને કુગાવી દેવા નિમિત્તે પણ મુલાકાત દે તેમ નહોતા એટલે શિયાળમેટમાં જ રજળવાનું વધારે ગમ્યું.

એક વેળાની માતળર નગરીનું આ ખંડેર. જ્યાં ખોદો ત્યાં પાકા પથ્થરની બાંધેલ મીડા પાણીની અણીશુદ્ધ વાવો નીકળે છે. કહે છે કે એ નગરીને ઘેર ઘેર પોતપોતાની અલાયટી વાવ હતી. વાત સાચી જ લાગે છે. ચોગરદમ ખારા સમુદ્રથી વીંટળાયેલ છતાં આ ટાપુની વાવડીએ વાવડીએ અમૃત-મીડું નીર છે. આખા ટાપુને ફરતા પાકા ગડની છિન્નચિન્ન રંગ અત્યારે પ્રલુ દેખાય છે.

ગંગાતળાવ નામની વાવડી પણ પ્રાચીનોએ પાટી બાંધેલી. અને 'થાનવાવ' નામની વાવનું સત આજ પણ એવું ને એવું અનામત મનાય છે; જેનાં થાનમાં (સ્તનમાં) ધાવણ ન આવતું હોય તેવી માતાને આ વાવમાં ઓળેલ કાપડું નિચો-નીને લીનું ને લીનું પહેરાવવામાં આવે એટલે થાનેલાં હૃદયે ભરાય! ગોરખમઢી નામનું અસલી ધાનક મૂળ ગુરુ ગોરખનાથનો આશ્રમ મનાય છે. એના ઉપર જીર્ણોદ્ધાર થયો છે. ત્યાં રહેતા એક કપડવંજવાસી સાધુએ અધારા લાંડકિયામાં વિરાજતી પ્રાચીન મૂર્તિઓનાં અમને દર્શન કરાવ્યાં : ગોરખનાથની મૂર્તિ : ગણપતિની : હનુમાનની : અને જૈનોના નેમનાથ-પ્રાર્થનાથની જે તાજેતરમાં નીકળેલી પ્રતિમાઓ. એક આપણી કમર સુધીના પરિમાણની મોટી સ્યામ પ્રતિમા લઈને ગંગાતળાવડીની સામે કોઈ બાવો ભેસી ગયો છે. થોડા જ વખત પર હજી ખેડતાં ખેતરમાંથી ખોદાઈ આવેલ આ પ્રતિમાના મસ્તક પર લાંબો ઉચો મુગટ છે. કમર સુધી નારીસ્વરૂપ છે, કમરથી નીચે પુરુષ-આકાર છે. મૂર્તિએ પારખવાનો મારો વિષય નથી. પણ કોઈ શિષ્યસ્થાપત્યના અભ્યાસીએ જઈને આ બધી પ્રતિમાઓનાં સ્થળ-કાળ ઉકેલવા જેવાં છે.

સગાળશા શેઠ અને ચંગાવતી શેઠાણીની. એના પુત્ર ચેલૈયાની ને પેલા અઘોરી બાવાની લયાનક ખીના પણ આ શિયાળખેટમાં જ ણની. હોવાનું કહેવાય છે. ગંગાતળાવની પાળે પડેલ એક પથ્થરની અસલી ટૂંકી એ જ પેલો ગોઝારો ખાંડણિયો, કે જેની અંદર જોગીને જમાડવા સારું માતાએ ચેલૈયાનું મસ્તક ખાંડ્યું કહેવાય છે. એ આખી કયા એટલી ઘાતકી ધાર્મિકતાથી ભરેલી છે કે મને એ યાદ કરવાનું મન

નથી. હું ધન્યવાદ એ બાવાને નથી આપતો કે જેણે સગાળ-
 શાના વ્રતને ગેરલાભ લઈને છેક શેઠાણીનો ગર્ભ ચિરાવવાની
 હદ સુધી જઈ રાખી; નથી હું સ્તુતિ કરતો એ શેઠશેઠાણીની
 કે જેઓની શ્રદ્ધાએ ભેગી કહેતો ગયો તે તમામ ધાતરી
 ક્રિયાઓ આચરી; હું તો અભિનંદુ' છું એ અનામી લોકકવિને
 કે જેણે દિલેદિલને ભેદે તેવું એક લોકગીત આ કથા પરથી
 રચી કાઢ્યું. એ 'ચેલૈયા-આખ્યાન'ની રચનામાં ઊલુપ
 હોય તો તે આટલી છે : કે ચંગાવતી શેઠાણીએ ભેગીરાજને
 પોતે વાંઝણી નથી એવી ખાતરી કરાવવા માટે સ્વહસ્તે છરે
 લઈ ગર્ભાશય ચીરી દેખાડ્યું. તે જ ઠેકાણે ભગ્ન અટકી જવું
 ભેઈતું હતું. ભેગીરાજે પ્રભુરૂપે પ્રગટ થઈ સહુને સજીવન
 કર્યા એ પ્રસંગ ઉમેરાયો ન હોત તો 'ચેલૈયા-આખ્યાન'
 જગતનાં સર્વોદ્દૃષ્ટ 'ભેલેડ' માયકું એક કથાગીત બની જાત.
 એની કરુણતા અનેક હૈયાને નિરંતર ધોયા જ કરત. અત્યારે
 પણ એ ચેલૈયાની ઘટનાનું સ્મરણ વીસ-પચીસ વર્ષોના કાળને
 પાછો હટાવી છે છે : ગામડિયા ઘરના ઉંબરમાં જાણે અમે
 નાનાં બાળકો અને પાડોશણ માતાઓ વગેરે ભેદા ધીએ.
 શોગાનમાં ઠોઈ રજાતો ભજનિક એકતારો લઈ ધીરે રાગે
 'ચેલૈયા-આખ્યાન' ગાય છે : એમાં નિશાળે ગયેલો સાત
 વર્ષનો ચેલૈયો પોતાને ઘેર માતૃચિતા ઉપર મૂંઝવણ પડી છે
 એવી જાણ થતાં જ દક્તર-પાટી લઈ, ઘેર દોડતો આવી,
 સ્મરતો-હસતો માતા બોલામાં સૂઈ જાય છે : બાપ એવું માયું
 વધેરે છે, ને એ મસ્તકને ખાંડણીએ નાખી—

ખમા ખમા માન ચેલૈયા !

તુંને ખમા ધણી રે મારા ચેલૈયા !

એ હાલરડું ગાતી મા સાંભેલાં મારે છે : એ પ્રસંગની

હાલરડાની પંકિતઓ સાંભળતાં અમે સહુ રડીએ છીએ. આજ પણ પાછળથી પ્રભુએ ચેલૈયાને સજીવન કર્યાની ઘટના મને જરીકે સ્પર્શતી નથી. એ આખું કથાગીત ચેલૈયાની નિર્દોષ હત્યા અને માતાના નિર્દોષ સાંગેલાંના ઘાવને તાલે તાલે ગવાયેલ 'ખમા ! ખમા ! મારા ચેલૈયા ! તુને ઘણી ખમા !' ના આ હાલરડાથી મારી ણાલસ્મૃતિને તરબોળ કરી રહ્યું છે.

એ જ મારા પાંગલાના પોદનાર રે બાળા !
ચેલૈયા ખમા ! ખમા !

એ જ મારા ચાંખડીના ચડનાર રે બાળા !
ચેલૈયા ખમા ! ખમા !

એ જ તારે પાંગલે પડી હડતાલ રે બાળા !
ચેલૈયા ખમા ! ખમા !

ભાઈ મરે ભવ સાંભરે, બેન મૂવે દસ્ય બય,
પણ નાનપણેથી જેનાં માવતર મૂઝાં

—તેને ચૌદશના વા વાય રે બાળા ।—ચેલૈયા૦

ભાઈ ચેલૈયા ! ખરે જ ને આ શિયાળબેટ તારી માલૂમિ હોય, સાચે જ ને આ ખાંડણિયો તારા લોહીથી ખરડાયેલ અભોલ સાક્ષી હોય, તો હું તને કહું છું કે સોરઠના લાખો નાનકડા ચેલૈયા તારું ગીત સાંભળી સાંભળી તારી નેડેજ કપાયા ને ખંડાયા છે. તારાં કૂલની એકાદ કણી પણ ને આ મિટ્ટીમાં ક્યાંઈક પડી હોય તો આ શબ્દો એને કાને પુકારું છું કે બાવાઓ, સાધુઓ, ધર્મગુરુઓ, તમામનો હજી તો એનો એ અઘોર પંથ ચાંદ્યો આવે છે, માખાપોની અંધશ્રદ્ધા હલ્લુ ચ ઘેર ઘેર પોતપોતાના કિશોર કુમળા ચેલૈયાઓનો—શરીરનો નહિ પણ આત્માનો—વધ કરી રહેલ છે, ને સામે

ગેઠેલું એ માનવભક્ષી ધર્મપાખંડ, આહુતિ પછી આહુતિએ પાગતું, ' હજી લાવો ! હજી લાવો ! ' ની હાક પારી રહેલ છે. એટલે જ, બાઈ ચેલયા, અમે તારી વચનાં હતાં ત્યારથી શ્રદ્ધાહીન બની રહ્યાં છીએ, ને અમારી એલાદને ઠાને અમે ધર્મ કે સાધુ પરની શ્રદ્ધાને એક ઇંગ્રોય નથી પરવા દેતા. મને તો એમ ભાસે છે, બંધુ ચેલયા ! કે નક્કી કેઈ અધોરી નેગીએ તારી અને તારાં લોળાં માળાપની આવી દશા કરી હશે, પણ આપણા આર્યસંસ્કારો મુજબ આપણે કેઇ વાતનો કરુણ અંત સહી શકતા નથી એટલે બાપડ લોકકવિએ પણ, અત્યારના અનેક નાટકકારોની પેઠે, અંતમાં એ અધોરીમાંથી પ્રભુએ પ્રગટ થઇ તમને સહુને સજીવન કર્યાં એવો સુખદ અંત ઠાકી ગેસારેલો હોવો નેઇએ.

‘ સુખી અંત ’ લાવવાની ઘેલછાએ આપણા ઇતિહાસની અનેક ભેદક કથાઓના જોરને હણી નાખ્યું છે. મહાભારત અને રામાયણ જે જ એ ઘેલછામાંથી બચી છૂટ્યાં છે : કુરુક્ષેત્રના સંહાર ઉપર અમીનો કુપો છાંટવા માટે કેઈ દેવદેવલું ભિતરતું નથી અને એ શોષિતભીનો વિજય ન સહેવાયાથી પાંડવો હિમાળે ગળવા લાય છે. યુધિષ્ઠિરના ખોળામાં રમતો દોહલો પ્રિય બાંધવ ધ્યાન એ આઆ મહાકાવ્યનો કરુણ નિચોડ છે.

રામાયણના તમામ દ્વિગ્વિજયને સૂનકાર કરી મૂકનાર એતું ઘેલું દર્ય છે : પૃથ્વીમાં સમાઈ જતી જાનકી. અને એને જાણવા દોડેલ રામચંદ્રના હાથમાં પકડાયેલો સીતાનો ચોટલો જ રામકથાનું સમાપ્તિબિંદુ છે, લવકુશનો સુખી રાજવહીવટ નહિ.

હરિશ્ચંદ્રની કથાનો અંત પણ મધરાતે મસાલુમાં સગા ધણીને હાથે તારામતીના છેદન વડે જ આંચો હોત તો કેવી રવાભાષિકતા સચવાત !

નળનું બાહુક-રૂપ સદાને માટે અણબદ્ધ્યું રહ્યું હોત
તો કેવી કરુણતા ટપકયા કરત !

અનેકે માનવ-ધર્મોની ભુલભુલામણીમાં અટવાયેલાં
નરનારીઓના જીવન-સંગ્રામની આ બધી કથાઓ છે.
જિંદગીની નિગૂઢતા ઉપર એ વિચારે જગાડે છે, મંથનો
જન્મભાવે છે, વેદનામાં તપાવીને કરુણુરસ સીંચે છે, પ્રજ્ઞના
કવિઓએ કે કથાકારોએ ભજાવેલું એ સાહિત્ય-ધન છે. શા
સારું એવી પ્રજા-પ્રાણને વલોવવા સર્જાયેલી કથાઓ ઉપર
ઈશ્વરી ચમત્કાર અથવા સુખદ અંતનાં યનાવટી થીગડાં મારવાં
પડ્યાં ? ફક્ત લોકોને એ ઘડી રાજી કરવા સારું ? ઈશ્વરને કોઈ
મનસ્વી અને આપણુદ સર્વસત્તાધીશ તરીકે રજૂ કરવા ખાતર ?
પાખંડ ઉપર ધર્મનાં પરિધાન ઓઢાડવા ખાતર ? દુઃખનું
આધિપત્ય, ભિન્નિઓની અથડામણો, કર્તવ્યોની ભ્રમણાઓ
અને એ તમામમાંથી નીપજતી આ સંસાર પરની હાહાકારભરી
વિચારણા, એ જ શું ઈશ્વરી રચનાને સાચો સાર નથી ?

શા માટે આપણે હરિશ્ચંદ્ર-તારામતી જેવાં પાત્રોને રાગ-
દ્રેષભર્યા ઋષિઓનાં રમકડાં જ નથી રહેવા દેતા ? શા માટે
પાંચાલીના ચીર-હરણુની પૂરેપૂરી નામેશી એ ડાહ્યા જુગારી
પતિઓને કપાળે ચોડાવા ન દેતાં ભગવાનને હીર-ચીરની ગાંસડી
લઈ હાજર કરીએ છીએ ? શા માટે ચેલૈયાનું માથું ખંડાવનાર
અયોરી પાખંડીને પ્રભુસ્વરૂપની ઓથ આપવી પડી ?

ના, ના, એ કથાઓ જેવી સીધી ને મર્મવેદક છે તેવી
જ છે રહી. એમાંથી જ આપણા અંતરાત્માઓનાં મંથનો
બાગે છે. એ બધી નિગૂઢતાને માનવી યુગયુગે સુધી વિશ્વાર્યા
જ કરે, સારાસાર ખેંચ્યા જ કરે, જીવનનું સ્વતંત્ર ઘડતર કર્યા

જ કરે, એ સ્થિતિ ઠીક છે. વાતવાતમાં ‘ગરુડે ચડીને શામ-
ળિયો’ એવો અડી આવ્યા ‘ની’ થાવી બહુ બેહૂદી લાગે છે.

ત્યારે, એ ભાઈ ચેલૈયા ! આ ગંગાતળાવડીની યાજે જ
શું એ અધોરી બેઠો હતો ? ને આંહીથી શું તારી માતા એના
રક્તપિત્તિયા દેહને મસ્તકે ધરીને ગાળતે વાળતે ગામમાં લઈ
અઈ હતી ?

અત્યારે પણ, ભાઈ ચેલૈયા, ગામોગામની હજારો માતાઓ,
લીતરથી એવા જ અધોરી, પણ બાહરથી સફેદ દેખાતા સાધુ-
મુનિઓનાં સારંગીયાં કરવા બંધ છે, ને પાતાનાં બલોયાંની ચીપો
સુઢાં વેચીવેચી એ ગુરુઓના કોડ પૂરા કરે છે.

કુંકડૂ....કૂ

“આ સામે દેખાય તે સીદીકોઠો ભાઈ, ન્યાં ભેટના રાજ્યે અસલમાં સાડાસાતસો રાજ્યોને કેદ પકડીને રાજ સવારે ‘કુંકડૂ કૂ’ બોલાવ્યું.” ધૂધા પગી બોલ્યા.

શાખાશ, દોસ્ત ભેટના રાજ! તારી કથા મેં સાંભળી છે. કોઈ તને વીરમદેવ પરમાર કહે છે, કોઈ અનંત આવડો કહે છે. મારા અનુમાન મુજબ તું અનંત આવડો જ હોવો જોઈએ. ગુજરાત જેના નામનો ગર્વ કરે છે તે વનરાજ આવડાના વંશજોએ છેક ઓખામંડળથી માંડી, પ્રભાસ અને તે પછીના ઘણાખરા સોરઠી સમુદ્રતટ ઉપર પોતાની આજી દરકાવી હતી, અને ‘આવડા’ શબ્દનો અસલ શબ્દ ‘ચૌરા’ અર્થાત ‘ચોર’ નીકળે છે તે અનુસાર ઠેર ઠેર સોરઠી કિનારા પર ચાંચિયાગીરી વર્તાવી હતી. તેઓ ફક્ત ચાંચિયાગીરી જ નહોતા કરતા : ન્યાં ન્યાં કિનારો હાથ કરીને રહ્યા ત્યાં ત્યાં તેઓએ મજબૂત કિલ્લેબંદી કરી કાઢી હતી. સોમનાથ સરીખાં દેવાલયો બાંધ્યાં હતાં, ને ગજની જેવા વિદેશીઓને કિનારે ઉતરવા આવતા રૂંધ્યા હતા. પોરબંદર અને દારકા વચ્ચેનું અત્યારનું મિયાંણી ગામ એટલે અસલ પ્રભાત આવડાના માતબર બંદર મિયાંણીસર પદ્મણું જીવતું ખરેર : ન્યાં આજ પણ ઊંચાં ઊંચાં શિવ-બાણુવાળાં પ્રાચીન મંદિરો ઉભાં છે. તેની સામે જ ખાડીને કાંઠે દાયલો ડુંગર છે ન્યાં દેવી હર્ષદીનું ધાનક છે : એમ સોમનાથ પાસે કનકસેન આવડાની કનકાવતીનાં ખરેર છે. એ જ

મિસાલનું હું તો આ શિયાળખેટના અસલ નગરને માનું છું. કેમ કે એ જ ભતના અવશેષો આંહી પટેલા છે. હું દોસ્ત, અનંત ચાવડો જ હઈશ. તારાં જહાજો આ સમુદ્રની ચોટી કરતાં હશે, ને આંચ, પટવા, ત્રવટા વગેરે કંઠાળી ગામોના ઠોળી ભતિના પોતાના ચૌર-સૈન્યને દરિયામાં પસારી તું લૂટો ચ ચલાવતો હોઈશ. તારો કાળ મને નવમા સૈકાનો લાગે છે. તારી સર્વોપરિ મોજ, ખસ, સોરઠી રાજપતિઓને પ્રથમ મિજબાની જમવા સાડુ તારાં વહાણોમાં નોતરીને પછી વહાણને આ 'ખેટ' ઉપર વહેતું મૂકવાની હતી ! પક્ષીઓમાં પણ તારા જેવી જ પ્રકૃતિનું એક મોજલું પક્ષી છે એનું નામ કાળો કોશીઓ. હોય છે તે એક ચોટી ચકલી જેવડા, પણ એની સર્વોપરિ ધૂન ખસ એ જ છે, કે મરતાં પહેલાં એકવાર એકેએક ભતનાં પંખીનું અકેકે પીંછડું તો જેંચવું, અને એ તમામ પીંછાં વડે પોતાનો ખાળો શણગારવો ! આવો મસ્તાન કાળો કોશીઓ ન્યારે પોતાની ખંડણીની વસૂલાત સાડુ જખ્ખર સમળીની પાછળ દોટ દેતો હોય છે, ને સમળી એનાથી ત્રાસ પામીને નાસતો હોય છે, ત્યારે દૃશ્ય ભેવા જેવું બને છે. તાડું પણ એવું જ હતું, દોસ્ત, અનંત ચાવડા !

ને પછી ? આ સીદીકોઠો નામે ઓળખાતા ખડક ઉપર શું તું એ તમામ મૂછાળાઓને કઠ-પાંજરામાં પૂરી પ્રલાતે પ્રલાતે 'કૂકકૂ...કૂ !' બોલાવતો ! દરેક રબ્ત શું એટલો બધો નમાલો, કે મોતની ઘીકે માથું નમાવીને, કૂકડાની માફક તારી સન્મુખ 'કૂકકૂ કૂ' કરતો ! એ બધા—લોકવાયકા મુજબ સાડા સાતસો, અથવા તેા પછી ભલે ને કેપ્ટન ભેલ નોંધે છે તે રીતે માત્ર છત્રીસ, પણ એ બધા જ—શું આ પાંજરાના કેદી-ભવનને એટલું બધું મીઠું ગણતા કે રોજ પ્રલાતનું

આટલું અપમાન પી જઈને પણ દેહ રાખવાનું પસંદ કરતા? એ શું આટલી પ્રાચીન પરંપરા છે? નવીન કશું જ નહિ કે?

અને સહુથી પામર નીકળ્યો વામનસ્થડીનો. રા' કવાટ : ગરવાનો ધણી મહીપાલદેવ : નવઘણ સરખા વીરનો દાદો : જેના ણાપ શાહરિપુએ ઉપરકોટ જેવો કિલ્લો ઊભો કર્યો. એ ણાપડો રા' કવાટ પ્રભાસને દરિયે આ ઔરરાજ અનંત આવડાનું આતિથ્ય આખવા ગયો. ને સપડાઈ જઈ પેલા સાડા સાતસો લેળો 'કૂકડૂ કૂ' પોકારતો થયો. અને એ 'કૂકડૂ કૂ!' કંઈ જેવું તેવું? એ તો રીતસરનો મુજરો કરવાનું 'કૂકડૂ કૂ!'

કર મજરો કવાટ ! (તુને) આજે રાજ અનંત,
(તો તો) પાછો મેલું પાટ, (તુને) પરણાવી ગરનારપત !

એ આ કથાનો હુહો છે; રાજ અનંત આવડો રાજ પ્રભાતે રા' કવાટને કહેતો કે, 'જે તું મારી સામે ગરહન ઝુકાવી, કૂકડાની પેઠે પ્રભાતની નેકી પોકારી મને સલામ ભરીશ, તો હું તને કોઈક દિવસ પરણાવીને પછી પાછો રાજગાદી પર બેસારીશ, બચ્યાજી !' બાકી એ કવાટનાં—એ મહીપાલદેવ ચહુવંશીની વીરતાનાં—તો શાં શાં વખાણુ કરીએ? પાંજરે જીલ કરડીને મરી ન જઈ શક્યો એટલે, તળાબના રાજ ઊગાવાળાને એણે છાનો સંદેશો પહોંચાડ્યો કે—

તું કહેતો તે પાડ્ય, તાળી જે તળાબ ધણી !
વાળા હવે વગાડ્ય, એકે હાથે ઊગલા !

'હે ભાણેજ ઊગાવાળા ! (અથવા કોઈ કહે છે કે કવાટ ભાણેજ ને ઊગો મામો) મેં તારી સાથે બહુ વેર ણાંધ્યું છે. તેં કહ્યું હતું કે સાચી વીરતા હોય તો એક હાથનીય તાળી પડી શકે. મેં આજ સુધી તારા શૌર્યનો તેજદેખ

કરેલ છે. પણ હવે તું આવ, ને જતાવ કે એક હાથે તારી કેમ પડે છે !’

બિગો બિચારે મામાની અવદશાની દયા આણીને શિયાળખેટ પર પડ્યો. એની કને ચ તગાળ, સરતાનપર, અંબરેર વગેરે સમુદ્રતીરની ખારવા-કેળ હાવી જ નેધએ. નહિ તો અનંત આવડા જેવા સમર્થ સાગરરાજના નૌકાસૈન્યને શિકસ્ત આપી, એટ કરતો બિગેલો એ જલિષ્ટ દુર્ગ ભેટી એ અંદર કેમ જઈ શકે ?

પણ હું તો આપણા ‘કૂકૂ કૂ’ કવાટ ભાઈની વીરતા જતાવવા મારું છું. અનંત આવડને રાણી નાખીને બિગો દોડતો આવ્યો એ પાંજર ઉપર. ગિરનારપતિ મામાની આ અપમાનિત દશા દેખીને એની સખૂરી ખૂટી ગઈ. પાંજરાનું આરણું ખોલવાની ચાવી હાથ કરવા જેટલો વિલંબ પણ એનાથી ન સહેવાયો. એણે ઠેક મારીને પગની પાટુ લગાવી એ કેદખાનાના કમાડ ઉપર. કમાડ બિઘડી પડ્યું.

પણ એ પાટુ સહેજ અંદીવાન મામા કવાટને અડકી ગઈ. અથવા અડકી ન હોય તોપણ એની બાજુએ આમ કાઈના પગની લાત બિઘડે એ કંઈ જેવું તેવું અપમાન છે ક્ષત્રિય વીરનું !

અહહહહ ! બારણું બિઘડતાં જ મામા કવાટનું ક્ષત્રિતેજ સળગી બિઘડ્યું : “હં...એં !!! તેં બિગલે બિઘડીને મને પાટુ મારી ! મારું ગૌરવભંજન કર્યું ! બિગા ! બિહ ! બિગલા ! આનો બદલો હું લઈશ ! નેઈ લેને !”

બિગોવાળો મામાને સમજાવે છે : પોતાની અધીરાઈનો દોષ—ઈરાદાનો નહિ—કખૂલ કરે છે. પણ ચહુવંશી મામા મહીપાલદેવ પોતાના તુચ્છ ભાણેજ બિગલાની આ બુદ્ધતા શે

સહી શકે ? (એ તો અનંત આવડાનું 'કુંકું કું' જ સહન કરે !)

એક વાર પાંજરે પડ્યો પડ્યો ઊગાને આવી કાકલૂહી-
ઓના સંદેશો મોકલનાર—

સો રાત્રી બંધે પડયા, કઠ-પાંજરે કવાટ;
વાળા ભેડ' વાટ, એક તાલરી ઊગલા !

છાતી ઉપર ફેરડો, માથા ઉપર વાટ;
બાણુને વાળા ઊગલા ! કઠ-પાંજરે કવાટ.

તું કહેતો તે આવ, તાળી ને તળાભધણી !
વાળા હવે વગાડય, એકત્ર હાથે ઊગતા !

આવા આજીવના સૂર કાઢનાર ગરનારપત હવે પાંજરું
ઊઘડયે માટી થયા. વામનસ્થલી જઈને, જરા સાબતાબ્દ
ગની, પછી મોટી ફેાજ લઈ એ ક્ષત્રિ વીર પોતાના ઉગારનાર
યુવાન ઊગાવાળા ઉપર ચડ્યા, અને જાણરિયાવાડના ચિત્રાસર
ગામની પાસે કુરુક્ષેત્રનાં રક્ત રેલાવીને ભાણેજનો વધ કર્યો.

દરિયાનાં દેવદેવીઓ

એ તો હવે ગયા : એ 'કુકુકુ' કરાવનારા અને કરનારા, તમામ ગયા. રહ્યાં છે ફક્ત ૫૦૦-૭૦૦ ઉદ્યમવંત કોળી કુટુંબો. આ ખારવાઓ 'બેટ'ને આરે બેઠાબેઠા જૂનાં વહાણો સમારે છે, નવાં બનાવે છે, ઠરાંચી-સુંબઈ ને કાલકોટની સફરે ચડે છે, વહાણે ચડવા અશક્ત હોય તે કુટુંબી જાક્રાબાદ જઈ મરઘી મારી શુભરો કરે છે, બેક ગાઉની બેટ-ધરતીમાં અણ્કેક-બબ્બે વીઘાતું વાવેતર પણ અણ્કેક કુટુંબને વાલ-રીંગણાં-મૂળા વગેરેની થોડી થોડી પેદાશ આપી રહે છે, જૂની વાવો એને પીવાતું જળ પૂરું પાડે છે. દરિયાતું નીર એને માછલાં આપવા ઉપરાંત, એના ખાટલાઓના માકડને પણ પોતાનાં જળચરોને મોંએથી વિણાવી દે છે. અર્ધા માઈલનો સમુદ્ર એજાંગીને એની ખારવણો સામે ધરતી-કાંઠે બળતણનાં લાકડાં શોધવા જાય છે. (બેટ શિયાળમાં બળતણનો ખરો ત્રાસ છે; આડી કે વન જરીકે ન મળે.)

એ વિજ્ઞેગણુ ખારવણોતું નજીકમાં નજીક હટાણું દરિયા-સ્તે પાંચ ગાઉ આઘેરા બંદર જાક્રાબાદની હાટડીઓમાં : એની બિમારીની દવા કરનાર હુલા સવાઈ પીરતું નામ અને કોઈકે રહ્યોખડ્યો હવ્તમ : એનાં બાળકોની નિશાળ ફક્ત દરિયાની છાતી ઉપર : એનો ખરો ઉત્સવ એક હોળી.

“ અરે ભાઈ, તમે હોળી ટાણે આંઈ આવજો એટલે

અમારાં લોકની ખરી મસ્તી જોઈ શકશો. આજ તો અમારા તમામ નાના-મોટા જણ વહાણે ચડી ગયા છે, પણ હોળી માથે એ એકાએક આવી પોગવાનો. એક પણ જણ ખા'ર નહિ રે'વાનો. પંદર દી અમે સૌ માણશું : દારૂડો પીશું, ગાંડાતુર ખનશું, ગાશું, ડાંડિયા લેશું, અમારી વાતું ને અમારાં ગીતો તે દીમાં નીકળશે. આજ તો બેટ ખાલી પડ્યું છે. અમારા ખરા જણ ક્યાં છે ? ”

“ દારૂ બહુ પીઓ છો ? ”

“ હા, તે ટાણે પીવાના. અરે, બાપડે ગોરખમદીને બાવે-લુએ લાગ્ય મહેનત કરી'તી ગામને દારૂ છોડાવવાની ! કેટલાક દી તો ટક્યું, પણ અમારા જણુ ન રહી શક્યા; ને બાવેલુ ગામ માથે કોચવાઈ ને આંઈતું પાણી હરામ કરી ચાલ્યા ગયા છે. ”

આ દારૂની વાત ઉપર તો હું ચાલ્યો આવું છું. બાપડા ગોરખમદીના બાવેલુ નાહક લિંડા પાણીમાં ઊતર્યા. ખરું ડહા-પણુ તો દીહું દુલા સવાઈ પીરમાં અને એના મુંજવરમાં. આવી કરી લોકોદારની કડાકૂટમાં એ પડવાના જ નહિ. બેટના નિર્જન છેડાની છેલ્લામાં છેલ્લી અણી ઉપર, મોટા દરિયાની છાજો જ્યાં અથડાય છે તે લોખંડે, અખંડ એકાંતમાં બે કબરો છે : એક સવાઈ પીરની ને બીજી એનાં બહેનની. માતબર થાનક છે. શા સારુ ન હોય ? હિંદુ ને ગુસલમાન, માછીમાર ને વાણિયા, વડાણુધણી કે ખારવા, તમામની માનતાઓ આ દરિયાના અધિષ્ઠાતા મનાતા દેવને અહર્નિશ ચાલી જ આવે છે. દરિયાની સાથે હુ'મેશાં ' પીર'નો જ સાવ જોડાયેલો છે. 'દરિયા-પીર' તો ઘણું જૂનું નામ છે. કોણ જાણે કેમ, પણ પીરણાનું ને દરિયાનું વાતાવરણ એકબીજાથી જે મેળ પામે છે, તે મેળ બીજાં દેવીદેવતા સાથે દરિયાને મળતો નથી. નહિ તો હિન્દુ-

ઝોઝે કંઈ કમ દેવસ્થાનાં ઊભાં ક્યાં છે આ સાગરતીર ઉપર ? ઠેર ઠેર મહાદેવ : ગોપનાથ, ઝાંઝનાથ, ચાંચુરા ને સોમયા સરીખા : ઠેર ઠેર ઇશ્વરાવતાર, વારાહરૂપ, જગત અને ભેટ શંખોદ્ધારના એકસામરા કૃષ્ણ-કુટુંબનું નૃથ. પણ એ ઘડાં કેમ દરિયાઈ વિભૂતિથી મેળ નથી લેતાં ?

મને લાગે છે કે પીર એટલે મૃત્યુની પ્રતિષ્ઠા. દરિયો પણ જીવન કરતાં મૃત્યુનો જ ભાસ વધુ કરાવે. એ બન્નેના વાતાવરણમાં કંઈક નિગૂઢ, ગેખી, અનંત પરલોકનું તત્ત્વ પડ્યું છે, અવસાનનું મૌન છે, અદ્વિસોસની શાંતિ છે, કરુણાભરી નિર્વનતા છે, લોખાનના ધૂપમાંથી પથરાતી જે ગમગીન ફેરમ દરિયાના અનંત સીમાડા ઉપર ચાલી જાય છે તે ફેરમ ઘી-તેલનાં ધૂપદીપ, અગરચંદનનાં લેપતિલક, સિંદૂર-કુમકુમના સાથિયા, આંગી-રોશનીના ઝાકઝમાળ અને ખીજા મંદિરિયા ઠાંઠાઠામાં નથી. દરિયો જાણે મહાકાળ છે. એનાં ઊછળતાં અથવા મૂંગાં પડેલાં પાણી હમેશાં કોઈ શબ ઉપર ઝોડાડેલ સોડચની જ યાદ આપે છે. કૈક વહાણો અને ખલાસીઓના મૃતદેહ એ કફનની નીચે પોઢેલાં છે. માટે જ મને લાગે છે કે પીર અને સાગર વચ્ચે કોઈક પ્રકારની તદ્દુપતા હશે.

ને આ પીરની કલ્પનામાં ભયનું તત્ત્વ ઝોઝું છે. પોરબંદરને દરિયે પેલા મિયાંણીપટ્ટણનાં ખડિયેરની નજીક, આડીને સામે પાર કોયલો ડુંગર છે, તેની 'કોયલાવાળી' દેવી હર્ષદી આઈનો ઇતિહાસ તો ભયાનક છે. એકવાર એ 'કોયલાવાળી' માતાનું બેસણું એ ડુંગરની ટોચે હતું. પણ સન્મુખ પડેલા મોટા દરિયામાં જે જે વહાણો નીકળતાં ને આ દેવીની કરડી નજરમાં આવતાં તે ઘડાં પાણીમાં ગરક બની જતાં. પછી જાપડા કચ્છના પરગણુ શેઠ જગજ્ઞાએ માતાજીને વીનવ્યાં કે, ભલાં

થઈને કોઈ વાતે તમે ત્યાં શિખરે બેસીને વહાણો ભરખવાનું છોડીને નીચે તળેટીમાં પધારો! આઈ કહે કે, મારે પગલે પગલે અછેક પાડાનો લોગ પૂરો પાડ તો હું નીચે ઊતરું. 'એમ તો એમ!' કહીને જગદૂશાએ પાડા એકઠા કર્યા, પગલે પગલે અછેક નિર્દોષ પાડો વધેરીને આઈને નીચે લીધાં, પણ છેલ્લાં ચાર પગલાં બાકી રહ્યાં ત્યાં પાડા ખૂટી પડ્યા! હવે? આઈ કહે કે આ ને આ ઘડીએ લોગ લાવ, નહિ તો હું પાછી ચડી જઈશ! જગદૂશાને સુભાગ્યે એની સાથે પોતાનો દીકરો ને દીકરા-વહુ હાજર હતાં. ને ઘણાંખરાં કુટુંબોમાં આજ પણ છે તે સુજળ દીકરો ને દીકરાવહુ તો ઘરનાં પશુ (તે પણ પાછાં બલિદાન ચડાવવાનાં પશુ) જ તે કાળે ય મનાતાં હશે. આને એ જોડિયો ગલિ સમાજના દાનવને ચડે છે, તે કાળે દેવદેવીને ચડતો. ટૂંકમાં, પછી માતાજીનાં બે પગલાં આ પુત્ર અને પુત્ર-વધૂનાં શોષિતે છંટાયાં, ને દેવી તૃપ્ત થાનીને તે કાળથી હવે તળેટીમાં જ બિરાજેલ છે. દરિયા આડો કોયલા ડુંગરનો પડદો દેવાઈ ગયો છે એટલે હવે આરવાઓનો જળમાર્ગ સલામત બનેલ છે.

આ હિસાબે પીરની બાપડાની રંગાઠ છે કશી ચે? લેંસ-લાને માથે રાત રહેનારને અબુ પીર ભલે ફગાવી દે છે, પણ એનું ફગાવવું એટલે માણસના ફેદેફેદા વેરી નાખવા જેવું નહિ. સવારે નતથત થયેલો માણસ બુએ તો પોતે કોઈક સલામત ધરતીમાં નિરાંતે પડ્યો હોય!

ગ્રીક પુરાણકથા માંહેલો જળદેવ નીરિયસ ભાલો પણ એવો જ ભદ્રિક પીર છે. શાંતિમય સાગરજળનો એ અધિષ્ઠાતા પોતાની પચાસ નાની છોકરીઓનું જુથ લઈને દરિયે ભમ્યા કરે છે અને શ્રદ્ધાળુ નાવિકોને રક્ષા આપે છે. સવાઈ પીરને વિષે ય આવી જ આરથા છે.

પાંચિક વર્ગો પર તે દારિકાથી આરંભાને યાત્ર
 ચર્મ બેટ ગંજોદારની મુસાફરી કરી હતી તે અત્યારે યાદ
 આવવાનું બીજું એક કારણ મળ્યું. આંડો થોડાંક ગાડ એવાં
 હોમાં છે, કે જેની એક બાજુએથી ડાળપાંદડાંનું જૂંક બંધે કે
 સોરાઈ ગયું છે ને વધતું નથી, એટલે બીજી એક બાજુએ જ
 વધતી જતી ઘટા એવો ખ્યાલ કરાવે કે બંધે વૃક્ષ કોઈ
 અમુક દિશામાં નથી રહેલ છે. દારિકાથી આરંભાય મુઘીની
 સડક પરનાં તમામ વૃક્ષોની આ હાલત છે. બેટ ગંજોદારના
 પુરોહિતો આવા દૃશ્યનો ઉપયોગ ન કરે એ તો કેમ બને ?
 તેઓએ યાત્રિકોને ઠસાવ્યું : દેખ્યું કે, ભાઈઓ ! દારિકા-
 પુરીથી આ તમામ વૃક્ષો પણ બેટ પ્રત્યે જ અભિમુખ બની
 રહેલ છે, એ પણ યાત્રાગુઓ જ છે, ને બંધે કે બેટના કૃષ્ણ-
 ધામને અહોરાત વંદના દર્ષ રહેલ છે. જુઓ તો ખરા, આ
 વનસ્પતિજીવોની ય પ્રભુભક્તિ !

કાનમાં કહું ? સમુદ્રનો ખારો વાયુ એ દિશામાં વાઈ
 વાઈને એક બાજુએ ગાડની વૃદ્ધિ થવા દેતો નથી. તે જ આ
 'વૃક્ષ-વંદના'નું વૈજ્ઞાનિક રહસ્ય છે.

પણ મને આશ્ચર્ય જ એ થાય છે કે આ શિયાળબેટની
 અંદર પ્રાચીન ખંડેર, ચેલિયાના અવશેષ, આટલી ક્ષુદ્ર પ્રતિ-
 માઓ, આવાં વંદનશીલ વૃક્ષો, અને આવી વહોમલીરૂ અજ્ઞાની
 વસ્તી વગેરે બધી વાતની અનુકૂળતા છતાં કેમ કોઈ પુરોહિત
 આંડો યાત્રાધામ જીવું કરવા પહોંચ્યો નથી ? કોઈક દારિકા,
 બેટ કે સોમનાથની માતબર પેટીએ કેમ આંડો પોતાની
 'પ્રાંચ' નહિ નાખી રીધી હોય ? હૈયાકૂટા ગોરખમઢીવાળા
 સાધુએ આવું કશું કરવાને બદલે નાહક દારૂ છોડાવવાની
 હિલચાલ કરી !

આવા—લગલગ જતે જ આવીને આંહીં જત્રાધામ સ્થાપવાના લલચામણા વિચારો મનમાં ચાલી રહ્યા હતા, ત્યાં તેો ઘૂઘા પગીએ કહ્યું કે “ ભાઈ, ઝટ ચાલો હવે, મછવે તીયાર છે. ને જાકરાણાદ અરધી જ કલાકમાં પુગાડે તેવો વાવડો છે, માટે જાઓ ! ”

“ ને...શેઠ ! ” જીવાનોએ કહ્યું : (‘ શેઠ ’ સંબોધન મને હંમેશાં ચોંકાવે છે. કેમકે એની પછવાડે ‘ કોઈક ધૂતવાલાચક્ર ધનિક ’ હોવાની કલ્પના જાલેલ હોય છે.) “ શેઠ, તમે કાં હોજી માથે આવો, ને કાં આવો જેઠ મહિને. જેઠ મહિને અમારો એકોએક જણુ આવી જશે, અમારાં તમામ વાણુંને અમે ઘસડીને આંહીં જાયે ચડાવી દેશું. ને પછી અમારા વિવા'વાજમ હાલશે, તે ઠેક જાવેનો દરિયો પૂટને પાછા વાણે ચડી જશે અમારા જીવાનો. ”

‘ મોતી ખૂંટ્યું મોરણી ’

“ ખૂંસ ? વિવાહ પછી માસ-પંદર દિવસમાં જ પાછા મુસાફરીએ ચડ્યો તમારુ પરણેલા બુવાનો ? ”

“ ચટે નહિ તો ખાચ શું ? મહિના-બે મહિનાની ‘અકેક’ ખેપ કરે ત્યારે માંડ ૮-૧૦ રૂપિયા મળે એને વેપારી કનેથી.”

અષ્ટન સિંકલેરનું ‘ ધ જંગલ ’ યાદ આવ્યું. શિકાગો શહેરના એ વિરાટ કલ્લખાનાનો મજૂર યુર્ગીસ અને એની ધરણેતર પોતાના લગ્નદિવસે પણ દિવસભર કારખાને મજૂરી જેવી આવીને રાતે ધરણે છે, આખી રાત એનાં સગાંવહાલાં અને ઝોળખીતાંના સમુદાય બેડે એક હોટેલમાં નાચગાન ને ખાણીપીણીમાં ગુબરે છે. પરોઢિયે થાક્યાંપાક્યાં શિર ઉપર એ એક રાતનું ખર્ચ ભરપાઈ કરવાની ફિકરની ગાંસડી લઈ, પોતાના કાતરિયાતું તાથું ઉઘાડે છે અને તુરત જ કારખાનાની વ્હીસલ વાગે છે. નવદંપતી મજૂરીએ આલ્યાં ખાય છે. આ તેઓની લગ્નરાત્રી !

ખારવાઓનાં પણ લગભગ એ જ જાતનાં લગ્ન : દરિયાર્થ મૃત્યુના કફન નીચે પોઢતું દંપતી-ભવન.

“ તમારે વિવાહનો સંબંધ કેટલો દૂર યાય ? ”

“ આ બેટ, ચાંચ, પટવા ને ત્રવડા : ફક્ત આ ચાર ગામની જ અંદર. એથી બહાર નહિ.”

બરાબર છે. મૃત્યુની સોડયમાં પોતાની પુત્રીઓને સુવાડવા

આ ચાર ખારવાઈ ગામે સિવાયનાં બીજાં કોણ લોકો આવે ? વહાણે ચડ્યો ખલાસી પાછો તો ઘેર પહોંચે ત્યારે ખરો. પ્રત્યેક વિદાય છેલ્લી જ સમજવાની. પ્રત્યેક મિલન એક નવો અવતાર. એ ચિરવિયોગીઓની ઝંખનાનાં ગીતો તો હું કત-પરના વર્ષુન ટાણે જ આપીશ. નાવિકોની સ્ત્રીઓની નીતિ ઉપર આપણે ‘ ધરતીનાં પરમ પવિત્ર મનુષ્યો ’ કેવા કટાક્ષો કરીએ છીએ તે પણ હું ત્યારે જ છણીશ.

અત્યારે તો નાવિક-જીવનની આ કરુણતામાંથી ટપકેલ એક આંસુ સમાન ઘટના મારી સામે તરવરે છે. શિયાળજેટની ધર્મશાળાના ઢાંચ ઉપરથી બરોબર સન્મુખના ગિન્દુ ઉપર, સમુદ્રના સામા પારની એક ઊંચી ટેકરી ઉપર ચાંચુડા મહાદેવની દેરી છે. બેટ અને ચાંચુડા વચ્ચે બે જણાં રૂખ્યાં છે. એક તો બેટની ખલાસી-નાર મોરણી, ને બીજો ચાંચુડાનો પૂત્રી ગાવો ભભૂતગર :

ચાંચુડે ચઠવા જાય; (માડું) પાંજર પોત્યું કરે;
(લાં તો) બેટના ખારામાંય, મોતી ખૂટ્યું મોરણી.

‘ મોરણી ! રાત્રિના અંધકારમાં તું બેટથી ઊતરીને બે તૂંબડાં બાંધેલ વાંસ ઉપર તરતી તરતી આવતી હોઈશ એમ સમજીને માડું દેહ-પીંજર આ ચાંચુડાની લેખડે તને નિશાની કરવા ચડે છે. એ નિશાનીને આધારે રોજ રાતની કાળી મેઘડી ઘટામાં, ખાડીના ચાહે તેવા તોફાનને વીંઝી તું આંહીં આવી પહોંચતી. પરંતુ આજ તો મારે નિશાનીનો હીવો ધરી રાખીને વાટ જોયા જ કરવી પડી. કેમકે માડું મોતી મોરણી તો બેટના ખારામાં જ રૂખી મરી. ’

મોતની અચોક્કસ લાંબી સફરો ખેડતા કોઈ ગરીબ નાવિકની પરણેતર એ મોરણી ! તું શું તારા નિત્યના વિજેગથી

કંટાળી ગઈ હતી ? સામે ઠાંઠે બગતલુનાં કરગઢિયાં વીણવા
જતાં શું તને ચાંચુડાના પુત્રરીની પ્રીત ઠંખી હતી ? મોટી
રાતે વાંસડાને બે છેડે બે તૂંબડાં બાંધીને તેને આધારે આટલો
લાંબો ને ઊંચો સાગરપટ ચુપચાપ તરી જવાનું કીવત તને
કોણ આપી રહ્યું હતું ? તારા પ્રત્યેક રાત્રીના પ્યારને શું તું
સામા છાબડામાં તારો પ્રાણ મૂકીને આ કઠોર વિશ્વની બગર-
માંથી ખરીદતી હતી ? અમે પાખંડી લગ્નનીતિના પહેલ બ્રહ્મ
બનનાર ઉપાસકો, અમે દેવળ અનુકૂળતાને અભાવે ઊગરી
રહેનાર, લોકાપવાદના ભીરુ શિયળવંતો, અમે દ્રવ્ય, વિદ્વતા
અને બાપદાદાની આબરૂને ભેરે સુંદર સ્ત્રીશરીરો ખરીદનાર
વિલાસીઓ, તને પ્રતિરાતનાં સાગરજળ પાર કરનારીને એક
નીતિબ્રહ્મ ખારવણ કહીએ છીએ. ઓ મોરણી ! તારી એ
બ્રહ્મતાની પછવાડે ય કેવું ભીષણ મત ઊભું હતું !

પણ તારાં છુપાવેલાં વાસ-તૂંબડાં એક દિવસ ઉધારાં
પડી ગયાં. તારી સામુએ દગો કર્યો. છાનાંમાનાં એ તૂંબડાં
ખસેડી લઈ, તેની જગ્યાએ માટીના બે કાચા મોરિયા બાંધી
દીધા. એ અધરાતને અંધારે દરિયાના મરણપછાડ વચ્ચે તારા
પ્યારના વલવલાટે તારા કલેવરને ઝીંકી દીધું. માટીના મોરિયા
તારે એક જ શેલારે ઓગળી ગયા તું ખારવાની દીકરી છતાં
શું તરવાનું શીખી નહોતી ? તારું શરીર તળિયે જઈ બેઠું.
અને તારો સામા કિનારાનો પિયુ પણ તારો નાથ થયો સમજ
લઈ, ચાંચુડાની ધારેથી દરિયામાં ખાબક્યો. ને પોતે પુરુષ હોઈ
રખે કદાચ પડ્યા પછી હવતરની લાલચ લાગી જાય તે બીકે
હાથપગ દોરીથી જકડી લઈને જ પડ્યો. તમારી જળ-સમાધ
ઉપર કોઈ દેરી ચણાઈ નથી, માત્ર કોઈક લોકકવિની કવિતાએ
ચાર-છ દુહાની ખાલી ચણી. તેમાંથી એકાદ આવો દુહો હાથ
લાગે છે કે—

ચાંચુડે ચઢવા જાય, (માડુ’) પાંજર પોત્યું કરે;
(ત્યાં તે) બેટના ખારા માંચ, મોતી ખૂંચુ’ મોરણી.

સિંધુ નદી ઉપર પણ એક આવી જ રાત અંધારી હતી. અને હરરોજ રાતે સિંધુનાં લન્મરિયાં જળ લેદીને કુંભાર—
—કન્યા સુહિણી પોતાના સમાજખાતલ પિયુ મેહાર(ગોવાળ)ને મળવા સામે પાર જતી હતી. એને પાર લઈ જનારા પાકા ઘરાને પણ એની માતાએ એક રાતે બદલી લઈ કાચો ઘડો ધરી દીધો. ને એ ઘડાએ મધ્યજળમાં ડૂળતી મૂંકેલી દીવાની સુહિણી સામા પારંથી પિયુના પાવાના સૂર સાંભળતી સાંભળતી—

ઘેરી ઘરે હાથ કરે, - બોચાં’ ઈ ખાંણું;
વેચારીય વડું કિયું, વિચ ધરિયા ધાઉં;
વરજ સાડ! પાઉ, તાંકું તકી આંહાં.

[પ્રથમ ઘડો હાથ ધરીને તરી; પછી ઘડો ઝોગળાં જતાં બાહુએ (ભુજાએ) બોળાને તરી; છેવટે ડૂપતાં ડૂપતાં દરિયામાંથી (સિંધુ નદી વચ્ચેથી) એ બિચારીએ ધા ઉપર ધા દીધી કે ‘ ઝો વહાલા સાડ! ઝો મેહાર! તું પાછો વળા જજે, કેમકે મને પાણીનાં હિંસક પશુઓએ ઘેરી લીધી . .]

એમ પોકારીને સુહિણી જળમાં સમાઈ. મેહારે પણ એની સંગાથે જ દરિયાની આરામગાહ બિછાવી.

એ સુહિણી અને તું મોરણી, બેઉ શું એક જ માર્ગનાં મુસાફર હતાં ? ત્રીણું કોઈ વ્ગુલ તમારે પંથે પજ્યું છે ખડું ?

હા, હા; દૂર, દૂર, કોઈક કાળાન્તર પરના ભૂતકાળમાં : અને સ્થળને હિસાબે પણ પારંપાર આથે, એશિયા અને યુરોપ એ બે ખંડોને દ્વક્ત અરધો જ માઈલ અગળા રાખીને પડેલી ઉલ્લેચ્ચોન્ટની સાંસુદ્રધુનીનાં જીવલેણ વમળોની અંદર. આંહાં મોરણીનો પ્રેમિક ચાંચુડા-મંદિરનો પુનરી હતો,

ને ત્યાં લીએન્ડરની પ્રિયતમા હીરાં દેવીના દેવાલયની પૂજારિણી હતી. યુરોપ ખંડના છેલ્લા ધરતી-ગિન્દુ પર ઊભેલ એ ભગેશ્વરીને મંદિરેથી હીરાંની આંખો ઉદ્દેશ્યોન્તને સામે તીર રહેતા વ્યુવાન લીએન્ડરને જ શોધતી હતી. યુરપ-એશિયાની વચ્ચે પ્યારના ત્રાગડા એ ચાર આંખો નિરંતર ઢાંત્યા કરતી હતી. સાંકડી સામુદ્રધુનીમાંથી આવ-જત કરતાં અસીમ સાગરનીર અહોશત એવા તો પછઘટ મચાવતાં કે ન ત્યાં મછવો ચાલી શકતો, ન ત્યાં માનવી તરી શકતું. અર્ધા જ માર્ગલને અંતરે ઊભેલ એ પ્રેમીઓની વચ્ચે એ સાંકડી નાળ હજાર ચોજનનું છેદું પાડીને ઘાંત કચકચાવતી હતી.

પરંતુ પ્યારના સામર્થ્યે ક્યાં સંકટ ગનકાર્યાં છે જગતમાં ! હમેશ રાત્રીએ આ કાંઠેથી લીએન્ડર ઝંપલાવી પડતો, ને સામે તીરેથી પુજારિણી મશાલ પેટાવીને દેવાલયના પુરજ ઉપર ઊભી રહેતી. મશાલની ટમટમતી તારલ-ન્યૌતને એંધાણે એંધાણે લીએન્ડરની ભુખઓ એ વિકરાળ લોહને લેટી બેટી ચાલી જતી. પ્રેમીજનો રોજ ને રોજ રાતે એ રીતે દેવીના થાનકમાં લેળાં થતાં. પરોડના અંધકારમાં જ લીએન્ડર પાછો એશિયાને તીર તરી પહોંચતો.

પરંતુ એક રાત્રીએ સામુદ્રધુનીનાં તોફાન એશિયા-યુરપ વચ્ચેના આ ત્રાગડાને તોડવાનો નિશ્ચય કરીને જ ચઘ્યાં હતાં. પોતાના દેહને ઊંચે ઉપાડી ઉપાડીને પછાડી ભુકો કરવા ઉન્મત્ત અનેલ તરંગોની સામે લીએન્ડરે પોણી રાત સુધી સુકાળલો કર્યા કર્યો. મોજનાં મારથી છુંદાતી એની છાતી ગોટો વળી જતી હતી. તરંગોની ચૂડ એની પાંસળીઓને હમણાં બહુ ભીંથી નાખશે એમ એનો શ્વાસ નીકળી પડતો હતો. છતાં લીએન્ડરનો પ્યાર પરાજય કમ્બૂલતો નહોતો. કારણ ? કારણ કે

સાથે ચાર મશાલની દીવડી હજી તળકતી હતી. વમળમાંથી વારંવાર ઊંચું માથું કરીને લીએન્ડર એ જ્યોતને જોઈ લેતો હતો. જ્યોત દેખાયા કરી ત્યાં સુધી એણે હામ હારી નહિ.

પરંતુ હવે થોડુંક જ અંતર રહ્યું છે, જે-ચાર છલંગે કિનારો હાથ કરી લઈશ, ને પછી આ વેરણુ સામુદ્રધુની એના લોહરૂપી દાંત કચકચાવતી જોઈ રહેશે : ત્યાં તો દીવો એલવાયો. વાવાઝોડાના ઝપાટા વચ્ચે મશાલને પોતાના પાલવની આડશે માંડ માંડ સાચવી રહેલી પૂનારિણીની ધીરજને પવને ધૂળ મેળવી. એટલે લીએન્ડર કિનારો હાથ કરવાની આશા શુભાવીને મોત્તને શરણે થઈ ગયો.

પૂનારિણી હીરાં એ ઘુઝાયેલી મશાલ સાથે ત્યાં ખડક પરના મંદિરે જ થીજી ગઈ. માન્યું કે આ તોફાનની અંદર આજની રાતની યાત્રા કદાચ પિયુએ માંડી વાળી હશે.

પ્રભાતનું પ્રથમ કિરણ કૂટતાંની વારે જ એણે મંદિરના ઊંચા કોઠા પરથી નીચે નજર નાખી : ખડકની લેખડ ઉપર એક ગૌર માનવકલેવર પડ્યું હતું : લેખડે બાઝેલાં શ્વેત સમુદ્રશીળુમાં સિંદૂરિયા રંગનું શોણિત નીતરતું હતું.

હુઃખની એક હાથ પુકારી, અને દેહ પરથી પૂતળાં પરિધાન ફાડી નાખી હીરાં પાણીમાં ફૂટી પડી. એક પહોર પછી મોત્તએ એના શરીરને પણ લીએન્ડરના શળની પાસે સુવાડી દીધું.

મોરણી-ભભૂતગર, સુહિણી-મેહાર, હીરાં-લીએન્ડર : એક સોરઠની, થીજી પંતળની, ને ત્રીજી શ્રીસની—ત્રણે શું જુદી જુદી ઘટનાઓ હશે ? કે એક જ ઘટના પરથી ઘડાયેલી લોકકથા વડાણવડીઓની જીભે ચડીને જુદે જુદે ઠેકાણે ઊતરી પડી હશે ? ને પછી શું એને સ્થળ સ્થળનાં લોકોએ પોતપોતાની નજીકનાં એવાં જ ભળતાં સ્થળોની સાથે નોખે નોખે નામે

બાંધબેસતી કરી હશે ? સુહિણી-મેહારની એકની એક કથા પંતળ, સિંધ તેમ જ કચ્છમાં કાં દાવો પામે ? બેટ શંખે-દ્વારની નજીક પણ દરિયામાં સુણી-મેઆરના બે ખડકો બતાવવામાં આવે છે, તેનો શો મર્મ ? આમ ગ્રેમકથાના રસને જે વેળા હું પરિતાપની આંચ લગાવી રહ્યો હતો, તે વેળા—

“કાં શેઠ, સા ઘણાવશું ?” બકરાળાહ તરફ સરતા ‘પીરના મહવા’માં વિચારગ્રસ્ત બેઠેલ આ વિદ્વાનને સામત ખલાસીએ નોતડું પુકાર્યું.

“ચા ? આંહી મહવામાં ?”

“હા શેઠ. દૂધ તો નથી, એટલે ‘સુલતાની ચા’ બણાવીએ.” સામત ખલાસીની કનેથી આજ પહેલી જ વાર ‘સુલતાની ચા’નાં નામ-સ્વરૂપ બાણ્યાં.

“કંઈ નહિ, ભાઈ, હું હંજુ બેટનાં રીંગણાંના મઠા અને ભાખરી-મૂળા ઉપર ત્રાપટ દર્દને જ ચણ્યો છું. (વસ્તુતઃ ‘સુલતાની ચા’નું રસપાન કરવાની શક્તિ હંજુ મેં કેળવી નહોતી.) માટે સામતભાઈ, કાંક તમારી દરિયાની વાતુ થાવા ઘો.”

“દરિયાની વાતુ ?” સુકાન થોલીને ઊંચે બેઠેલ સામતના સ્થામ ચહેરા ઉપર પીળી દંતાવળીની ભાત ઊઠી. એની તીણી છતાં ફિશ્કી દેખાતી આંખો એના જર્જરિત ઊંડા હાડકાંના માળખામાંથી ઊંચી આવી “દરિયાની વાતુ” તે શી હોય, શેઠ ? સત તો હવે એક ઈશ્વામાં—ઈ રતનાગરમાં જ રિયું છે, ઈશ્વા તેમ ઇ કેદીય ચૂકતો નથી. દિવાળે કે રાતે, ઈણી વીજ્ય ને ઈણાં આર એકસરખાં ચાલે છે. ઈ અમારી વહાણવટીઓની સાચી ઘડિયાળ છે. આજ તો સત ખીજ કિનામાં રિયું છે, ભાઈ ?”

એક-બે લજનો

“ સામતભાઈ, મોટા દરિયા ખેડ્યા છે ? ”

“ હા ભાઈ, સાત-આઠ વરસનો હતો તે દા'ટથી મારા મામાના વા'ણે રેટલા ઘડવા ચલ્યો, ને તે પછી આજ દી લગી ટહેલાઈ જ કરી છે : આંહીનાં વાણુમાં ને કચ્છનાં વાણુમાં. મામો મૂવો તયે: એના છોકરા નાના : ઇતું વા'ણુ ઘણું વરસ ખેડ્યું. છોકરા જવાન ઘિયા એટલે મેં કહ્યું કે ' બાપા, તમારો ઘોડો હવે તમે હાંકી ખાવ. ' પણ બાપડા જુવાન ખરા ને ! એક વારની ખેપમાં મલખારથી આવતા થા, તી રાતને ટાણે સંધાઈ સૂઈ ગિયા. સોખવાણે (સુકાને) બેઠેલ ભાણેજ પણ જોલે ગયો. મનમાં એમ કે વા'ણુ સમે માર્ગે હાલ્યું જાય છે. જગીને નજર કરે ત્યાં વા'ણુ તો કાદામાં પછકાટા ખાય છે ! છોકરા બાપડા કૂદી કૂદીને નીસરી ગ્યા, ને વા'ણુના લુકકા થઈ ગ્યા ઈ કાદાને માથે. એવું વા'ણુ આખા બેટમાં કોઈને નોતું. ”

“ સામતભાઈ, દરિયામાં તોફાન નહ્યાં છે કદી ? ”

“ અરે ભાઈ ! તોફાનની શી વાત કરવી ? રતનાગર દયાળુ છે તે બચાવે છે. બાકી અમારે ને મોતને ક્યાં છેટું છે ? ”

“ તોફાન વખતે શું કરો ? ”

“ જઈ તોફાન આવવાનું હોય તઈ અમારી કને ' માલમ-નો હોકો ' (હોકાયંત્ર) હોય છે ના, ઇની વચેનો ગોળો નેનકલાક રેખો સફેદ બણી જાય. પછી અમે વા'ણુ બચતાં

માલને વાખી (નાખી) દર્શો, ને માણસ બચતાં વાંલુને બવા દર્શો. વાંલુનો દેવો (કુવાથંભ નામનો મધ્યસ્થંભ) પણ કવાડીએ ત્રોડીને નાખી દેવો પડે. જેમ બને તેમ વાંલુને હળતું કરી નાખી મોજાને માથે બવા દર્શો. એમ છતાં ચે બચાવ ન જ થઈ શકે એવું હોય, તો પછી હવતા જણુ ખાંસ નીચરી બર્શો. પછી અમને વળી જ્યાં માલક કાઢે ત્યાં ખરો. ”

સામતબાઈ આવી વાતો કરે છે; જમણા હાથને કિનારે કિનારે, ડાયાં કાડીને બેઠેલ ભરખજોગણી જેવી લેખડાથી છેટે છેટે મહવો ચાલ્યો જાય છે, ત્યાં કિનારે એક મંદિર ઢેખાયું.

“ એ છે વરાહરૂપનું ધાનક, ભાઈ, આપણાં આખા દેશમાં વરાહ-અવતારની ઘીંછ સ્થાપના ક્યાંય નથી. આપણી કેડક જોટલી ઊંચી મૂર્તિ છે : રંગે કાળી : મોઢું વરાહનું : મોંમાં દાતરડી છે : દાતરડી માથે પ્રથમીનો પીટો છે : ચતુર્ભુજ સ્વરૂપ છે. મોઢા સિવાયની આખી કાયા માનવરૂપની છે. અતારે ત્યાંથી પાણી વળી ગયાં છે એટલે મહવો પોગી નહિ શકે, નીકર જઈ આવત આપણે. ”

મહુના વરાહ-અવતારની, આખા ભારતવર્ષ ખાતે કેવળ ગુજરાતમાં જ પ્રતિષ્ઠા છે. સૌરાષ્ટ્રમાં ક્રૂત આંહી એક અપરિચિત કિનારે ક્યાંથી ? ના, કિનારો તો અપરિચિત નથી. આખાય આર્યાવર્તમાંથી અસલના કાળમાં આંહી ઊતરતાં યાત્રિકોનો છેક દ્વારિકા સુધીનો યાત્રાપથ આ કિનારે કિનારે જ ચાલતો હતો. તે મહામાર્ગની ઉપર જ આ વરાહરૂપનું ધામ પડ્યું છે. આ પ્રદેશને અપરિચિત બનાવી મૂકનાર તો પેલા પરભાર્યા દોડતા આગગાડીના ડબ્બા જ છે. આજે આર્યાવર્તનાં યાત્રિકો સૌરાષ્ટ્રનાં માત્ર બે-ત્રણ તીરો જ જોઈ ને ચાલ્યાં બંધ છે. પોણોસો વર્ષ પૂર્વે તો એને આખી જ સૌરાષ્ટ્રનું દર્શન થતું. કિનારા ઉપર

ટંકાયેલાં મોતી શાં ઇંદરો અને કિનારાથી પાંચ-પાંચ કોસની અંદર પડેલાં શૈવ, ગૌર તેમજ વૈશ્ણવી તીર્થસ્થાનો, પહાડો, ઝાડીઓ ને ઝરા, તમામને અવલોકવાની ભુક્તિદાર એ દેડી હતી. સમગ્રતાની દૃષ્ટિ એમાં ખૂબ સચવાયેલી હતી.

પણ: આ વરાહ-અવતારની એક સ્થાપના આંહીં ક્યાંથી ? આખા ભારતવર્ષમાં એકતું એક વામન-અવતારતું મંદિર પણ સોરાષ્ટ્રના વણુથળી (વામનસ્થલી) ગામે કેમ ? આ ‘ સુરાષ્ટ્ર ’ ને ઇતિહાસે કેમ આટલો ઘષો મહિમા ચડાવ્યો છે ? આ દેશની તવારીખ કેટલા યુગોની જૂની સમજવી ? આંચના પેલા રાવણ-ઝાડ રૂપડાને વોટસન સાહેબે ત્રણ હજાર વર્ષોનો જૂનો કહ્યો છે ! ઇતિહાસકાર કેપ્ટન ગેલ સાચું જ લખે છે કે સંસ્કૃતિ-ઓની ચડતી-પડતીનાં જે જે મોજાં હિન્દને છંટાયાં, તે તે તમામ આ ‘ સુરાષ્ટ્ર ’ ને કિનારે પણ અક્ષયાં હતાં.

“ ઠીક, સામતભાઈ, આપણે તો આપણી વાતો ચલાવે. મોટી વાતો ભલે ઇતિહાસવેત્તાઓ ચર્ચતા. ”

પણ સામતભાઈ કંઈ પાણીને નળ થોડો હતો કે ચકલી ઉઘાડીએ એટલે અંદરથી ધાર થાય ? એ તો હતો માનવી. એ કહે કે “ ભાઈ, તમે એકાદ ભજન લલકારો ત્યાં જાફાળાદની ખાડીમાં પેળી જાયે. પ્રભુતું એકાદ પઠ યાવા ઘો. ”

સામતભાઈ ને ખગર નહોતી કે પ્રભુભક્તિને અને પરિતાઈને ઘણું અંતર હોય છે. ભક્તિના ભાવ ઝીલે એવી પોલી એ છાતી નાય. પણ ભજનોની અંદરે ય એકલા વૈશગ્યનાં જ ક્યાં રોહણું છે ? માનવી-માનવી વચ્ચેના ઉચ્ચ અનુરાગની વાણી જેસલ-તોરલનાં પદોમાં છલોછલ પડી છે. એમાંથી મેં સામતભાઈને એક-બે સંજ્ઞાવી દીધાં.

“ સામતભાઈ, કંઈનો કાળઝાળ લૂંટરો જેસલ જાડેને

ન્યારે સોરઠની કાઠિયાણી સતી તોળવને ઘેર ગળતી રાતે
ખાતર પાડવાં ગયો છે તે વેળાની આ વાણી છે. ”

“રંગ ભાઈ, યાવા ઘો. ” સામતને કોઠે દીવા થયા.

“એ જ નેસલ ! ગળતી એ માઝમ રાત;
એ.....જડેજ હો.....ગળતી એ માઝમ રાત :
લાલ રે લુંઘીની વાળલ
કાળી રે કામળની બીડેલ ગાતરી હો જી !

એ જ નેમલ ! ખડગ ખતરીસો લીધો દાય,
એ...જડેજ હો...ખડગ ખતરીસો લીધો દાય.
ખાતર દીવાં રે દરિને એરડે હો જી !

એ જ નેસલ ! તોળી રે ઘોડી ને તરવાર,
એ...જડેજ હો !...તોળી રે ઘોડી ને તરવાર,
ત્રીજી રે તોળલદે સતીની લોખડી હો જી !

“ આ રીતે નેસલ લૂંટારો ગળતી માઝમ રાતે ન્યારે કાળા
રંગની લુંઘી પહેરીને, કેડયે તલવાર અને હાથમાં ગણેશિયો
લઈ ને, પ્રભુભક્ત તોળલ સતીના પતિ સંસતિયાને ઘેર ત્રણ
ચીજની ચોરી કરવા જાય છે. : શી ત્રણ ચીજ ? સતી તોળલ,
ઘોડી ને તલવાર : પણ ત્યાં પોતે છતો થઈ જાય છે : પછી એને
તારવા માટે તોળલ સતી સંસતિયા સ્વામીની રજા લઈને
ન્યારે નેસલની જોડે ચાલી નીકળે છે, સામતભાઈ, તે ટાણે
ઘેઉ જણનાં હુદા કેવા એકાકાર બની જાય છે ? શું કહે છે
તોળલ સતી ? કહે છે કે હું નેસલ પીર !

“એ જ નેસલ ! તમે રે હીરો ને અમે લાલ,
જડેજ હો !...તમે રે હીરો ને અમે લાલ,
એકી એ દોરામાં દોનું પ્રોવીયાં હો જી !

શ્રી,

તમે રે ચંપો ને અમે કેલ્ય,
જડેજા હો!...તમે રે ચંપો ને અમે કેલ્ય,
એકી એ ક્યારામાં દોનું રાપીઆં હો જી!

અને,

તમે રે પાણી ને અમે પાલ્ય,
જડેજા હો!...તમે રે પાણી ને અમે પાલ્ય,
એકી એ આરામાં દોનું ઝીલતાં હો જી!

એમ,

બોધ્યાં રે તોળાદિ સતી નાર,
જડેજા હો!...બોધ્યાં રે તોળાદિ સતી નાર,
સતીએ ગાયો રે હરિનો જૂલજો હો જી!"

“વાહ વાહ!” સુકાને જેઠેલ સામત આરવાએ અને ધૂધા પગીએ માર્યા ડોલાવ્યાં : “પ્રભુના નામની ભજનવાણી લારી મીઠી લાગે છે. ધીમું ગીત ગમતાં નથી.”

ભજનિક પોતાના અંતરમાં સારી પેઠે સમજતો હતો કે એને ગમતી વાત આ પદની અંદર કોઈ પ્રભુ-નામની નહોતી પણ

અમે હીરા ને તમે લાલ : જેઠે એકી દોરે પરાવેલાં :

અમે ચંપો ને તમે કેળ : જેઠે એકી ક્યારે રાપેલાં :

અમે પાણી ને તમે પાણ : જેઠે એકી આરે ઝીલતાં :

એ પ્રેમી યુગલની ત્રણ ઉપમાઓ હતી, અને ભાષામાં ભાંડી અંખના વ્યક્ત કરનારો ભજનનો ઢાળ હતો. જેસલ-તોળલનો દેશ કમ્પ ઘણા કાળથી બોલાવી રહેલ છે. એ બે પ્રેમ-લક્ષ્મીની નિગૂઠ કથાએ ક્યારનું જાડુ પાથર્યું છે. સંસતિયા કાઠીએ સગી સીને રાજપુત્રીથી લુંટારા જેસલની જોડે વળા-મળાં દીધાં, એ રૂઢિચુસ્ત પીંજર-નીતિના ઉપાસક સમાજને

ગભરાવી નાખનારો સમર્પણનો પ્રસંગ અનેક વાર અંતરમાં ઘોળાતો જ રહ્યો છે.

હું તો જેસલ-તોળલની વાર્તાને તેમ જ વાણી ને પોતાના પ્રાણ સાથે ઘોળનાર સોરઠી લોકસમૂહની લાવના વિચારી રહ્યો છું. એની આંખોમાં રૂઢિતું ઝેર-પુનસ આવવાને બદલે, આ કથા પ્રત્યે શાંતિનું, સમાધાનવૃત્તિનું અમૃતાંજન કેવું અંગતું છે ! અંતરમાં જેસલ-તોળલ રહેતાં, તેમાં એક દિવસ છેક મારવાડના રણજી ગામેથી લકૃત રામદેવીરના સમયામાં પધારવાનાં તેડાં આવે છે. પણ એ ‘વાયક’ એ નોતરાં આવ્યાં તે કૃત એકલાં તોળલદેને સારુ. વગર તેડે ધીજથી જવાય નહિ. જેસલ-તોળલને જુદા પડવાનું આવે છે : જેસલ, જંગલના મૃગલા-મોરલા હણનારો, કુંવારી જતનો લૂંટનારો, સાત વીસું (એટલે ૧૪૦) મોડળાંધા વરરાજની હત્યા કરનારો—અરે, જેટલા માથાના વાળ એટલા ગુના કરી ચૂકેલો જેસલ એ તોળલની થોડા મહિનાની જુદાઈને ટાલે શી આર્તવાણી ઉચ્ચારી રહ્યો હતો : “ સાંભળો સામતભાઈ, ધુધા પગી, ધીજું ભજન સંભળાવું જેસલ-તોળલનું : જેસલજી કહે છે :

રાઈ રાઈ કેને સંભળાવું રે જાડેને કહે છે,
હોડાં દુઃખ કેને સંભળાવું રે, જેસલજી કહે છે,
રૂઢિયો રૂવે રે મારો જીતર જલે.

અમે હતાં તોળલ રાણી, જાડે જળ જેડલાં રે;
તમે રે તારીને લાવ્યાં તીરે રે, જાડેને કહે છે,
રૂઢિયો રૂવે રે મારો જીતર જલે !—રાઈ૦

અમે હતાં તોળા રાણી, ખારી વેચ્યે તૂંબડાં;
તમે આવ્યે મીઠાં હોય રે, જાડેને કહે છે—રાઈ૦

કાપડ લાવો તોળી રાણી, ઘોઘ કરી લાવું;
ઘોઘ લાવું જમનાને તીર રે, જાડેજો કહે છે—રાઈ૦

મેલાં કાપડ તોળી રાણી, સાબુએ સુધારું;
નિંદા થકી ઊજળાં હોય રે, જાડેજો કહે છે—રાઈ૦

તમે ચાલ્યા તોળી રાણી, વડે સંધે વાયકે;
તમ વિના દનડા ન જાય રે, જાડેજો કહે છે—રાઈ૦

દોયક્ષી વેળાની તોળી રાણી, ગાયત્રી સંભળાવો:
સંભળાવ્યે મુગનિ હોય રે, જાડેજો કહે છે—રાઈ૦ ”

એમ એ આખું-ભાંગ્યું પીણું પદ મેં ગાયું. દસ વર્ષ પૂર્વેની એક ભાંગતી રાતે સાંભળેલું તેની ખરિત કડીઓ જ સાંભરી શકી.

“ સામતભાઈ, ” મેં કહ્યું. “ તોળલ તો જેસલને દિલાસો દઈ ને જાય છે. પણ રામદેવ પીરને સમૈયે એને વધુ દિવસો ભાંગે છે. આંહી અંબારમાં જેસલ જીવતી સમાધ લ્યે છે, દટાય છે. પછી તોળલ પાછાં આવીને, હાથમાં તંખૂરો ને કરતાલ ધરી, પગે ઘૂઘરા બાંધી જેસલને સમાધમાંથી જગાડવાનું કેવું લેલક પદ એ સમાધની સન્મુખ નાચતાં નાચતાં ગાય છે ! ”

જાડેજો હો વચન સંભારી વેદા જગજો !

જાડેજો હો તાલ-તંખૂરો સતીના હાયમાં રે જી !

આમ વેણુ યાદ કરું છું, આખો પ્રસંગ મારી કલ્પના-લોભમાં સર્જાઈ રહ્યો છે, ત્યાં તો જાક્રાણાદની ખાડીને મુખદારે, ખડકવાળી કિનારી ઉપરથી ઊતરતા જુવાળનાં જળ એક ઊંડા ભરખરમાં પછડાતાં હતાં, ઉપરવાડે જગલાની તપસ્વી જમાત એક અંજીએ ધ્યાન ધરીને ઝેડી હતી, દરિયાનું ‘ ચીણિયું ’ પંખી એ ચડતી ને ઊતરતી વીજ્યની ઉપર ને ઉપર જ અદ્ધર

બહુનું હતું, અને જેમલ-તોળલની ગ્રેષ સમાધ-લોમની
જાત્રાએ જવા સારુ સાગર જાલે છે એનો એકતારો અંકારીને
બોલાવતો હતો કે—

દેડા ! દાલો અંજાર, મુંજ બેલીડા !

એ દેડા દા...લો અંજાર, મુંજ બેલીડા !

જાત્રા કરીએ જેસલ પીરની મો જા !

—અને વિરાટના મૃદંગ ઉપર મોજાંની થાપી પડી રહી
હતી.

વસ્ત્રની રાત

રાતના આઠ વાગે જ્યારે હું ને ઘૂંચે પગી નાસ્તો લઈને ગામમાંથી કિનારે આવ્યા ત્યારે સુકાન પર બેઠેલો સામતલાઈ રોટલો ચાવતો હતો.

“ અરે અરે, સામતલાઈ ! ” મેં કહ્યું : “ હું નાસ્તો લાવું છું એમ કહીને ગયો 'તો ને ? ”

“ તમ તમારે નાસ્તો જમો, લાઈ; મારે રોટલો ઘણો છે. ”

“ એમ હોય કાંઈ ? ” મેં ત્રણ જણ વચ્ચે નાસ્તો પાથરવા માંડ્યો.

“ ના લાઈ, તમે નોખા જમો—અમને એમાંથી થોડુંક આપી દો. તમે બિંચ વરણ કેવાઓ. ”

મેં જીદ કરીને પણ લેળા જ નાસ્તો જમી મારું રવલાવ-ગત શૂદ્રપણું સાળિત કર્યું. અથવા મારા મનને એમ મનાવી લીધું કે હું શૂદ્ર જ છું. જમાનો હવે શૂદ્રોના શાસનનો આવ્યો. ખરે ને, એટલે મારા જેવા અનેક સમયવર્તીઓ પોતાને ‘ શ્રમજીવી’માં, ‘ મજૂર’માં, ને શૂદ્રમાં ખપાવવાની કોશિશ કરશે. જમાનો જો નાગરોનો હોય તો જેમ પ્રશ્નોરાને ‘ કેવા છો ’ પૂછતાં ‘ પ્રશ્નોરા નાગર છીએ ’ એવો જવાબ મળે, ને વાણિયો પણ ધીરે ધીરે કોઈ રીતે ‘ બિંચ વરણ’માં ઘૂસવા પ્રયત્ન કરે, લુહાણા ખીણ રીતે ન કાવવાથી જેમ છેવટે લવ-કુશની ઓલાદ બની જઈ કાનિયોમાં ઘૂસે—એટલે બિંચ જાતિઓના આધિપત્યના

યુગમાં તમામ લોકો 'ભિંચપણા'ની પૂછડી પકડવા યત્ન કરે, તેમ અત્યારે હવે ઊલટા વા વાય છે ! એનો પુરાવો હું ચોતે.

“ભાઈ !” સામત જોડ્યો, “આજ પીરે જાનારા ઘણા જણા આવવાના છે, માટે તમે આંધં સોખવાણુ ! (સુકાન) પાસે મારી ભેગા આવી જાવ. આપણને ભેયને ઠીક પડશે.”

મેં સામતભાઈની જોડમાં જિજ્ઞાસુ પાચર્યું. પૂછ્યું :
“આપણે પાછા ક્યારે ઊપડશું ?”

“અંદરમા આથમ્યે આર ઊતરીને વીજ્યનાં પાણી ચડશે ને ભાઈ, તયેં મહવો હંકારશું. વીજ્ય ને વાવડો ભેયનો લાગ જડશે.”

એમ કહી સામતે ભંડકિયામાંથી એક પુરાતન હાફ-કોટ કાઢીને ઠંડીમાં કંપતે કંપતે ધારણુ કર્યે.

“સામતભાઈ, મોટી સુસાફરીઓમાં માર્ગ ને દિશા કેમ સૂઝે ?”

“દરિયામાં ફેટા તો થોડા છે, ભાઈ ? પણ દિયાળે કરતાં ય રાતે અમારી આંખું વધુ લાળે : કયાં કાઠો છે, કયાં ડાંડો છે, એ સંધું અમે અમારી આંખુંને મહાવરેથી પાણીની હેઠ્ઠે મારી શકીએ. ને મોટા દરિયામાં દરશ્ય સૂઝે અમને આભનાં ‘લાખતર’ ઉપરથી.” લાખતર એટલે નક્ષત્ર.

“કયાં કયાં નખતર તમારાં ? જતાવો જોઈ ?”

ડાલતા નાવડામથિ નોખનોખી દિશામાં આંગળી ચીંધતો ખલાસી એનાં રોજ રાત્રીનાં આકાશી સાથીઓની ઓળખાણુ આપવા લાગ્યો :

“જીવો ભાઈ, ધરૂ (ધ્રુવ) : એની સામે આ ચોકી : આ ઊગમણુ ને આ આથમણુ : આ ધરૂ અને ઊગમણુની વચ્ચે કળાય એ ધરતી લાલ : ધરૂ ને આથમણુની વચ્ચે

અજકે એ મકરાણી લાલ : આ મકરાણી લાલની સામે રિયો એ બખાઈ લાલ : આ ડુંગરને પડખે ટમકે હિંદવાણી લાલ. હવે આમાં બખાઈ લાલની દશ્યે આચ્યો અપાર મોટો દરિયો. એ દશ્યે ન હંકારીએ. ”

મને લાગ્યું કે બખાઈલાલ એટલે આક્રિક અને હિંદ બન્ને વચ્ચેની સીધી દક્ષિણ દિશા હશે. નયું નકશાતું જ્ઞાન !

“હવે ભાઈ, ” સામતે સમજાવ્યું : “ જમે તેવી મેઘલી રાત હોય, મે હોય, પણ આ ચાર દશ્યમાંથી એક જ દશ્ય ઉઘાડી હોય ને એક જ લાખતર દેખાતું હોય, તો અમે તમામ કેડા નક્કી કરી શકીએ. ”

“ દિશા બિલકુલ ન કળાય તો ? ”

“ તો વાણ હોદારીને બેઠા રહીએ જ્યાં હોઈએ ત્યાં. સવાઈ પીર ! સવાઈ પીર ! પીર કનારે પોગાડે તયે ખરું. નીકર અમારાં મોત તો રતનાગરને યોળે જ લખ્યાં છે ને ? ”

આ ‘ લાલ ’ પ્રત્યયવાળાં નામોથી શોલતાં નક્ષત્રોની પિઠાન તો મને નહોતી, પણ ખલાસીઓએ પોતાના તારલ દોસ્તોને ‘ લાલ ’ જેવું લાડલડાવણુ વિશેષણુ આપવામાં તો પોતાની રસિકતા જ બતાવી છે. અથવા પછી સન્મુખલાલ, મોહનલાલ વગેરેની માફક વહાણુવટીઓએ તારાઓને પણ વાણિયા-પ્રાહ્મણુ જેવા ઊંચ વર્ણોમાં મૂક્યા હશે ! જેર.

“ હેં સામતભાઈ, ” ‘ હડકી વારી આઈ ’ની વાત મારા મનમાં તાણ હોવાથી મારો પ્રશ્ન ઊઠ્યો : “ દરિયા ખેરો છે તો કઠી અજીતર-બજીતર દીઠામાં આંચું છે ખરું ? ”

“ તયેં નહિ, ભાઈ ? ” સામત શૂન્યમાં ઠથુંક ભાળતો હોય તેમ શરીર સંકોટી ગયો. એની પીળી આંખો પાધરા દરિયામાં તાકી રહી; એનો અવાજ ઊંચો ઊતર્યો. ઠાઈ નો

ઓછાચો પડી રહ્યો હોય તેવે ધાસ્તીને સ્વરે એણે સુકાન સાથે લપાતે લપાતે વાત કહી :

“ તે દી હું મારા મામાના વાંધુમાં ચડતો. મારી જીવાની હતી. એક વાર કાલકોટની જોપેથી અમે ચાલ્યા આવીએ. જાકરાણાદની એલીકોટને દરિયો હતો. અધરાત પછીની વેળા હતી, અંધારું હતું. મામે કહે કે, ‘ છોકરાઓ, તમારા ચારમાંથી જે જાગે ને જે યોડાંક જોલાં લઈ લિયો. વારાકરતી જાગે. ’ એ રીતે હું પેલા વારામાં ઊંઘી ગયો. ઘસઘસાટ ઊંઘું છું ત્યાં સોખવાણે બેઠલ મારા મામાએ જૂમ પાડી : ‘ એલા છોકરાવ, જાગે, ઝટ જાગે, ને કાકડી કરો : વાંસે આગજુટ વઈ આવે છે. હમણાં આપણી ઉપર આવી પડશે; ઝટ કાકડી કરો ! ’

“ સાંભળીને હું તો આંજો ચાળતો ઢાડ્યો. અંધારે અંધારે લૂગડાની કાકડી પડેલી તે ઘાસલેટના ડબ્બામાં જોળીને મેં તો દીવાસળી કરીને કાકડી ચેતાવી. હજી ચેતાવું ન ચેતાવું ત્યાં તો બા...પા! એક જળરી આગજુટ અમારા વાણને પડખે થઈને નીકળી. માલીપા ઝડ ઝડ દીવા બળે છે, અને માણસ, માણસ, એહો કાંઈ માણસ હુંકળે! માણસોની વાતુંચીતું સંભળાય. ધમધમાટ કરતી આગજુટ વાણની પડખે થઈને ચાલી ગઈ: અમે જોઈ રિયા. પણ ત્યાં તો કેવી આગજુટ ને શી વાત ! કશું ચ મળે નહિ. કાંઈ દીડામાં ન આવ્યું. એવી મોટી આગજુટ એક ઘડીમાં કયાંઈક ગેળ થઈ ગઈ.

“ અમે પાંચે જણ તો વાંધુમાં સૂનમૂન શંઈ રિયા હેબતાઈ ગયા. કોઈ જોલે કે ચાલે ! પાંચેનાં કલેબાં ઉપર કાંઈક ધરખાઈ ગયું જાણે.

“ પૂજી મારા હૈયામાં શ્વાસ આવ્યો. મેં ઊઠીને સહુને કહ્યું કે જાઈ, આ જીવું કશું નોતું; કોઈ આગજુટ નોતી.

નક્કી આ 'વીજળી'નું ચળીતર હતું. આંઈ જ 'વીજળી' ખૂડી'તી. હુમણું આપણુને લરખી જત. પણ સ્વાઈ પીરે આપણુને ઉગાર્યા ! આવું ચળીતર અમે તે દી રાતે દેખેલું, લાઈ ! 'વીજળી'નું જ ઇ ચળીતર. પછી અમે વા'ણની મોરીને માથે તે વેળાએ લોખાનનો ધૂપ કર્યો, ને રતનાગર સાગર પાસે પાઘડી ઉતારીને સલામું કરી. ”

ખાડીમાં ટેંક વહાણો લોથારી (લંગર) નાખી પડ્યાં હતાં. ચંદ્રમાનાં અધોળ ઝીલતું આકાશ શાંતિમય હતું. એટલાં પાણીને લઈ ને પાછો ચાલ્યો જતો દરિયો, અનેક ઘોળાં ગાડરનું ટોળું હાંકીને વગડે જતા ગોવાળ જેવો, પોતાની નિગૂઢ સરજૂ લલકારતો હતો. તે વખતે એક વહાણ ઉપર કશીક તકરારના ઘોલ સાંભળીને સામતના કાન અમકયા. એણે લોથારી ઉપાડી લઈને પોતાના દસેક માણસે લયો મછવો એ વહાણની નજીક લીધો. વહાણમાંથી અવાજ આવ્યો : “ કાં સામત ? ”

“ કોણ ? રૂખડ મામો કે ? ”

“ હા લાઈ ! હાલ્ય રાટલો ખાવા. ”

“ મીંચો ખાધું. તમે ખાવ. પણ રીડયું શીની પડતી'તી, મામા ? ”

“ સાચું કે'જે, સામત ! ” રૂખડ મામાએ લોળી વાણી કાઢી : “ મારી વઉ બેટમાંથી આંહી કામકાજે આવી હોય, ને પાછી જવા સાડુ તારે મછવે ચડે, ને તું ઇની પાસે ગેરવાજળી માગણી કર, તો કીમ ? ”

“ અરે રામ રામ ! મારો પીરનો મછવો : ઇમાં એવી નાલાયકી હોય ? કુણ ઇમ જોલનારો હતો ? ”

“ આપણો બેટવાળો કરણો. મારી ખાયડીને ઇણે આવું

વેણ કહ્યું. ઈળાપડી આંઈ આવેલી તથેં પેસા આપીને ઈને મછવે ચડવા ગઈતી.”

“લથે ભાઈ, નાલાયકને શું કૈવું! વાત પડી મેલ્ય; ને હાલ્ય મામા, આવવું છે ભેટ?”

“હા, માલ હજી ભરાણે નથી એટલે આજની રાત છેકરાંને મળી જતા આવવું છે.”

મછવો રૂખડ મામાને લઈને ઊપડ્યો. “હાલ્યો આવજે ઘેર!” રૂખડમામાએ ખાડીમાં ચીસ નાખી: “કરણા, હાલજે ઘેર; જો ખીજે કીચે જતો નહિ. હું ઘેર જ જાઉં છું. ત્યાં મળશું આપણે.”

મેં કહ્યું: “રૂખડભાઈ, એ ખારવાએ તમારી વહુને આમ કહ્યું એ તો ખહુ ગેરવાજખી! તમે હવે એને શું કર્યો?”

“શું કરીએ ભાઈ?” રૂખડે ખામોશભર્યો સ્વભાવ પ્રગટ કર્યો: “અમારે રોજ દરિયા ખેડવા: ખાયડીયું ઘેર એકલી: એને પાથેર મરચું જોતું હોય તોય આંઈ લેવા આવે: એમાં કોઈક નાલાયક આવું જોલે તો એને ઠપકો દઈએ; ખીજું શું કરીએ, ભાઈ? કનિયા માંડવા ક્યાં જેસીએ?”

કોઠો ટાઢો કરીને રૂખડ ઘસઘસાટ સૂઈ ગયો. ખીજાં દસ જણાંએ પણ નીંદર ખેંચી. હું અર્ધનિદ્રિત હતો. એકલો સામત સુકાન સાચવતો, શઠને વાવડાની દિશા પ્રમાણે વારે વારે ફેરવી ફેરવી બાંધતો, સીધી તીર સરીખી નજરે સન્મુખ દેસ માપતો જાગે છે. એણે ગાંજની સટ જે-ત્રણ વાર ચડાવી છે. ત્રણ વાર તો સહુ સુસાદરોને ચા કરીને પાઈ છે, સહુને ઉઘાડીને પોતે એકલો જાગે છે: ...તસ્વાં જાગવિં સંવમી. પેટના રોટલા સાટુ એણે ત્રણ રાતથી ઝોલું નથી ખાધું. “ભાઈ, આજ ત્રીજે ઉત્તમ-ગરો છે મારે.”

“આંહીંથી સીધા આપણે પીરે મહવો હંકારશું; ત્યાં આ સહુને ઉતારીને પછે ‘પોટા’ માથે હાંકી મેલશું, હો ભાઈ! વીજ્ય છે તાં જ પોટે પોગાડી દેશ તમને.”

“ફિકર નહિ, સામતભાઈ!”

ત્રાંચ અને શિયાળખેટ વચ્ચે, જળની હેઠે છુપાઈ રહેલી દાંતી છે. વચ્ચે એક જ ઠેકાણે થઈને ‘સવાઈ પીર’ની અણી ઉપર જવાય છે. જરાક ચૂક પડે તો મહવો કે વહાણ એ દાંતીનો લક્ષ ણને.

મારી કાંઠાઘડિયાળના સળગતા આંકાએ અંધારામાં ત્રાંચે એ ણત્રાંચાનો અમલ ણતાવ્યો, ત્રાંચે સામત સહુને ‘પીર’ને કિનારે ઉતારી નાખી, મને અને ઘૂઘાને લઈ પાછો વિકટરની ખાડી તરફ મહવો વાળી રહ્યો હતો. હવે તો વિકટર જઈને નગણું છે, એ વિચારે હું ભરનીંદરમાં પડ્યો.

હે...અલ્લા !

સ્વપ્નુ' ચાલે છે : બખાઈલાલ અને અરબાણીલાલ વચ્ચે હોંચકો બાંધીને નાણે કોઈક મને ફંગોળી રહેલ છે.

નગ્યો. મછવો ડાલે છે. પાણીના હડ્ડાટ થાય છે. હમણાં નાણે દરિયો ડાળી બાજુથી મછવા પર ચડી બેસશે. હમણાં નાણે જમણી બાજુથી જળ ભરાઈ જશે. કૂવામાં બોચ બેવી દશા એ નાનકડા મછવાની બની રહી હતી.

ઘડ : ઘડ : ઘડ : મછવાને તળિયે નાણે કોઈક હથોડા પછાડી રહ્યું છે.

ઘડિયાળના સ્વયં પ્રકાશિત લીલા કાંટા સાડા ત્રણના આંકડા પર હતા. વિધાતાના જ લખ્યા એ નાણે આંકડા હતા.

અંધારું ઘેર : તારાઓ સૂનમૂન : તરંગોના પછાડ : તળિયેથી કોઈ કુડાડાના પછાડાટો : દૂર દૂર પોતાની કેશ્ચકચૂર આંખને મીંચતો ને ધીરે ધીરે ખોલતો, ચાંચના ખડક પરનો નવો કંઠેલિયો.

મારી આંખો સામતને શોધતી હતી. સામતભાઈ, એકલો મૂંગો મૂંગો વાંસડો લઈને તળિયાના પથ્થરો સાથે નેર કરે છે, ઘડીક શબ્દનાં દોરડાં ફેરવી ફેરવી મછવાને ઉગારવા મથે છે.

“ સામતભાઈ, સામતભાઈ ! ” એ પોકાર્યું : “ આ થું ચાંચ છે ? આપણે કયાં છીએ ? ”

સામતભાઈને ખુલાસો કરવાની વેળા નથી. દરિયો હડૂડે છે. વડૂ જેવાં વિકરાળ મોજાં એક તરફથી મહવાને થપાટો દઈ, બીજી બાજુએથી અંદર ચડવા આવે છે.

ધૂધો પગી ઊઠ્યો : “એલા સામત, કયાં લેખડાવ્યું ?”

ઉગાર સાડુ મથી રહેલ સામતે દીન શબ્દે ઉત્તર વાળ્યો : “દાંતીમાં ભરાણો છે મહવો.”

બીજાં વાંસડો લઈ ધૂધો કૂધો. મથતાં મથતાં પૂછે છે : “કેમ કરતાં ? ઝાલે ગ્યોંતો તું ?”

“અરે, ઝાલે શું નહિ ? ખીરથી મહવો પાછો વળ્યો, પણ સામી વીજ્ય દાંતીની ગાળીમાંથી નીકળવા જ દેતી નથી. બે વાર તો ઠેઠ લેંસલે નતો મહવાને નાખી દીધો. હેરિયાં કરી કરીને (શઠ ફેરવી ફેરવીને) આંઈ પાછો લાવું છું, પણ મારીને પાછો કાઢે છે. આ વેળ કાદાને માથે ચડી ગયા છીએ.”

“હવે શું થાય, હેં ઘૂધાભાઈ ?” વિદાને પૂછ્યું.

“કાંઈ નહિ, ભાઈ !” ધૂધો કહે છે : “તમે તમારે સૂઈ નવ. અમે હમણે મહવાને ખારો કાઢશું.”

સૂઈ નવ ! વિદાને આ મોતના મુખમાં સૂઈ જવાનું કહેનાર ખલાસી એ કાળી રાતનો કોઈ મૃત્યુન્વય દેખાયો.

“ના ના, ઘૂધાભાઈ !” વિદાને વ્યાકુળતા છુપાવવા માંડી : “હું તમને કશી મદદ કરી શકું તેમ છું ?”

“ના રે ના, સાંખ ! તમે શી મદદ કરો !”

એમ કહેતાં એ બે ખલાસીઓ પ્રકૃતિના આ ઠાવત્રાની સામે ઊતરી પડ્યા. નીચે પગ ચીરી નાખે તેવા ધારદાર પથ્થરોની દાંતી હતી. મહવાને પાછડીને મોજાં હમણાં જ ચડી બેસશે એવો આખરી મામલો હતો. મહવાની અંદર એક જીવતા

જીવનું, અમલદારના ઝોળખીતાનું, ઘડીકમાં ગભરાઈ જાય અને કૂડકે કાટી પડે તેવી વાલિયા જ્ઞાતિના રતનનું નેપથ્ય હતું.

“હે.....અદલા ! હે.....અદલા ! હે.....અદલા !”

શ્વાસે શ્વાસે એ કરુણ રાગના અવાજ દેતા, ભેડ નાવિકો જહેમત કરતા હતા. સામે મોજાં ધૂરકતાં હતાં. નીચે દાંતી દાંત ભરાવતી હતી. આઘે આઘે શિયાળ અને ચાંચની ધરતી કેઈ વિરાટ શ્વેા જેવી સૂતી હતી. ભૂરના બડકા કાઢતો કંદેલિયો ચાંચને પાછલે છેડે હાંકતો હતો. કાળી રાત હતી, કાળાં નીર હતાં. લેંસલો ખડક જાણે વાટ જોતો હતો કે ક્યારે મછવાના કટકા થાય !

એ બધી કાળાશ વચ્ચે, એ સુનકાર રાત્રીના ખા...ઉં ! ખા...ઉં ! જોલતા લોઢરૂપી ચૂડેલો વચ્ચે, જીવનમરણનો જંગ ખેડતા એ ધીર મહોંની એ વાણી કેવી સંભગાઈ હશે—

“હે.....અદલા ! હે.....અદલા ! હે.....અદલા !”

એમાં તીણી ચીસો નહોતી. જીલંદ પોકાર નહોતો. જેને સંભગાવવું છે તે જાણે કે પોતાની નજીક, પોતાની બાજુએ જ આવી ઊભો હોય એવો હજવો, મીઠા ને આખરી વેળાને છતાં કાકલૂદી વગરનો, સાચા પુરુષાર્થનો એ અવાજ હતો. એ સગણી મૃત્યુ સુધી સાંભરે તેવી હતી, એ પ્રાર્થના પવિત્ર હતી, કેમકે પુરુષાર્થના કંઠની એ પ્રાર્થના હતી.

કાદા ઉપરથી મછવો ભરદરિયે કાઢીને પાછો સામતબાઈ બહાર નીકળવા આવ્યો ત્યાં ને ત્યાં : મોતના મોંમાં.

“હે ભાઈ !” મેં અંદરની આકુલતાને ડહાપણની વાણીમાં વિંટાળીને કહ્યું : “વીજ્ય ઊતરી જાય ત્યાં લગી સોધારી નાખીને મછવો હોદારી આંહી જ પડ્યા રહીએ તો શી હરકત

છે ? મારે કાંઈ ચોટે યોગવાની ઉતાવળ નથી.” (ભાષા મેં પકડી લીધી હતી !)

“ અરે ના રે, ભાઈ ! ” સામતે નોક બતાવ્યો : “ એમ કાંઈ ખીને આંઈ પડ્યા રે'વાશે ? ”

એ ચોથી વાર સામતે દાંતીમાંથી મહવાને પાર કરી દીધો.

*

“ કાં સામતભાઈ ! ” ફરીવાર જાંઘમાંથી બકીને મેં પકડ્યો એને : “ વળી કેમ મહવાનું તળિયું ભટકાય છે ? ”

“ ના ભાઈ, હવે તો પાધરો હાલ્યો જાય છે. ” સુકાન પર ચૂંચળું વળીને બેઠેલ ખલાસીએ ઓલાંમાંથી જવાબ વાળ્યો.

મહવો આ વેળા 'કાદા' ઉપર નહિ, એટલે કે ખડક ઉપર નહિ પણ 'ડાંડા' ઉપર (રેતાળ જમીન ઉપર) ભટકાતો હતો.

“ સામત, તું થાકો છો, મુંઝે સોખવાણુ દે. તું સૂઈ જા. ” ઘૂઘા પગીએ સુકાન લીધું.

ખાડીનાં પાછાં વળતાં પાણી પ્રભાતે બડબડિયાં ઓલાવીને મને પૂછતાં હતાં : ‘ કાં મિસ્તર ! બાપડા આવા ભૂખાડ્યા કંઠાળ દરિયામાં ય એક રાતનો અનુભવ મહાન કોઈ યરાકમનો પ્રસંગ લાગી ગયો ? આવી કંગાલ વાત કરી કરીને ધરતીનાં લોકોની વચ્ચે વીરમાં ખપશે કે ? ’

માથું નમાવીને મેં ઉત્તર દીધો : “ હે સાગર ! અભિમાનનો વિષય નહિ' બનાવું; પણ આ એક રાત્રિના એક પ્રહર પરથી ત્રિશી બાંધીને નાવિકોના ધીર જીવનસંગ્રામની વેદના સમજાવીશ. ”

ગાદી એ લેખકનો એક મહાન ગુણ છે, અપ્ટન સિંકલેર

પોતાની આત્મકથામાં લખે છે કે ત્યારે અમુક સ્ત્રીઓએ મને “ઓહા ! એ તો લેખક છે !” એ શબ્દોમાં કોઈ લગ્ન પ્રાણી તરીકે પ્રશંસ્યો, ત્યારે તે બિચારીઓને ખગર નહોતી કે ‘લેખક એટલે તો સદાની કબજિયાતથી પિડાતું પ્રાણી ! સિંક-લેર ને અત્યારે આ મહવામાં હોત તો પોતાના એ દુર્ભાગ્યને કેવું સૌભાગ્ય સમજત ! એ શુભની સાચી મહત્તા તે પ્રભાતે મપાઈ ગઈ. દસ વર્ષની લેખનસાધના પછી પણ એ પરમ-સિધ્ધિથી વંચિત રહી ગયેલા આ અધૂરા અંધકારે મહવાની અંદર સર્વત્ર નિરીક્ષણ કરી-કારવીને લાચાર મોંએ પૂછ્યું : “ધૂધાભાઈ, ઝાડે ફરવાનું શું સાધન છે આંહી ?”

ધૂધો પગી મૂંઝાયો; ભિલો યયો; “જીવો સા’બ !” એમ કહેતો મહવાની મહવાડે ભિતર્યો. સુકાનનો ડાંડો બે હાથે ઝાલ્યો. સુકાનનો પાણીમાં રહેતો બે પંખાનો ભાગ,- તેની ઉપર વાંદરાની પેઠે પગનાં આંગળાં ભરાવીને ‘દસ્ત-આસન’ વાળ્યું : પછી બોલ્યો : “અમે તો, ભાઈ, આ રીતે કળશીએ બેસીએ. ખીજો ઉપાય ન મળે.”

ઠીક છે. વાંદરા પણ આપણા વડવા જ હતા ને ! જળ-સમાધિ ન લેવાઈ જાય તો તો અડચણ નથી. એમ વિચારીને હું પણ મહવાની પાછળ ભિતરવા લાગ્યો.

“ભાઈ, બેસી શક્યો ?”

“કંઈ નહિ, તરતાં આવડે છે.” કહેતે બે પગે ને બે હાથે સુકાનના ડાંડાને મર્કટ-શૈલીએ ચોંટી પડી, ચાલતે મહવે હાજત પતાવી.

પોર્ટ વિક્ટરના વિશાળ ખાળામાંથી ખળખળીને દરિયા-જળ પાછાં વળતાં હતાં. કુંજડાં પંખીની પંક્તિઓ ને પંક્તિઓ,

નીલ આકાશમાંથી વિખરાયલ કોઈ કાખરચીતરાં મોતીની
મોતવાળ જેવી, મેરામણુ ઉપર જાડી આવતી હતી. કાઠિયાણીના
કંઠ શા એના લાંબાયમાન આનંદ-સૂરો મને એક કાઠી લગ્ન-
ગીતની, છ વર્ષો પર સાંભળેલી પંક્તિઓ સંભારી દેતા હતા :

લાંબી ડોકે કુંજડ રાણી !
અને તારાં મધદરિયે મનડાં મોહ્યાં રે
કુંજડ રાણી !

કાળી પાંખે કોયલ રાણી !
અને તારાં આંબલિયે મનડાં મોહ્યાં રે !
કોયલ રાણી !

રાતે ચૂકે સોમબાઈ રાણી !
અને તારાં જેતપર ગામે મનડાં મોહ્યાં રે !
હો વહુરાણી !

‘ પીપા સીતા રેન અપારા ! ’

મોટે દરિયેથી ખાડીમાંથી ચાલ્યાં આવતાં યોડાંએક વહાણુ આમ તમ્મરિયાંના ઝુંટની અંદર કયાં વળી ગયાં ?

“ ભાઈ, ખાડીનો એ નાનકડો કાંટો ઠેક લેરાઈ બંદરે, જૂના રાગુલા બંદરે અને પીપાવાવ બંદરે આ વહાણુને લઈ જાય છે. જુઓ, નજર કરો, એ કળાય લેરાઈના મીકાના અગર ! જૂનાગઢ તાબાનું જૂનવાણી મીકાનું મથક છે લેરાઈ. ત્યાંથી વાણુ મીકું ઉપાડશે. ”

લેરાઈ : કાનને અને કંઠને જૂની પિછાનવાળો શબ્દ લેરાઈ :

ડગલાં દી ને રાત, (મારે) ભરવાં પડે લેરાઈનાં !

એ હુહાનાં પાછલાં એ ચરણુ જીભ પર રમવા લાગ્યાં. આગલાં એની યાદ સરી ગઈ હતી તે પણ ધીરે ધીરે પાછી આવી :

મેથું વાંગર, મેથું માઢિયું, મેકી મ'વાની જાગર;

(હવે) ડગલાં દી ને રાત, (મારે) ભરવાં પડે લેરાઈનાં !

એ તો રાણા-કુંવરની ગીતકથા માયલો હુહો : રખારી જુવાન રાણાનો જ એ ઉદ્દગાર. ભગ્ન હૃદયનો એ પ્રેમી વાંગર અને માઢિયા ગામની પોતાની જન્મભોમને, તજી ગીરમાં ધુંવાસના ધડા નામે કુંગરા ઉપર રહેતો, ને છેક ત્યાંથી હટાણું કરવા એને લેરાઈના આંટા ધતા—પરને પરણી ગયેલ કુંવરને કદાચ લેરાઈની જાગરે છેટે રહીને પણ નજરે નેઈ

શકાય એ આશાએ ! એ કથાનાં સ્થાનો વારંવાર મારા માર્ગમાં ભટકયા કરે છે. જાણે કોઈ પૂર્વજન્મની કંદરાઓમાં પડી રહેલા સાદ એ દુહામાંથી ભણુકાર ગુંતવે છે : ‘ ડગલાં દી ને રાત, (મારે) ભરવાં પટે લેરાઈનાં ! ’ હતાશા, યાક અને ચિર-વિરહની શાંતિ જોલે છે એ એક પંક્તિમાં.

અને ‘ પીપાવાવ ’ શબ્દનો અવાજ પણ ક્યાં ઝાંછો પરિચિત છે ? પ્રેમીજનોની દુનિયામાં ભટકતા પ્રેત સામે ભકતની સૃષ્ટિનું કમાડ ખુલ્લું થાય છે. કળીરજના એ સમકાલીન સંત પીપાજીએ આજથી ચાર સૈકા પૂર્વેની એક સંધ્યાએ દારિકા તરફથી આવીને આ કિનારાની ગાવળ-ઝાડીમાં પોતાનું વહાણ નાંગ્યું હશે, અને એની ક્રુધા ઝોલવવા સારુ એક કાનકુવારી ગાવડીએ આંચળમાંથી દૂધના મેહ વરસાવ્યા હશે. આખો સોરઠ-તીર દીઠા પછી એ દુઃખિત રાજનનું અંતર આંહી જ ઠ્યું હશે.

મેં એને રાજ કહ્યા. હા, પીપાજી હતા ઉત્તર હિંદ તરફના કાઈ ગઢગાગરૌન નામે રજવાડાના દેશપતિ. ‘ પીપા પૂજે કોટકેરાળી ’ એ ગીતપંક્તિ હજુ ય જોલાય છે. કચ્છના કેરાકોટવાળી કોઈ દેવીના એ ચુસ્ત ઉપાસક હતા. પણ એક દિવસ—

સવા કળશીનો ખીચડો,
ને સવા માણાની શેર;
પીપે મારી પાટુએ,
તને દઃખ લાગ્યું કાંઈ દેવ્ય ।

એ પ્રચલિત લોકવાણી મુજબ દેવીને ચોટું નૈવેદ્ય જીવારવાના અવસર ઉપર પીપાજીને લાન થયું કે આ દેવીથી ચે ચડિયાતો દેવાધિદેવ ઈશ્વર જગત પર બેઠો છે ! થાનકમાં માંડયાં હતાં તે તમામ દેવી-કૃણાં (પૂતળાં) ઉપાડીને પીપાએ લારી આંધી.

આઠે રાણીઓને લઈને દ્વારિકા આવ્યા. ત્યાંથી કહે કે, મારે તો જંગલનો જોગ ધરવે છે. બાઈઓ કહે કે, સાથે આવીએ. પ્રત્યેકની પાસે પીપાએ અછેક ધોળું વસ્ત્ર, તુલસીની માલા અને ગોપીચંદનનો કટકો ધરી દીધાં : ભેગાં આવવું હોય તો રાજશણગાર ઉતારીને આ ભેખનાં પરિધાન પહેરી લ્યો : નહિ તો મુખેથી પાછાં જઈ રાજસાયબી માણો : કોઈને માથે મારું ધણી તરીકેનું બળજોર નથી. સાંભળીને સાત તો પાછી ફરી ગઈ. ક્રૂત આઠમાં અણુમાનેતાં સીતાદેવી પીપાની સંગે ચાલી નીસર્યાં.

પીપા સીતા રેન અપારા,
ખરી ભક્તિ ખાંડાઈ ધારા !

એમ સંસારની અથોર કાળ-રાત્રીને ખરે પહેરે, પીપા-સીતાની ગેલડી ખડગ-ધાર જેવા ભક્તિપંથ પર પગલાં મોંડતી ચાલી નીકળી.

સોરઠી રત્નાકરને તીરે, તીરે, તીરે; અનંતની આલરી સાંભળતાં, સાંભળતાં, સાંભળતાં : મસ્તક ઉપર પેલાં દેવલાંની ગાંસડી ઉપાડી હશે. કોલીનાર પંથકના કોઈ ઉમેજ નામે ગામમાં એક સંધ્યાએ પોરો ખાવા ચોભ્યાં. કોઈ સેન ભમત નામના ભાવિકને ઘેર પરોણુલાં બન્યાં. રાત્રીએ અતિથિઓ રાટલા ખાવા ભેઠાં તે વેળા ઘરમાં યજમાનની ઘરવાણી દીઠામાં ન આવી. મહેમાનેએ હઠ લીધી કે જમીએ તો ચારે જણું ભેળાં ભેસીને. ઘરનો ધણી અંખવાણો પડી ગયો. “ક્યાં છે ઘરનાં મૈયા ! સાંજરે તો દીઠાં દતાં ને, અત્યારે ક્યાં ગયાં ?” ઘરધણી એ પ્રશ્નને ઉત્તર ન દઈ ચક્રયો. હૈયું ભરાઈ આવ્યું. કંઈક ભેદ છે સમજીને સીતા મૈયાએ ઘરમાં આંટો મારી શોધ કરી. ઘરધણિયાણીને ઘણા ભરવાની ખાલી કેઠીમાં ભેસી

ગયેલી ભાળી : અંગે એક પણ લૂગરા વિના, નખશિખ નગન!
એઠી એઠી થરથરી રહી છે.

“ ભાઈ ! આનું શું કારણ ? ”

“ અતિથિદેવ ! ” ઘરઘણી આંસુની ધારાઓ લૂછતો લૂછતો બોલ્યો : “ આજ ઘરમાં કશું ય અનાજ નહોતું. એક પણ ઘરવકરી બાકી નહોતી રહી. મારા ઉંબરની આળસની રખેવાળ આ બાયડીએ પોતાના અંગ ઉપરનો સાડલો ઉતારી આપ્યો તે વેપારીને હાટકે મૂકીને હું લોટદાળ લાવ્યો, બાઈએ નવસ્રી દશામાં ચોરડો ચોઢીને રાંધણું કર્યું. તમને ખાવા બોલાવ્યાં એટલે એ પોતાની એળ સાચવવા ઠેઠીમાં ઊતરી. આ અમારી કથની છે. ”

પોતાની પછેડી વડે બાઈતું અંગ ઢંકાવીને પછી પીપા—
—સીતાએ શુભ મસલત કરી. “ શું કરશું, દેવી ? ”

“ મહારાજ, કાલે રાત્રીએ આંહીં નાચનો જલસો કરીએ.
લોકો જોઈ જોઈને દ્રવ્ય દેશે. ”

“ શી રીતનો જલસો ? ”

“ હું રાજની હીકરી છું. પિયરમાં નૃત્ય-ગીત શીખી છું.
આપ ઢાલક બજાવજો, હું નાચીશ. ભજન કરવા બેસશું તો
ભજનિકને ભિક્ષા આપે એવું આ ગામ નથી લાગતું. પણ
નાયકને માથે લોક ન્યોછાવર થયા વિના નહિ રહે. ”

સીતાના રૂપલાવણ્યની સામે પીપાજી તાકી રહ્યા : ‘ અહહ !
આને મેં દુહાગણુ કરીને ત્યજી હતી ! આના દેહમાંથી આટલી
બાઈ માધુરી નીતરી રહી છે, એ મને બખર જ ન રહી !
આ રૂપ ને આ કંઠ શું લોગને સારુ નહોતાં સર્ત્યાં ? મારી

‘સીતા શું આજ રાતે આ ગરીબ યજ્ઞમાન-પત્નીને કેલું
લોકવા માટે નર્તકી બનશે !’

“હિંદુસ્થાની નાચનારી આવી છે ! રૂપરૂપનો લંડાર
કેઈ રાજરમણી આવી છે, બાઈ !” સાંજ સુખીમાં તે આ
સમાચારે ગામને થનગનાવી મૂક્યું. ને રાતે એ લોકમેઢનીને
પોતાના પગના ઠમકા, હાથના લહેકા તેગજ હીચોળા લઈ રહેલ
રૂપ અને સંગીતનું વશીકરણ છાંટીને સીતામાઈએ યજ્ઞમાન-
પત્નીને ઊભેઊભે કમાણી રણી દીધી.

એ પીપા અને એ સીતા આ યાંચની ખાડીના ખમકાર
ઝીલતાં એક સંધ્યાએ આ કંઠાળી આહિરોના સુલક પર
ભિતર્યા અને દેવીનાં ક્ષણને ખારાં ખાડી-નીરમાં પધસવી થઈ
એક જગતપતિની લક્ષિત લઈ બેસી ગયાં. એની ગાળેલ વાવ
તે પીપાવાવ. આજ ત્યાં ગામકું વસેલું છે; ધર્મનું થાનક
રોપાયું છે. અને મહંતાઈ એટલે રજવાડી કાઠમાઠ, લોગ-
વિલાસના બ્રહ્મચાર કે સ્વપૂજનાં પાખંડ નહિ, પણ મહંતાઈ
એટલે તેા પૂર્ણ ત્યાગમાં રંગાયેલ જીવનની સાથેસાથ અહોરાત
ધૂળછાણમાં આળોટતી કાયાનું ધેનુઓની રક્ષા કાળે શુદ્ધ
આત્મસમર્પણ, પરસેવે નવરાવતી ખેતરાઉ મજૂરી, ગરીબો-
-શરણાગતોની ટહેલ—એ સુંદર (ભેદક રૂઢિગત) પરંપરાનો
કંઈક અવશેષ એ સોરઠમાં ક્યાંયે હજી ટકયો હોય તેા તે
પીપાવાવની જગ્યામાં દેખાય છે. ત્યાંના વાતાવરણમાં હજી
પીપા-વાણીના પડછંદા જીઠે છે કે-

પીપા ! પાપ ન કીજએ,

(તો) પુન્ય ક્રિયા સો વાર !

“लाई,” नवसारीवाणा वडाणुमां अमे ठिळा हुता त्यारे
 अेक साथीअे साद कर्यो : “आवो तो, इंधक गतावुं.” अेम
 कहीने अेले अेक भारवानुं गदन ठावुं करी अेना पेटने
 लाग भुट्ठो भूक्यो : “आ जेया उध ?”

अलासीना पेट उपर पथीअेक-उभनां चिहो हुतां.

“आ लोकेने पेटमां दुःभावो ठिपडे,” साथीअे समज
 पाडी. “त्यारे अेनुं अेसड आ रीते करे. तुरत लोहुं धगा-
 वीने उभ आंपी घे. दरेकने भाटे अे अेक न अेसड.”

त्यां तो वडाणुना पांच-छ नाचिको पोतानी जेणे न पेट
 भुट्ठो करीने ठिळा रद्या. दरेकने दस-पंदर अगदां उभनां हुतां.

“हुवे तमे जुअे,” साथीअे दृष्याड्युं. “आ लोके
 आ किनारेथी आपणा रागुलाना पथरे उठावी उठावीने
 वडाणुमां लरशे. अछेक शिला दस-दस भणुनी हुशे तोपणु
 अंले ठिपाडीने आ सांकडा पाटिया उपर थईने द्वाडादोड
 वडेशे. सामे अंदरे जईने पाछा अे न प्रभाळु अे माल
 किनारे ठितारी देशे. त्यारे अेने आ वडाणुने मालिक ने
 आपशे ते पेटपूरतुं पणु नडि होय. वडाणुवाणे वेपारी
 पोतानी चेढीनी गाही उपर पडयो पडयो शांतिथी. आ लोकेनुं
 रणेळुं पयावी नशे.”

નાવિકેનાં લોકગીતો

આથમતા કાળની ભૂખરી પ્રભામાં અમે એમને દીડી :
જેમના ચારિત્ર્યની ગિલા-નિંદા ડગલેપગલે સાંભળી હતી
તેમને : કતપર ગામની એ આરવણુ બાઈએને.

ઊંચાં અને ઊંચાં મનાતાં વણેનિ મુખે સાંભળ્યું હતું :
બગડેલ ગામ ! બ્રહ્મ શિયળ ! વેશ્યાવાડો ! એ લોકોને બ્રહ્મચર્ય
ન મળે !

ધારણા રાખી હતી કે હશે : ફૂલફગરના ઘેરદાર ધાધરા,
આછકલી એડણીઓ, પાતર શી એળેલી લલાટ-પાટીઓ,
વશીકરણનાં નખરાં, છાકટાઈ, મોજલાં જીવન, મદો-માદી
મુખબોલ—એવું એવું બધું હશે. તેલ-અરીસા હશે, ભોગની
સાહેબી બધી યે હશે, નવરાશ હશે : છકેલીઓ નિર્દોષ શહેર-
ને વણસાડી રહી હશે.

પણ અમે સાચોસાચ શું દીકું ? ગામ ખાલી દીકું. છૂટા-
છવાયા હતા તેઓને પૂછ્યું : “ક્યાં ગયાં લોકો ?”

“મરદો દરિયાની એવે, ને બાઈઓ મ’વે મજૂરી
કરવા.” (મહુવા કતપરથી એ ગાઉ થાય.)

“ક્યારે યાછી આવે છે બાઈઓ ?”

“દી આથમ્યે.”

“રોજ સવારે ચાર મૈલ બાય, ને રોજ રાતે ચાર મૈલ
ચાલતાં આવે ?”

“ હાસ્તો. નીકર ખાય શું ? પથરા ! ”

સંધ્યાની ભૂખરી પ્રભામાં અમે એ હીણાયેલીઓનાં ટોળેટોળાં વળી આવતાં દીઠાં : ખેડૂતોની વહુદીકરીઓ પહેરે છે તેવાં ધીંગાં, ગૂઢા રંગનાં થેપાડાં ને ઓઢણાં. કયાંય રંગોની ભલક નહોતી.

નમણી, નિસ્તેજ, થાકેલી, રજે ભરેલી, વાળે...વાજ વહી આવે છે. એને નખરાં, હાવલાવ અને કામખાણ છોડવાની વેળા ક્યાં છે ! શક્તિ ક્યાં છે ! વેપારીઓનાં કારખાનાંઓમાં પોતાનાં બળનેર નિચોવીને તો એ ખાપડી આલી આવે છે. ભૂખી હશે. ઘેરે જઈ રાંધશે ત્યારે ખાવા પામશે. પરોડના ચાર બજતાં તો પાછી ફફડીને જાગશે.

હાથમાં, ખંભે, કાખમાં કે ખોળામાં નાનું અછેકેક ખાળે લીધું છે : કોઈ બે જ મહિનાનું, કોઈ ખારનું. છાતીએ ધવરાવતી આવે છે; રમાડતી, હિલોળતી, ચૂમતી આવે છે.

ગોરજ વેળાએ હીંહોરા દેતું, ઘેર ખીલે ખાંધ્યાં વાછરું ને માથે જાણે ઘેનુઓનું ધણુ ધસ્તું આવે છે.

એના અહેરા ઉપર શું શું લખાયેલું હતું ? વિલાસની રેખાઓ હતી ? ના, ના, એ તો હતી વેદનાની, જીવનના કરડા સંઘામની, દિશાશૂન્ય દશાની, ગ્રામ્ય આપદઓની, રોટલાના ઉચાટની, ધણીઓના ચિરવિજેગની કપાળ-કથાઓ.

આખે માર્ગે એ ધણુધણુ માનવ-ગાવડીઓ ધૂળનાં ડમ્બર ચડાવતી આલી આવતી હતી.

વેપારીઓની જીન ફેલતાં વૃદ્ધે વૃદ્ધ દીઠાં એનાં. આઠ વરસની કુમારિકાઓથી લઈ સાઠ વરસની ડોસીઓ : માથાનાં પિંખાયેલાં જીંઘરકાંમાં જીનની કીટી અટવાયેલી : કામ કરતાં

કરતાં બૂખ્યું પિંજર લૂખા રોટલાનાં બટકાં ચાવે : ઝોળીમાં
સુવાટેલ ઠોકરાં ઉપર ઝોઢાડયા હોય છે બિનના લયકા !

આ બગટેલીઓ—ને આપણે ઘેર સતીત્વના ઈબારા !

અમે દીકા એના ઘેરા ને ઘેરા, બંદર પર કામ કરતા :
વહાણોમાંથી માંગલોરી નળિયાં, મલબારી લાકડાંને ગૂણીએના
કેાથળા વહે છે. ગાણાં ગાય ને થાક વીસરે છે. ગાળો ખાથ
ને હસી નાખે છે. શ્દાં વસ્ત્રો, ગંભીર ચહેરા, પગની પીંડીઓ
ઉપર વહાણ-આકારનાં છંદણાં. એકાએક સાંભળે કે વહાણે
ચડેલ ધણી, દીકરો અથવા ભાઈ અમુક દરિયે ડૂબી મૂઆ.
“ પછી ભાઈ, તમને વહાણના માલિકો કંઈ જિવાઈ-બિવાઈ આપે
ખરા ? ” “ અરેરે ભાઈ, ઠોકરાના હાથમાં એક પાયલી ચે નહિ.
ને પછી અમે એને આંગણે જઈને અમારું કાળું મોઢું શું
બતાવીએ ? ”

આ બ્રહ્મીઓ—ને આપણે ગાદીખુરશીના બેસતલ ચારમણિયા
ચરખીવંતો પવિત્ર !

હવસની પૂતળીઓ ન્હોાય આવી. વિલાસનાં મંદિરો ત્યાં
ભિલાં હશે—ધનવંતોએ અધાવેલાં. એ દ્રવ્યમંદિરોની ઢેવદાસીઓ
કોણે બનાવી આ ખારવણોને ? કોણે એનાં કલેવરો વેચાતાં
લીધાં ? કોણે ફસાવનાર ? ને કોણે ફસાયેલ ? જવાબ પૂછવાથી
જડશે નહિ. પોતાની કાળપ ઢાંકવા પરાયાને કાળું કહેનાર
આપણે ઉજળિયાતો !

પેટના આડા પૂરવા સારુ પોતાનાં જોગિયાં વેચનારાંને
આપણાં નીતિ-અનીતિનાં ત્રાજવાં નહિ તોળી શકે.

એનાં જીવતરમાં તો ચીરા પડયા છે. જીવનની શન્યતાને
ચૂરવા કહાય એ પરાયાં કલેવરો સેવતી હશે. પણ એ એનું સાસું

જીવન નથી. એના જીવન-પડછાયા તો સાચા ને સુરેખ અંકાયા છે એનાં લોકગીતોમાં. જેવું છે તેવું, વણ્ણુપાવ્યું જિગર એણે ગીતોમાં વહાવ્યું છે—

જોખનિયાં મારાં મલખારી પંચમાં હાલ્યાં,
જોખનિયાં કાલ્ય આવતાં રે'શે !
જોખનિયાં તમે દારૂ પીને ગાંડાં ઘિયાં,
જોખનિયાં કાલ્ય આવતાં રે'શે !

જિનને કારખાને જિન ફેલતી ખાઈએને વીનવી કે, તમારાં નાવિક-જીવનનો પડઘો ઝીલતાં કેઈ લાક્ષણિક ગીતો ગાશે ?

“ અરે ગાશે, જરૂર ગાશે, ભાઈ ! ” ગામલોકોએ કહ્યું. “ એલી એય ખાયું, આંહીં લેળાં થઈને ભાઈને ગીત સંભળાવો. ચાલો, ઝટ કરો. ”

મેં કહ્યું : “ ના, દખાણુ કરીને નથી ગવરાવવું. એને કશે સકાય ન હોય ને જો લહેરથી ગાય તો જ સાંભળીએ. ”

“ એને સકાય હોય જ નહિ. એને તો જિલટી મોજ આવે. હાં, ચાલો ખાઈએ, ગાવા માંડો ! ”

—ને પછી નાની મોટી પંદર-વીસે ઉપાડયું એ વહાણુ-વટીને વિદાય દેતી વેળાનું ગીત.

જોખનિયાં મારાં મલખારી પંચમાં હાલ્યાં,
જોખનિયાં કાલ્ય આવતાં રે'શે !

જોખનિયાં તમે દારૂ પીને ગાંડાં ઘિયાં—જોખનિયાં.

જોખનિયાં તમે લીલે ગલાસે લાણુ કરીયું—જોખનિયાં.

જોખનિયાં તમે ગુલાખી દારૂ લાવો—જોખનિયાં.

“ ખાઈએ, તમારાં ગીતમાં દારૂ કેમ આટલો ઉચ પડે દેખાય છે ? ”

“ જુઓ ભાઈ, અમારા જણુ જ્યારે વાણિ ચડવાના હોય ત્યારે ધરના વિલોગની પીઠા વિસરાવવા સારુ અમે એને ખૂબ ઢાડ પાથી. પછી એને અમે બધાં બંદરે મૂકવા બાધી, તયે પણુ રસ્તામાં ગાતાં ગાતાં એને સીસામાંથી પાતાં પાતાં એના દિલને હુલ્લાસમાં રાખીઈ, પછી કેફમાં ને કેફમાં ઈ ઝટ ઝટ વાણુને હંકારી મેલે, લેરમાં ને લેરમાં ખાડી વટાવી જાય, અને માટે દરિયે પોગે એટલે પછી ધર એને બહુ ન સાંભરે. આ સાદુ અમે એને ઢાડે ગાંડા કરીએ, ભાઈ! શું કરીએ? તમારી કને ઢાડનાં ગાણાં ગાતાં લાજુએ છીએ અમે.”

“ લાજવાની જરૂર નથી, મારે તો એ જ સાંભળવું છે, માટે ગાઓ છૂટથી.” (મનમાં થયું કે સાચા જીવન પર કૂલ-આદર એાઢાડનારાં ગીતો તો અમે ઘણાં ય રચીએ છીએ!).

જેમનિયાં મારાં નાકુંની નયડી મેલી,

જેમનિયાં દાલ્ય આવતાં રેશે.

જેમનિયું મારું વેકરિયાની ખાડીમાં દાલ્યું—જેમનિયાં.

જેમનિયાં મારાં, પીછેલી સટા છોડ્યા—જેમનિયાં.

(એટલે કે શઢના દોર પાછળથી છોડ્યા ને શઢ ખુલ્લા

મૂક્યા.)

જેમનિયાં મુખીના પંથ લાગ્યા દોયલા—જેમનિયાં.

જેમનિયાં મારાં મુખીની મોઢીયુંમાં માલે—જેમનિયાં.

જેમનિયું મારું જથ્થેયું પીડે દાલ્યું—જેમનિયાં.

જેમનિયું મારું નાનેથી ગાકું યેયું—જેમનિયાં.

જેમનિયાં મારાં, જેવો તેવો દેશી ઢાડ સારો—જેમનિયાં.

જેમનિયાં મારાં, ઘાસલેટનો ઢાડ નથી સારો—જેમનિયાં.

જેમનિયાં મારાં ઘાસલેટે ખોટાં પડી જાયે—જેમનિયાં.

જોખનિયાં પેટુંમાં અગની જોડે—જોખનિયાં.

જોખનિયાં મારાં વસેલાં ગોરસ પીશે,

જોખનિયાં કાલ્ય આવતાં રેશે.

“આ તમે ઘાસલેટના ઘાડતું શું કહ્યું? કંઈ સમજ ન પડી.”

“આપણા રાજે ઘાડની તો બંધી કરી છે ને એટલે હવે અમારા જણુ ભડકિયું કરીને પીવે છે.” ‘ભડકિયું’ એટલે શું? કે અસ્થિરિટ (સ્થિરિટ) આવે છે ને, એને પાણીના ઠામમાં રેડીને પછે માથે એક દીવાસળી સળગાવે એટલે આકરો નશો બળી જાય; પછી સહુ ઈ પાણી પીવે. ઉપર ગોરસ પીને પેટની આગ જોલવે. પણ ઈ પીવાથી પુરુષાતણ વધું જાય.

‘ગુલાબી ઘાડડાના લીલા ગલાસો ભરી ભરી લાણીઓ’ કરનાર નાવિકોની જીવન-સમસ્યા તો આમ છે ત્યારે! વેદના જૂલવાનું પીણું! પેટમાં સ્થિરિટના ભડકા ઠંલવવાનું રહસ્ય તો આવું નીકળી પડ્યું. જીવતરમાં કોઈ બીજો સંસ્કાર નથી, રસ નથી, ભણતર નથી; ને સામે જીલેલ છે સદા મોત—જૂંડા હાલનું મોત. એનો સામનો કરવા સારુ આ દયામણી શરાબી! એને સારુ બાયડીએ બાપડીએ—

જોખનિયાં મારાં! નાકુંની નયડી મેલી,

જોખનિયાં કાલ્ય આવતાં રેશે.

પોતાના ધણીને સુરા પાવા માટે અંગ પરનાં આઠાં આભરણુ વટાવ્યાં. ગાઈ ગાઈને મનડું મનાવે કે ‘જોખનિયાં મારાં કાલ્ય આવતાં રેશે!’

સુધારકો! તમારી સામે આ સમસ્યા ઉકેલ માગે છે.

મકાન બંધાતું હતું. એક જુવાનડી, જે આધેડ ને પાંચ છુટ્ટીઓ ચૂનો ખાંડતી ખાંડતી ગાવા લાગી. પૂછે છે કે હરિનાં કીર્તનો ગાઈએ ? કહ્યું કે ના, એ તો ઘણું ગવાય છે અમારાં મંદિરોમાં; એની તો હવે હલ ધલ છે. ત્યારે પછી આવાં ગીતો ઉપાડયાં :

અભિથી કેરીયું મગાવિયું,
રે કાલ્યો રંગાડામાં રસ રે

મત્રીને જાણ્યું કે કામે તેડશે ।
રે દોડી મરડી નાખી ડોક રે ।

લખી કાગળ વજ્રસંગ મોદલે,
રે દાદુભા દરિયો પૂજવા દાલ્ય રે !

“ એ જાંધાં રજવાડી હત્યાઓનાં, ઝેર-પ્રયોગોનાં, ગરાસને સ્વાર્થે સગા ભાઈભત્રીજાઓને છેક પારણામાં હણ્યાનાં ગીતો પણ, જાઈઓ, મેં ઘણાં સંઘર્યાં છે. મારે તો સાંભળવાં છે તમારાં વહાણવટી-જીવનનાં વેદના-ગીતો.”

“ ઓહોહો ભાઈ । ” ઠાશીમાએ કહ્યું : “ એવાં તો મારા કોઠામાં છલોછલ ભર્યાં છે. હાલો, અમે બીંતે ટીપણી ટીપતાં ટીપતાં બેસીને ગાશું. એ ગીતો આમ ચૂનો ખાંડવામાં ને કાવે.”

મારા તરફ પીઠ વાળી, ટક, ટક, ટક, દીવાલની સિમેન્ટ ટીપતી ટીપતી, રુદનને સૂરે, કથા તાલ વગર, એ આઠ જણીઓ ગાવા લાગી : પોતાના વાંલાતું વહાણ રૂણતું હોય તે સમયનું ગીત :

લે'ર તો લાગી ને બેડી ખૂડવાને લાગી,
ધેલા સમદરિયામાં,
આખરની રે મુને લેર લાગી.

मध रे दरियाभां वाळा, वाणुर्ला १होदार्थां,
 २मडद नाण्णीने पाण्णी ल्योने मापी !
 धेळा समदरियाभां — आण्णरनी रे०

मध रे दरियाभां वाळा, माभला भयाया,
 धायल टडेळियाती माया लागी !
 धेळा समदरियाभां — आण्णरनी रे०

वाळा !

तण्णे कारण्णिये में तो वावडी गणावी;
 पाण्णीडांती मसे अेक वार आपी ण्णनी !
 धेळा समदरियाभां — आण्णरनी रे०

वाळा !

धरनी असतरी साथे नेह रे थोडेश;
 तण्णु रे रुपिया साटु अ्णुडो ज्योवा !
 धेळा समदरियाभां — आण्णरनी रे०

वाळा !

तण्णे कारण्णिये में तो भांडवा रयाव्या,
 थोरी ण्णधी ने डेरा इरतो ण्णनी !
 धेळा समदरियाभां—आण्णरनी रे०

वाळा !

हथेणीभां अ्णुडो लथने ण्ण मा !
 धेळा समदरियाभां — आण्णरनी रे०

“अस डोसीमा, आ ण्ण ण्णतनां गीत हुं भाशुं छुं.”

१. होदार्थां : थंळान्ण्यो (हंकारणुं रे होदारणुं) २. मडद : सीसणुं
 थंडु आण्णरणुं वण्णन रसीने छेडे ण्णधिलुं, ण्ण दरियाभां इंकटा इंकटा
 आरवा मापता ण्णव छे के पाण्णीनी लोडार्थ डेटवा वांस छे

“ તયેં ઠીક, બાઈ, ગાસુ. ”

કશી બનાવટી વીરતા વગરની. સાચી ઊર્મિઓ ઊડી છે આ ગીતમાં : હુથેળીમાં જીવ લઈને જા મા : તણ રૂપિયાની કમાણી સારુ જીવડો ખોઈ નાખવા તું જા મા ! ને જે જવું જ હોય તેો મારી જેડે પરણીને પછી જા. અરેરે, તારો ધરની સ્ત્રી સાથેનો સ્નેહ ઓછો થઈ ગયો છે. મને એ વહાણના પ્રીત-ઘાયલ ટડેલની માયા લાગી ત્યાં તેો એ વહાણ હંકારી ગયો, ને ઘેલા સમદરની આખરી લહેરાએ મામલા મચાવીને એની એડલી (નૌકા) ડુબાવી નાખી.

ડાસીઓએ ખીલું ગીત ઉપાડ્યું :

પાંચ વાણુંનો કાફલો, એલા ! પાંચ વાણુંનો કાફલો;

તેમણે એકલો હકરાણો, જવાનડા !

એકલો હકરાઈશ મા, એલા, એકલો હકરાઈશ મા;

કાચા હૈયાના ધણી ! એકલો હકરાઈશ મા !

વાવડાનું જોર છે, એલા ! વાવડાનું જોર છે;

હેમત રાખીને સટા છોડજો, જવાનડા !

સટે વાવડ મેલજો, એલા, સટે વાવડ મેલજો;

ખારે આવીને નગારું કરજો, જવાનડા !

ધામસનું જોર છે, એલા, ધામસનું જોર છે;

હેમત રાખીને ધામસ કાઢજો, જવાનડા !

નથી તારે માવડી, એલા, નથી તારે ખેનડી;

પડીશ તેો ચાકરી ઠાણુ કરશે, જવાનડા !

મંખી તું જાજો, એલા, મંખી તું જાજો;

એલા આધે ખંદર તું જાશ મા, જવાનડા !

મલખારે જશ મા, એલા, મલખારે જશ મા !

મલખારી પંચ તો લાગે દોયલા, જવાનડા !

લીલૂડી પીકનાં, એલા, લીલૂડી પીકનાં

લીલાં લવિંગડાં તું લાવજે, જવાનડા !

રૂપાળી ગોત્ય મા, એલા, રૂપાળી ગોત્ય મા;

રૂપાળી બાવડાં બંધાવશે, જવાનડા !

છેટાની ગોત્ય મા, એલા, છેટાની ગોત્ય મા;

છેટાની છેતરી જશે, જવાનડા !

પડખાની ગોત્ય મા, એલા, પડખાની ગોત્ય મા;

પડખાની પતળી જશે, જવાનડા !

કુંવારી ગોત્ય મા, એલા, કુંવારી ગોત્ય મા;

કુંવારી છે નાણાની લાચરુડી, જવાનડા !

ફળિયામાં ફર્યા મા, એલા, ફળિયામાં ફર્યા મા;

દાલતો ચાલતો નજરે ચડ્ય મા, જવાનડા !

વાડ્યે તું દાલ્ય મા, એલા, વાડ્યે તું દાલ્ય મા,

વાડ્યે દાલીને વાંકાં બોલ્ય મા, જવાનડા !

પાંચ વહાણોનો કાફલો છે તેમાંથી હે, મારા પ્રીતમ, તું તારું વહાણુ એકલું તારવીને હુંકારજે.

હે કાચી છાતીવાળા જીવાન ! તું એકલો કાં પડી જા ?

પવન જોરથી ફૂકે છે. માટે તું હિંમત રાખીને સરખા પ્રમાણમાં શઠ છોડજે, હે જીવાન !

તું શઠમાં પવન બરાવા દેજે ને પછી બંદરમાં પહોંચત્યારે નગારું વગાડજે, એટલે અમને તારા આવ્યાની જાણ થાય.

તારા વહાણમાં પાણી (ધામસ) જોરથી બરાવા લાગ્યું

છે. એને તું હિંમત રાખીને ઉલ્લેચવા માંડજે.

હે જીવાન, તારે મા કે બહેન નથી; તું માંદો પડીય તે તારી આકરી કોણ કરશે ?

હે જીવાન, તું મુંબમથી વધુ દૂર જઈશ મા; મલબારના પંથ ધણા દોહલા છે.

તું લીલાં-પીળાં લવિંગણં મેતી લેતો આવજે.

તું લગ્ન કર તો બહુ રૂપાળી કન્યા ન ગોતજે, કેમકે એ તને કોઈક દિવસ કેદમાં નખાવશે.

દૂરની કન્યા ન ગોતજે; એ તને છેતરીને ચાલી જશે.

બહુ નજીકની પણ ન ગોતજે; એ વીકરી જશે.

કુંવારી ગોતીશ મા; એ નાણાંની લાલચ હોય છે.

x

x

x

કોઈ દૂરના પંથથી વહાણ હંકરીને ધર તરફ ચાલ્યા આવતા જીવાનને સંબોધેલું આ ગીત દરિયાનાં વાવાઝોડાં, વહાણમાં ભરાઈ રહેલ પાણી ઇત્યાદિ સંકટોની કલ્પનાઓ આવેળે છે. એ કલ્પના કરનાર કોઈ નાવિકની માથુક છે.

ગાતાં ગાતાં ડોશીઓ સકોચ પામતાં હતાં. કહે કે, બાઈ, અમે છુટ્ટી ઉમ્મરે આવાં શોખનાં ગીતો ગાતાં લાજીએ છીએ. મેં ખાતરી આપી કે, હું શોખનાં ગીતો તરીકે એમાંથી મળ લેવા નથી માગતો, મારે તો તમારા જીવન-સંસારની સાચી વેદનાઓ ને આકાંક્ષાઓ પકડવી છે.

ચોથું ગીત પણ એવું જ સાચું ચિત્ર આપે છે :

• વાંણે ચડ્યે રે, એલા, વાંણે ચડ્યે.

મારા મામાના માલીયા, વાંણે ચડ્યે !

મંબી જાળે રે, એલા, મંબી જાળે;
 મારા મામાના માલીયા, મંબી જાળે !
 મોતી લાવળે રે, એલા, મોતી લાવળે;
 મારા મામાના માલીયા, મોતી લાવળે !
 ડેવાં લાણું રે, એલી, ડેવાં લાણું;
 મારી શીખાની દીકરી, ડેવાં લાણું ?
 લીલાં લાવળે રે, એલા, પીળાં લાવળે;
 મારા મામાના માલીયા, રાતાં લાવળે !
 ખાતર પાડ્યું રે, ઇણે ખાતર પાડ્યું;
 મારા મામાને માલીયે ખાતર પાડ્યું
 શું શું ચોખું રે, ઇણે શું શું ચોખું;
 મારા મામાને માલીયે શું શું ચોખું ?
 ઢાર ચોચો રે, ઇણે ઝુમણાં ચોચો;
 મારા મામાને માલીયે ઢાર ચોચો.
 બાંધી વારો રે, ઇને બાંધી વારો;
 મારા મામાના માલીયાને બાંધી વારો.
 હેડયમાં પૂરો રે, ઇને હેડયમાં પૂરો;
 મારા મામાના માલીયાને હેડયમાં પૂરો.
 છોડી મેલો રે, ઇને છોડી મેલો,
 મારા બાણુડા જીવડાને છોડી મેલો.
 માયા રાખો રે, ચોડી દીયા રાખો;
 મારા નાનુડા જીવડાની માયા રાખો.
 રમવા દેજો રે, ઇને રમવા દેજો;
 મારા બાણુડા જીવડાને રમવા દેજો.

આ લોકો તો મામા-કુઈનાં વરે-પરણે ખરાં ને, એટલે પરણેલી પોતાના પરણ્યા નાવિકને (અથવા કોઈ અપરિણીતા પોતાના વિવાહિત વરને) 'મારા મામાના માલીયા!' એવું ટીખળી સંબોધન કરતી કહે છે કે, વહાણે ચડીને તું મુંબઈ જા, ત્યાંથી મારે સારુ મોતી લાવજે, મારે લલતકામ કરવું છે.

નાવિક જીવાનડો સામું ટીખળ કરે છે : હે મારી કુઈબાની છોકરી, તારા સારુ કેવાં કેવાં મોતી લાવું ?

લીલાં, પીળાં ને રાતાં લાવજે.

કંગાલ ખારવો પોતાની પરણેતરને સારુ મોતી મેળવવા માટે ચોરી કરે છે. કોઈ ધનવાનનો હાર ચોરે છે : પકડાય છે.

પરણેલીને પ્રથમ તો મોજ આવે છે ! એ ચોરને કેદમાં પૂરા !

પણ પોતાના પિયુને ખરેખર કેદ બનેલો દીઠા પછી સાચી ભિંમિ આવે છે : એને છોડી મેલો : એ હજી બાણુડી ઉમ્મરનો છે : એના ઉપર ઘ્યામાયા રાજો, સા'બ ! એને છટો રમવા-લમવા ઘો !

આ પછીનું ગીત લેદક છે, તે ઉપરાંત સોરઠના ઉગમણા કિનારાનું એક ઐતિહાસિક તત્ત્વ પણ રજૂ કરે છે. ઇસ્ટ ઈન્ડીઆ કંપનીના વહીવટ દરમ્યાન ગોરાઓની સાથે ફસાવાના કેટલાક પ્રસંગો બંગાળનાં ગામડાંની સુંદર સ્ત્રીઓને પડયા હશે, તેનું ચિત્ર બંકિમચંદ્રે પોતાની વાર્તાઓમાં દોર્યું છે. સોરઠને કિનારે ફિરંગી કંપનીઓનાં યાણાંઓ પડયાં હતાં, તેના અવશેષો પૂર્વકાંઠાને અમુક ગામડે હજી મોજૂદ છે. કળસાર ગામમાં ફિરંગીઓનું ધર્મદેવાલય બિલું છે. સંત નિકોલાસ પરથી જેનું નામ પડ્યું હોયું તેઈ એ તે 'નિકલ' નામનું

ખંદર પણ હજી છે. આમ સાગરતીરની એ પટ્ટી પર ફિરંગી ગોરાઓના અમુક અપહરણ-પ્રસંગો બન્યા હશે તેનું વાતાવરણ આ ગીતમાં છવાયું છે:

ગરીબ ખારવો જેવે જાય છે. નિરાધાર ખારવણ પિતરાઈ-ઓનું ને મોસાળિયાનું શરણ લે છે, પણ તેઓ એને દુઃખ આપે છે. પછી એક દિવસ એ બાઈ, ખંદર પર તંબુ તાણીને પડેલ 'જંગલો' અથવા 'ટોપીવાળા'ના ખ્યારમાં ફસાઈ ગઈ.

તું તો મંબી હાલ્યો, તું તો મલખાર હાલ્યો;
નાણાંની રે ખોટ્યે, ખરચીની રે ખોટ્યે.

અધવચમાં મેલ્યા, અધવચમાં મેલ્યા,
કોઈ તડનાં નથી, ધરખારનાં નથી ।

છોટાનાં રે હૈયે, આધાનાં રે હૈયે;
રાખો તો રે રૈયે, રાખો તો રે રૈયે.

કાકાના રે કારે, મામાના રે મૂર;
દુઃખડલાં રે દેવે, દુઃખડલાં રે દેવે.

જંગલો રે આવ્યો, ટોપીવારો આવ્યો;
પીથલપરને પાધર, કેરાળાને પાધર.

તંબુડા રે તાણ્યા, તંબુડા રે તાણ્યા;
પીથલપરને પાધર, કેરાળાને પાધર.

રખમાઈ પાણી હાલી, રખમાઈ પાણી હાલી;
ઝીલણીયે રે તળાવ, ઝીલણીયે રે તળાવ.

વાસે જંગલો હાલ્યો, વાસે જંગલો હાલ્યો;
રખમાઈને લેવા, રખમાઈને લેવા.

ફેરા ફેરા દે ને ! જવતલ હોમવા દે ને !
પહેલું તમાગું કોણે, પહેલું તમાગું કોણે

વટોળો રે આગ્યો, વટોળો રે આગ્યો;
 ચૂંદણડી રે ઊડી, પાંભડકી રે ઊડી.
 ચૂંદણડી રે ઊડી, પાંભડકી રે ઊડી.
 ટોપીઆને ઘેરે પોઢી, નાંગલાને ઘેરે પોઢી.

હે પિયુ, તું તો ધરખર્ચને અભાવે મુંબઈ અને મલ-
 બારની સફરે ચાલ્યો ગયો.

મને તેં પરણ્યા વિનાની, રાજગતી સ્થિતિમાં મૂકી. મારે
 ન મળે કેાઈ કિનારો, ન મળે ધરગાર.

હે કાકાના અને મામાના પુત્રો! હું બહુ દૂરની રહેનારી
 છું. તમે આશરો આપો તો હું પડી રહું.

પણ કાકા-મામાના દીકરા તો રૂખમાઈને દુઃખ દેવા
 લાગ્યા.

એક દિવસ એ પીથલપર અને કેરાળા ગામને પાદર
 ‘ટોપીવાળા નાંગલા’ ફિરંગીઓએ પકાવ નાખ્યા.

રૂખમાઈ તળાવ પર પાણી ભરવા જતી હતી.

એની પછવાડે પછવાડે ફિરંગી સાહેબ પણ ચાલ્યો.
 રૂખમાઈને એ ઉઠાવી જવા માગતો હતો.

ત્યારે એને ફિરંગીએ પકડી ત્યારે એ કાલાવાલા કરવા
 લાગી કે, હું હજી અવિવાહિત છું, મને કલંક લાગશે; માટે
 હું એક વાર મારા ધણી જોડે લક્ષના ફેરા ફેરી લઉં ને લક્ષ-
 વેદીમાં જવ-તલ હોતી લઉં એટલી અવધ તું મને આપ;
 પછી હું તારી જ ધનીશ.

• • પરંતુ પછી તો વટોળો વાયો, રૂખમાઈની ચૂંદણ ઊડી
 પડી.

એની ચૂંદડી ભડી, ને એ તો ટોપીવાળાના ઘરમાં પોલી ગઈ.

*

આ રીતે અનેક નાવિક-પુત્રીઓ આ પરદેશીઓની હવસ-
—ભાળમાં ફસાઈ પડયાના કરુણ કિસ્સાઓ બન્યા હશે, ને તેમાંથી
આવાં ગીતો દ્રવ્યાં હશે. તમે આ ગીત સાંભળો તો તો તમને
ખાતરી થશે કે આ મલીન ગમ્મતનું કે સામાજિક કટાક્ષનું
નહિ પણ અસહાયતાની આહ દર્શાવતું રુદન-ગીત છે. બંકિમ
આણુની 'ચંદ્રશેખર' નામની કથામાં એ જ રુદન ઠલવાયું છે.

બેવફાઈ ઉપર અફસોસ દર્શાવતું આ તે પછીનું ગીત :

રે ખાડીમાં મછવો, એલા !

રે ખાડીમાં મછવો;

એકને મેલી ખીલને નીસવ્યો, જવાનડા !

રે દરિયામાં લીલ છે, એલા !

રે દરિયામાં લીલ છે;

સાચી નજરું ને ખોટાં દિલ છે, જવાનડા !

રે કાપડામાં હીર છે, એલા !

રે કાપડામાં હીર છે;

ગાંગલો મેધુરિયો મારો વીર છે, જવાનડા !

રે દરિયામાં ઝીલું, એલા !

રે દરિયામાં ઝીલું;

કાપડું લીધું રે મારું લીધું, જવાનડા !

રે નેરાં ને ખાતરાં, એલા !

રે નેરાં ને ખાતરાં;

જડા દિવસનાં પડ્યાં વાંતરાં, જવાનડા !

રે ઝાટકી ધાંટડી, ઝેલા !
 રે ઝાટકી ધાંટડી;
 આઠ્યે દા'ડે જોઈ તારી વાટડી રે, જવાનડા !
 રે ખેતરમાં ઝાઘો, ઝેલા !
 રે ખેતરમાં ઝાઘો;
 વાણુ આવે ને કરું મેઘિા રે, જવાનડા !
 રે હાથુમાં સૂપકું, ઝેલા !
 રે હાથુમાં સૂપકું;
 સ્થારે આવે ને વા'ણુ જીપડયું રે, જવાનડા !
 રે ઠીંસામાં ભટિયાં, ઝેલા !
 રે ઠીંસામાં ભટિયાં;
 હવે વિંખાણાં મારાં ઝંટિયાં રે, જવાનડા !
 રે હાથુમાં સોટી, ઝેલા !
 રે હાથુમાં સોટી;
 હવે કરીશ મા મને ખોટી રે, જવાનડા !
 રે ખોળામાં ખારકું, ઝેલા !
 રે ખોળામાં ખારકું;
 ખારને દરવાજે તારું પારખું રે, જવાનડા !
 રે ખેતરમાં ખોરડી, ઝેલા !
 રે ખેતરમાં ખોરડી;
 મ'વે આવીને લેશું ઝોરડી રે, જવાનડા !

જીવાન ખલાસી ! હજી તો તારો મછવો ખાડી પાર કરીને નીકળ્યો નહોતો ત્યાં તો તારી માથુકે તને મૂકીને બીજા સું પ્રેમ ણાંધ્યો.

હે જીવાન ! દરિયા માયલી લીલ જેમ દેખાવમાં રૂપાળી પણ અનુભવમાં લપસણી છે, તેમજ પ્રેમીઓની નજરમાં પ્રેમ દેખાય છે પણ અંદરનાં દિલ ખોટાં હોય છે.

હે જીવાન, હું સાચું જ કહું છું કે ગાંગલો મેઘૂરિયો નામનો નાવિક મારો ભાઈ જ છે; એની સાથે મારે સ્નેહ નથી.

દરિયામાં જેમ ઊંડી ગાળીઓ હોય છે તેમ મારી-તારી વચ્ચે પણ ઘણા દિવસનું અંતર પડી ગયું છે.

ઘાંટડી (ચૂંદડી) ઓઢીને હું આજ આઠમે દિવસે તારી વાટ જોઉં છું.

આપણા ખેતરમાં અનાજનો ઓઘો (ઢગલો) ખડકાઈ ગયો છે. હવે તો તારું વહાણ ઘેરે આવે એટલે હું તને અત્યંત મોંઘો (મહિમાવંતો) કરું; ખૂબ પ્રેમ કરું.

મારા હાથમાં સૂપડું હતું. શિયાળો, કે જે સહજીવનની ઋતુ છે, તે આવતાં જ તારું વહાણ તો ઊપડી ગયું.

રેતીના ઢગલામાં એટલાં બધાં ડાલોળિયાં (કાંટા જેવું ઘાસ) છે કે ખેતરમાં કામ કરતાં કરતાં એ કાંટા ભરાઈ ભરાઈને મારાં અંટિયાં (વાળ) વિખાઈ ગયાં છે.

હવે તું મને વાટ ન જોવરાવ.

શહેરને બંદર-દરવાજે તારી પ્રીતિની પરીક્ષા થઈ જવાની.

તું આવીશ એટલે આપણે મહુવા શહેરમાં એક એરડી ભાટે રાખશું ને ત્યાં સ્વતંત્ર રહેશું.

બ્રથ ગીતો ?

કોઈ ભાગેડુ ખારવણનું અંખના-ગીત ગવાયું. આવાં ગીતોને આપણે 'અનીતિમય' કહીએ છીએ : 'અનીતિમય' બ્રથ : કારણ ? કારણ કે આ ગીતો પોતાનાં ગાનારાંનું જીવન જેવું છે તેવું ગાઈ બતાવે છે. ખીનું કારણ એ કે આપણાં નીતિનાં, પવિત્રતાનાં તેમજ સભ્યતાનાં ધોરણો ભુલ્યાં છે. આપણી કવિતા જીવનની સામે આરસી ધરતી નથી. એટલે આપણને એક જ ખ્યાલ રહી ગયો છે કે સાચી વા ખોટી, સ્વાભાવિક કે બનાવટી, ભાવનાના અકમઝોળ હિંડોળા ચડાવે તે કવિતા.

હું તો આદર્શોની કવિતા શોધવા નહોતો આવ્યો. શામ્ય ગીતોમાં કાવ્યનું તત્ત્વ ઘણું ગરીબ હોય છે. એ કાવ્યો નથી, જીવનની આરસીઓ છે. મારે તો એમાં અંકિત બનેલી ખલાસી-જીવનની રેખાઓ પકડવી હતી. કોઈ ફસાયેલી, દગાનો ભોગ ચર્ષ પડેલી ખલાસી કન્યાની મેં આ કાવ્ય-છબી સંઘરી લીધી :

પીયલપરનો પાવો રે, માલિયા ! પીયલપરનો પાવો;
તારા પાવાને રાગે હાલી આવું રે, મારી હેડી !

પજવાડે પાવા વાગે રે, માલિયા !
પજવાડે પાવા વાગે,
તારા પાવાને લીલાં પીગાં મોતી રે, મારી હેડી !

હાલ્યને ભાગી જાયે' રે, માલિયા !

હાલ્યને ભાગી જાયે' !

આપણે ભાગીને લાલ બેળાં ધાયે' રે, મારી હેડી !

મંખી શે'ર છે મોટું રે, માલિયા !

મંખી શે'ર છે મોટું;

તુને કી કી ગલીયુંમાં જાતું રે, મારી હેડી !

તારા પગની બેડી રે, માલિયા !

તારા પગની બેડી;

તેનાં મુને કડલાં ઘડાવો રે, મારી હેડી !

તારા અંગનો રે શમાલ, માલિયા !

તારા અંગનો રે શમાલ,

તારા શમાલિયા દેખી રંગાં આવે રે, મારી હેડી !

હાથુમાં છે સોટી રે, માલિયા !

હાથુમાં છે સોટી;

હવે તારી દાનત યઈ છે ખોટી રે, મારી હેડી !

હે મારા બેડીદાર પિયુ માલિયા ! પીથલપર ગામથી તારો પાવો (ખંસી) બજી રહેલ છે. એ પાવાને લીલાં-પીળાં કુમકડાં શોભે છે.

મારી પછવાડે પછવાડે એ પાવો તું બજાવે છે. એના સૂરોતું વશીકરણુ થતાં હું આકર્ષાઈને ચાલી આવી છું, હે મારા બેડીદાર !

હે માલિયા ! ચાલો આપણે બેઉ નાસીને લાલ પ્રદેશમાં ચાલ્યાં જઈએ.

તું તો મુ'ખઈ આલ્યો ગયો. એવડા મોટા શહેરની કઈ
કઈ ગલીમાં હું તને શાધું ?

હે માલિયા ! તારા પગના ઘરેણામાંથી મને કડલાં ઘડાવી દે.
તારા અંગ ઉપર શોભતો રૂમાલ દેખીને મને પ્રેમતું
રુદન આવે છે.

પણ તારી મારા પ્રત્યેની વૃત્તિ હવે બદલી ગઈ છે. તું
મને રજાવાવે છે.

*

આવું જ કોઈ ભગ્નહૃદયી શામ્ય યૌવનાતું સાત વર્ષો પર
સંઘરેલું ગીત યાદ આવે છે; ઘણો કરુણ એનો ઢાળ છે :

ઊંડી તળાવડીનો આરો !

માયાણુ રે, ઊંડી તળાવડીનો આરો;

તારે માથે બંધૂકનો ભારો રે, માયાણુ !

નોધારી તેં મુને રાખી,

માયાણુ રે, નોધારી તેં મુને રાખી;

હું તો વાટલડી જોઈ જોઈ ચાકી રે, માયાણુ !

તારા તે હાથમાં છતરી,

માયાણુ રે, તારા હાથમાં છતરી;

તારી છતરી દેખીને વાત પતળી રે, માયાણુ !

તારી તે ડોકમાં છે કંઠી,

માયાણુ રે, તારી તે ડોકમાં છે કંઠી;

તારી કંઠી દેખીને વાત વંઠી રે, માયાણુ !

મરજે ને મરિા તું પડજે,
માપાણુ રે, મરજે ને મરિા તું પડજે;
તારા જીવતમાં જીવડા પડશે રે, માપાણુ !

અને એવું જ એક ખીણું ગીત :

હજી ચે નાવ્યો રે હેડીનો, હજી ચે નાવ્યો;
હજી માયલો હેલ હોગાળો હજી ચે નાવ્યો.

સીમાડાની વાટચું રે, હેડીના, સીમાડાની વાટચું;
સીમાડે જોઈ જોઈને રે મારી ઝોડચું દુઃખી.

માયડાં દુઃખે રે, હેડીનાનાં માયડાં દુઃખે;
આજે ને રૂમાલીએ રે વાલ્યમનાં માયડાં ખાંધા.

એ ગીતમાં પણ ત્યજી જનાર પુરુષને માટે અંખના
ગવાય છે. આ ગીતો મરકરીનાં નથી, ‘ઈશક’નાં નથી. સ્ત્રી-
હૃદયના ભુક્કા થતાં જે અવાજ બીઠે છે, તે અવાજ આ ગીતોનો
છે. પરંતુ આપણી સૌક્ય અને સમ્યતાની લાગણી કંઈક એવી
તીક્ષ્ણ બની છે કે, આવાં તો શું, નીચે લખું છું તેવું ગોવાળ-
-ગોવાળણુનું સંવનન-ગીત પણ આપણને સૂગાવે છે :

અકરાર તરસ્યાં જાય છે રે, સોમલ !
અકરાર તરસ્યાં જાય છે;
જાય છે રે મારા ઘેલીડા રે, રઆરી !

જોગલે પાણી પાય છે રે, સોમલ !
જોગલે પાણી પાય છે :
પાય છે રે મારા ઘેલીડા રે રઆરી !

વેળુમાં વીરડા ગાળશું રે સોમલ !
 વેળુમાં વીરડા ગાળશું;
 ગાળશું રે મારી સોમલડી રે હમરણ !

પહલીએ પાણી પીશું રે સોમલ !
 પહલીએ પાણી પીશું;
 પીશું રે મારી સોમલડી રે હમરણ !

અરધાના લાડવા લેશું રે સોમલ !
 અરધાના લાડવા લેશું;
 આરે બેસીને આપણ જમશું રે મારી સોમલડી રે હમરણ !

સોમલ નામની ગોવાળ-કન્યા કહે છે કે, હે ઘેલુડા રગારી !
 આ તારાં બકરાં તરસ્યાં જાય છે.

હે ઘેલા રગારી ! તું બકરાંને ખોબે ખોબે કેટલુંક પાણી
 પાઈશ ?

ગોવાળ જવાબ આપે છે : હે મારી વહાલી સોમલ !
 આપણે બેઉ મળીને નદીની વેકુરીમાં વીરડા (પાણીના ખાડા)
 ગાળશું.

પછી એમાંથી આપણે બંને અંજલિએ લરી લરીને
 પાણી પીશું.

અરધા રૂપિયાના લાકડાં લઈને આપણે નદીના આરા પર
 બેસી જમશું.

*

‘ દક્ષિણ હિન્દનાં લોકગીતો ’ સંગ્રહનાર યુરોપી વિદ્વાન
 આલ્સ ગોવર એ સંબંધમાં લખે છે કે—

‘ મનોવિકારવાળા પ્રત્યેક જીવનની અંદર પ્રવેશતી જે

બાળતો છે, તેને વિષે જરીક ધશારો પણ ન કરવાની આપણા નર્યા શિષ્ટાચારે જ મના કરી છે....ગાકી તો આપણા ખીબે ઢળાતા શિષ્ટ સાહિત્યની સપાટી ઉપર જે કહી જ ન તરવરી શકે, ને છતાં જે ઊર્મિઓ પ્રબળની માન્યતાઓના ખુદ તત્વ સમાન છે, તે આંતર્ગત ભાવોના ઉચ્ચારણને સદા તાણું જ રાખનારાં આ લોકગીતો છે.’

ટેમ્સ નદીના ઉપરવાસના પ્રદેશમાંથી લોકગીતો વીણનારા અંગ્રેજ આલ્ફ્રેડ વિલિયમ્સને પણ એ ‘અશિષ્ટ ને અસભ્ય’ પ્રકારનાં ગીતો મહત્વનાં લાગ્યાં. એણે લખ્યું છે :

‘ આ ગીતો સંઘરવા બદલ હું વાચકની માફી નથી માગતો. એ અસભ્ય હશે, પણ સદંતર દુષ્ટ નથી. એમાંનાં ઘણાંએક તો કટાક્ષગીતો છે. એ અનીતિને આલેખે છે તે કંઈ અનીતિને ઉત્તેજવા કે સૂચિત કરવા અર્થે નહિ, પણ મર્મપ્રહારો કરવા માટે. આજે આપણે એને અસભ્ય કહીએ, પણ સરલ અને અણુવઠેલા આમ્યજનોને એ અસ્થાને નહોતાં લાગતાં. તેઓને એથી કશી હાનિ નહોતી દેખાતી. શરમ અને લજ્જાની તેઓની સમજ આપણા જેવી નહોતી. આપણી સરખામણીએ એ લોકો નિર્દોષ હતાં. આપણને લજ્જા અને સભ્યતાનું ભાન થયું, પણ તે કેટલા મોટા ભોગે ! સાચી વાત એ છે કે શરમ આપણા પક્ષે છે, ગામડિયાંને પક્ષે નહિ. ને વળી જ્યારે ગીતો દેખીતાં જ દુષ્ટ હતાં, ત્યારે પણ તેમને વિષે આટલું તો કહી શકાય કે એ પ્રામાણિકપણે દુષ્ટ હતાં. એટલે કે એ સીધાં સાદાં, નિખાલસ ને સ્વાભાવિક હતાં. બીજી રીતે કહું તો એ નીતિપૂર્વક અનીતિમાન હતાં. આપણા આગકાલના જલસા-ઓમાં ગવાતાં કેટલાંક ગીતોની પેઠે એ આમ્ય ગીતો શબ્દચાલા-કીથી દુષ્ટ સૂચન કરનાર નક્કર દંભી ગીતો તો નહોતાં જ.’

વિ દા ય

ટપ, ટપ, ટપ, ટપ: થાળીમાં દાણા ચણતાં પક્ષીઓની
માફક ટીપણીઓ દીવાલને ટીપી રહી છે : શોકાકુલ વાતાવરણ
છે : માર્ગે નીકળતાં મહુવાવાસીઓ પ્રથમ આ તમાશાથી વિસ્મય
પામીને પછી નિઃસ્તબ્ધ પગે ઘેલે છે : કતપરની ખારવણો
માવા જેસા નામના બે જુવાન ખારવાઓની જલસમાધિ
ચાય છે :

માવા, ગાયું ચરે ને વાહરું ટળવળે;
માવા, જાતાં ચરે હીલો ઝીઝવો;
માવા, વળનાં ચરે નાગરવેશ્ય રે;
માવો ને જેસો નહિ મળે.

માવા, ચોરે કમુંબા ઘોળાવીયા;
માવા, શાપગ્રધને ખાલા પાના જવ રે;
માવો ને જેસો નહિ મળે.

માવા, સૂડી સોપારી બેવડ વાકડી;
માવા, કચેરીમાં કટકા રેતા જવ રે;
માવો ને જેસો નહિ મળે.

માવા, પોટલિયામાં પાણી લેજો પોંચતાં;
માવા, જાતાં લેજો જરપૂર રે;
માવો ને જેસો નહિ મળે.

માવા, લેખે ખેલણ રૂડા ઘોડલા;
 માવા, લેખે લોડણ ઘેલી સાંઠય રે;
 માવો ને જેસો નહિ મળે.

પછી માવો ને જેસો બન્ને નાવિકો કયાં ગયા ? વહાણે ચડયા ? ગાનારી બહેનો એ લાગ નથી ગાતી, પણ મારી કને વહેલાંનું એક ગીત આંબ્યું છે (તે પણ ખંડિત હતું) તે અને આ બન્નેની કડીઓ મેળવતાં આખી કથા સંકળાય છે :

માવા, હોડ કરીને આ'ર નીસર્ધા;
 માવા, ચાશ્યા છે નકળાંક ગામ રે;
 માવો ને જેસો નહિ મળે.

બન્ને ભાઈબંધો દરિયામાં નકળાંક મહાદેવનું થાનક છે, તેને મેળે જવા નીકળ્યા. હોડ બાંધી બેઠાએ, કે આ વેળા તો ભાઈ, નકળાંક મહાદેવનું નાણિયેર ને સોપારી આપણે લઈ લેવાં છે:

માવા, નકળાંક જઈ ને વિચાર કર્યાં;
 માવા, લેવું છે લીધું નાણિયેર રે;
 માવો ને જેસો નહિ મળે.

નકળાંક મહાદેવનો વાર્ષિક મેળો બરાય છે. મહાદેવનું લીંગ સમુદ્રની અંદર છે. હોડ એવી રીતની રમાય છે કે ભરતીનાં પાણી જ્યારે મહાદેવના થાનક ઉપર ફરી વળ્યાં હોય છે તે વેળા ત્યાં જઈને મહાદેવની પાસે પડેલ શ્રીકૃષ્ણ-સોપારી જે હાથ કરી આવે તે સાચો મર્દ. આ મર્દાઈની સરતમાં માવો ને જેસો ભેટ ભીતર્યા :

માવા, વેળિયું કાઢીને ખેનને આપીયું;
ખેનને નયણે વજ્રપ્યાં છે નીર રે;
માવો ને જોસો નહિ મળે.

માવા, વિચાર કરી જોકાનાં બાડીયાં;
પડીયા રતનાગર સાગર મોઝાર રે;
માવો ને જોસો નહિ મળે.

કદાચ રૂપી યે જવાય એ ધારણાથી પોતાના કાનતું
ઘરેણું વેળિયું કાઢીને માવાએ ત્યાં જિલેશી જાહેનને આપ્યું.
જાહેનની આંખમાં આંસુ આવ્યાં. માવો ને જોસો નકળાંકને
થાનકે જઈ પહોંચ્યા. સોપારી-શ્રીકૃષ્ણ હાથ કર્યાં. ત્યાં તો—

માવા, પાણી સમઠરતું વળી ગિયું;
માવા, લેવાણા લોડુની માંય રે;
માવો ને જોસો નહિ મળે.

ઝોટ આવી જવાથી સમુદ્રનાં જળ પાછાં વળી ગયાં
તેના જોશમાં સપડાઈને એ સાહસિકો ઘસડાઈ ગયા.

વીરની ખેન્યું તે વાડું જોઈ રહી,
ક્યારે આવે માડીખયો વીર રે;
માવો ને જોસો નહિ મળે.

માવા, દીવીયું કરીને દરિયા જોઈ વળ્યા;
માવા, જોયા રતનાગર મોડ રે;
માવો ને જોસો નહિ મળે.

રાત પડી ગઈ. અંધકારમાં મથાલો પેટાવીને દરિયા
તપાસ્યો પણ માવો ને જોસો હાથ ન આવ્યાં. પાંછી તો—

માવા, તારી માએ લીધાં જંતર તૂંખડાં;
 માવા, તારી એને લીધા ભગવો ભેખ રે;
 માવો ને જોસો નહિ મળે.

આમ વાતાવરણમાં કરુણતા વધુ ને વધુ ઘુંટાતી જ ગઈ પીઠ ફેરવીને જોડેલી એ સ્ત્રીઓનાં મોં પરના ભાવ નહોતા કળાતા, પણ સૂનકાર પથરાયો હતો. ગીતના ઉદ્દગારો પણ સ્વયમેવ શોકાકુલ નીકળતા હતા (ભલે એમાં વૈવિધ્ય નહોતું) અને શિષ્ટ કે દુષ્ટ એવા કોઈ પણ ધનાવટી લેકની રેખા વિનાનો શુદ્ધ સંસ્કાર આ બહેનોના કંઠમાંથી ટપકતો હતો :

સાયબા, દેશ આવોની ! ઘણાં ચૈ ગિયાં રે !

તારા ચોકમાં ઢળાવું બાજોડિયાં રે,
 તારાં ચોળાને નવરાવું શરીર;
 કાગળ લખો પ્યારીના રે !

મારે નૈ રે પાંખું ઊડી કેમ આવું રે,
 તારાં જૂલાં રે પડી ગ્યાં ભવન;
 કાગળ લખો પ્યારીના રે !

કોઈ ત્રુટેલ નાવનાં વેરણુછેરણુ પાટિયાં જોવાં ખંડિત
 આવાં ગીતો ખંડિત છતાં પણ ગાનારીઓની અંતરતમ ઊર્મિ-
 ઓની ઊચી કક્ષા સૂચવતાં હતાં. અને પછી તે—

તારી સીસીમાં ભરિયલ તેલ,
 તેલ સીયા ધામનાં રે !
 તેલનો નાખતારો પરદેશ,
 તેલ સીયા ધામનાં રે.

તારી સીસીમાં બરિયલ . અંતર,
 અંતર નથી કામનાં રે;
 અંતરનો ઊંટનારો પરદેશ,
 અંતર નથી કામનાં રે!

તારી ઝાઝમાં બરિયલ કૂલ રે,
 સેઝડિયે સુકાઈ ગિયાં રે;
 સેઝનો પોહનારો પરદેશ.
 સેઝલડી સૂતી પડી રે.

મારી લાલ રે પાડોશજી ગાઈ;
 તમને કાંઈ કી ગિયાં રે ?
 મારે કાગળ નાવેલા ઠાય,
 હરિવરના હાથના રે.

સખી, નાખી રે દીધાં રે નિરાધાર રે,
 પિયુડે અમને પરદર્શી રે;
 આબ્યાં પીપેર નવેલાં પાંદ,
 નગજીગારો નાવિયો રે.

મારી સગી રે નણુંદડીના વીર રે,
 ઝારડીએ છંદ એકલાં રે;
 એવી જમરા અંધારી રાત,
 નીંદર નાવે એકલાં રે.

મારા હાથનો કરી લ્યું કાગળિયો,
 આંગળની લેખણ કરું રે;
 મારાં આંસુડાંની કરી લીયું સાઈ,
 લખીને કાગળ મોકલું રે.

सप्पी, नायां रे धीया वन्या नारी रे,
 अंबोडो नव वाणीअं रे;
 अवीयुं लांधयुं पडे नव लाभ,
 भाणुस क्षीम मेळीअं रे.

सप्पी, पाडी रे आंभा ठेरी साभ रे,
 उपर सडा आटके रे;
 अवी सव रे धीजे आंभा साभ,
 अमे तो धीणीअं वभडां रे.

अना पियुडा वसे परदेश रे,
 नवीन यीज नव साप्पीअं रे;
 धनां नेणुकांभा वरसे नीर,
 दाण्ण नव सारीअं रे.

सप्पी, सरवे भाणुस साथे प्रीत्युं रे,
 पाजे तो लध पाणीअं रे;
 अवां नुगरां भाणुस साथे नेद,
 टाजे तो लध टाणी दधअं रे.

अे लांधुं गीत पुरुं करीने न्यारे गाछअो सन्मुष थछं,
 त्यारे तेअोनी आंभो एीनी हुती. तेअोनां में उपर दरियानां
 भोन्नं करी वज्यां डोय अेवी आंभप हुती. गीतो शोधवानी
 विलटभां षीणुं गधुं लान गुभावीने में तो नवी धधराणी
 करवा भांडी. भने अे गडेनोअे नवाण हीधो : “लाछं, अमे
 आ गीतो महा मुश्केदीथी गाछअे छीअे.”

“ ३३ ! ”

“ अमुंथी गाछं शकातां नथी. आ अमे सात नवणीयुं

ઘેઠી છઈ તેમાંથી કોઈનો ખાચ, કોઈનો ભેટા, કોઈનો ધણી અને કોઈના ધરમાંથી એકસામગ્રી છ-સાત ગજુ દરિયે ફૂળીને મૂઆ છે; એ બધાની વેદના અમને આ ગીતો ગાતાં ગાતાં તાણ થાય છે. અમારાં ગગાં રુંધાઈ રહેલ છે, ભાઈ! આ તો તમે ગીતો માંડી લેવા આપેલ છો એટલે અમારે હેડાં કઠણ કરી કરીને ગાવાં પડે છે, પણ અમે અંદરથી વલોવાઈ રહ્યાં છીએ.”

આ શબ્દોએ મને ચર્મિદો કરી મૂક્યો. શ્રી. રામનારાયણુ વિ. પાઠકનું એક વાક્ય મને સંભરી આવ્યું. અમદાવાદમાં એક વાર મારા લોકગીતોના સંગ્રહકાર્ય સારુ એમણે પોતાના એગાનમાં ઠાકરડા કોમની બહેનોને નોતરી હતી. એ બહેનો પોતાના કોઈ ઉત્સવ કે તહેવારની સ્વયંસ્કુરણથી નહિ પણ એક-બે સાહિત્યકોને સંબળાવવાની સલાન મહેનતથી ગીતો સંભારીને ગાતી હતી.

“કોઈ સ્ત્રીની કનેથી આમ ગીતો કઢાવવાં!” પાઠક-ભાઈએ કહ્યું: “ઈજ ઈટ નોટ સમથિંગ લાઈક ડ્રાઈંગ હર મેકેડ?”

એ વાક્ય મારી છાતીએ ચોંટી ગયું છે: કલાકાર કુદરતી માનવ-સૌંદર્યને ચીતરવા માટે પોતાની સામે કોઈ જીવતી સ્ત્રીને નમ્રાવસ્થામાં ઊભી રાખે, એના બેબું બ શું હું નહોતો કરી રહ્યો? મારે જોઈતાં હતાં ગીતો: મારે આલોખવી હતી શબ્દ-છબી: તે સારુ, મારી કલાસિદ્ધિને સારુ, આ નાવિક-પતનીઓનાં હૈયાંઓને હું યુદ્ધાં કરી રહ્યો હતો!

તેઓનાં એ આંસુમાં મારાં પણ બે આંસુ મિલાવીને મેં નવાં બે-ત્રણ ગીતો કઢાવવાનો હક્ક રજૂ કર્યો: વિરહની વેદનાયું, પણ હળવું હળવું નૃત્યગીત ચાલ્યું:

કે દારૂડેં ને પીધા હોય તો માનો માણુરાજ !

કાલ્ય અતારે ઉતારા ને કરતાં માણુરાજ !

આજ અતારે ઝોટા ઝોસરી સૂતી મારી રાધાનાર !

ઝોહો ગોરી ! મરધાનેણી !

દારૂડે ને પીધા હોય તો માનો માણુરાજ !

કાલ્ય અતારે દાતણિયાં ને કરતાં માણુરાજ !

આજ અતારે કણુરી કાંબ સૂતી મોરી રાધાનાર !

ઝોહો ગોરી ! મરધાનેણી !—દારૂડે૦

કાલ્ય અતારે અંધોલ્યુ' ને કરતાં માણુરાજ !

આજ અતારે ત્રાંબાકૂંડીયુ' સૂતી મોરી રાધાનાર !

ઝોહો ગોરી ! મરધાનેણી !—દારૂડે૦

એ રીતે લોજનિયાં, મુખવાસિયાં ને પોઠણિયાં ગવાયાં. ગઈ કાલ્યનું મિલનમુખ અને આજની શૂન્યતા, બન્ને લાગણીઓ ઘુંટાતી હતી. દારૂએ વાળેલ નખોઢના સૂર પણ નીકળતા હતા :

અરધાનો સીસો આણ્યો છે,

ને મધરો દારૂ મારો છે.

ધને લાણે લાણે પાયો છે

ને મધરો દારૂ મારો છે.

મારા પગ ઢેરી કાંબીયુ' છે—ને મધરો—

ઈ દારૂડામાં ડુલિયુ' છે—ને મધરો૦

મારી ઢેડબ ઢેરા ધાપરો છે—ને મધરો૦

ઈ દારૂડામાં ડુલ્યો છે—ને મધરો૦

એમ દારૂ પાછળ આખા અંગ ઉપરનાં ધરાણાંલૂગડાં ક્રના
થયાનું ગાયું. અને યોડાં વર્ષો પર એક રાત્રીએ માલણ નદીના
જલપ્રલયમાં મહુવાની હોનારત થઈ હતી તેની પણ નવી રચના
સંભળાવી :

એવી વે'તી ગોઝારણ આવી રે,
નીંદરા શીની આવે ।

આવી ભાત્રોડને જાંપે ભરાણી રે,
નીંદરા શીની આવે ।

ઓહ્યા ભાઈયાનાં બકાલાં તણાણાં રે—નીંદરા૦

ઓહ્યા ધોતા ધોખીડા તણાણા રે—નીંદરા૦

ધનાં છોકરાં ચીમું નાખે રે—નીંદરા૦

આવી ખારને દરવાજે ભરાણી રે—નીંદરા૦

ઓહ્યા ^૧બુલાભાઈનો ઘણો તણાણો રે—નીંદરા૦

ધના ડખા તળાવમાં ખૂડયા રે—નીંદરા૦

ઓહ્યા રખરકનાં ખોરડાં તણાણાં રે—નીંદરા૦

એનાં છોકરાં હાથું નાખે રે—નીંદરા૦

આવી દતપરને ખાજે ભરાણી રે—નીંદરા૦

ઓહ્યા ^૨બુલાભાઈનાં વાણે તણાણાં રે—નીંદરા૦

ધને માલ તે ડવામી નાખ્યો રે—નીંદરા૦

ધને માલ તે ડસોથિ લાગ્યો રે—નીંદરા૦

૧: વેપારીએનાં નામ. ૨: ખરક જતના ખેડૂતો.

૩: વહાણમાંથી કાઢી નાખ્યો. ૪: ઘણાઈને કિનારે નીકળી ગયો.

મકાન ચણાવનાર ઘરઘણીએ ભલાઈ કરીને આ બહેનોને મારા ગીત-સંઘરા સારુ રાતપાળી રોકી લીધી હતી. પણ એનો અર્થ એ થયો કે તેઓ રાતભર પેટ્રોમેકસને અજવાળે ગળાં ખેંચીને પછી વળતો આખો દહાડો ત્યાં ને ત્યાં મજૂરી કરે, ને સાંજરે કુલ ૩૬ કલાકે પાછી ઘર ભેળી થાય. ‘ ઈઝ ઈટ નોટ લાર્ધક સ્પ્રેઈંગ હર નેકેડ ? ’ એ શ્રી. પાઠકનો ઉદ્ગાર મારા મનને આઘાત કરતો હતો. “ ના, ના, ના. ” મારાથી ન રહેવાર્યું : “ તમારાં બાળકોથી મારે તમને વિછોડી નથી રાખવાં. ”

“ પણ ભાઈ, ” એ બહેનો બોલી ઊઠી : “ અમમાંથી કોઈને નાતું ધાવણું છોકરું છે જ નહિ, ને અમે તો આમ ઘણી વાર રાત-પાળી કામે રોકાઈએ છીએ. તમે ફકર કરો મા. ”

એક જણી ટોડીને ધીજ કારખાનાની બાઈઓ સાથે સાતેને ઘેર સંદેશો મોકલી આવી. પોતાની અંખનાઓનો ઝીલનાર એક માનવી સામે બેઠો છે, અને આજ પહેલી જ વાર પોતાનાં અસ્પૃશ્ય ગીતો એક ભણેલા મુસાફરની ઘાળી ઘાળી નોટ-બુકમાં આસન પામી રહેલ છે, એ કૌતુક, એ માન, એ મહત્તા આ સાત બાઈઓના પ્રાણમાં કોઈ અપૂર્વતાની લાગણી રાપી રહી હતી—ને તેઓએ છેલ્લું ગાયું આખા દિવસની આહ ઉપર શાંતિના શીતળ લેપ કરતું એક ધીરગંભીર માતૃબોલ સરખું બજન :

દારંગાં સાથે નવ ખેસનાં એ જી !
એ જી ! પર્ય પોતાની જય રે મન...લો !
—દારંગાં

દુઝાં રે કપટી ને લોખી લાલચુ રે જી !
એ જી ! પારકે દુઃખે ન દુભાય રે મન...લો !
—દારંગાં

ધડીક રંગ ચડે ધડીક ડીનરે એ છ !
એ છ ! ધડીક વેરાગી બની વન્ય રે મન...લો !

—દોરંગાં

ધડીક ગરુ ને ધડીક ચેલકા રે છ !
એ છ ! ધડીક પીર ચે યુગ્મય રે મન...લો !

—દોરંગાં

મીણાંખાઇ બજે રે ગિરધરલાલને છ !
એ છ ! દેજે સાધુ ચરણે વાસ રે મન...લો !
—દોરંગાં સાથે નવ બેસનાં રે છ !

કતપરની ખાડીના કાદવમાંથી આવાં સુવાસિત પુષ્પો જડવાની આશા રાખી નહોતી. ‘મન લો...! દોરંગાં સાથે નવ બેસનાં રે છ !’ એ શબ્દો દોરંગાઈના તાજેતરના અનુભવી હૈયાકૂટાને કાને માતાના મુખ-બોલ જેવા મીઠપલયાં છંટાતા હતા.

પરંતુ રાત્રીના દસ બજ્યાની એ વિદાય-ધડીમાં એક વેદનાતું ટીપું ધડી ગયું. ગાનારી બાઈઓ પરસ્પર ઝીણી પૂછપરછ કરવા લાગી. એ વાતો ચેતાનાં ઘેર રહેલાં બાગકો વિષેની હતી : “તેં બરાબર કહેવરાવ્યું છે ને મારી માને, કે છોકરાંને રાતમાં ચરખું ઝોઢાટે ?”

એ પૂછ્યું : “તમે તો કહેતી હતી ને, બાઈઓ, કે તમારે છોકરાં નથી !”

“પણુ ભાઈ, આ તો મોટાં છોકરાં છે, ને એને સાચવનાર અમારી મા, સાસુ, સંધાંય છે ઘેરે.”

આ ખુલાસો મન પર પડેલા ઝોછાયાને દૂર ન કરી શક્યો. વાળુ કરવા ગયા પછી મારાથી પાછા ન વળાયું. ચાકેલું

મન ધર્મશાળાની પથારી પર અંધારે પડ્યું પડ્યું ડાહ્યા મિત્રનો એ જ મુખોચ્ચાર સંભારતું હતું : ‘ ઇઝ ઇટ નોટ લાઈફ ડ્રોઈંગ ધેમ નેકેડ ? ’ એ ગાનારીઓનાં હૃદય ત્યાં દોડી રહ્યાં છે—કતપર ગામના કૃષ્ણામાં, ઉઘાડાં ને અધભૂખ્યાં સૂતેલ ણાળકોની પાસે; ને હું એનાં જીવનની રેખાઓ દોરવા માટે એનાં કલેબર પરનાં વિસ્મૃતિ-ઢાંકણો ખેંચી ખેંચી નમ્ર વેદના—દેહ નિહાળતો હતો !

રાતના સાડા ત્રણ વાગે જ્યારે સ્ટેશન પર જતો હતો ત્યારે નવી ચણાયેલ એ દુકાનોમાં પેટ્રોમેકસ ણળતી હતી : સાથીએ કહ્યું : “ ભાઈ, ગાનારીઓ આંહીં સૂતી હશે—ફાટલ-તૂટલ ગૂણુપાટમાં ટૂંટિયાં વાળીને. ”

અંતર્યામીએ ઉમેર્યું : ‘—ને એ સાતે કલેવરોનાં અંતઃકરણો દોડી રહ્યાં હશે અત્યારે કતપરના કૃષ્ણાઓની અંદર : ઉઘાડાં છેયાંને ઢાંકવા સાડુ. ’

મા !

સાગરના લવ્ય સૌંદર્ય લાખતી કવિતાઓ ઘોડીઘણી વાંચી છે : ઘોડીએક લખી પણ છે. પરંતુ જેના જ્ઞેધાર દીકરા અને ઘણીઓ પેટને ખાતર એ કાળને જોળે પોતાનાં પીંજર સોંપીને એક દિન અચ્ચાનક તજિયે જઈ બેઠા છે, તેવી આ માતાઓ અને પત્નીઓનાં અસહાય, રૂંધાયેલાં આંસુને દીઠા પછી એ કાવ્ય-લહરીઓ સરી પડે છે; ઓસરી જાય છે. એ—

જલધિ-જલ દલ ઉપર દામિની દમકતી
યામિની વ્યોમસર માંહી સરતી

જેથી કાન્તના 'સાગર-શશી'ની ઠેકચકચૂર કલ્પનાઓ :
હિલમાંથી ઊતરી જાય છે. એ—

સાગર, સખે, મુજ દાનમાં એવું કંઈ તો ગા !
છવણું મીઠું લાગે મને, એવું કંઈ તો ગા !

એવાં ન્હાનાલાલ કવિનાં ગરવાં સાગર-સંબોધનોનો નશો, અલકતી ઉપમાઓથી ભરપૂર એ દેશળાંધુતું 'સાગર-સંગીત' અને

માલા ગૂંથી ગૂંથી લાવે સાગર રાણો,
ફૂલડાં ગૂંથી ગૂંથી લાવે:
ધરણીને હોયે પેંરાવે સાગર રાણો
ફૂલડાં ગૂંથી ગૂંથી લાવે.

એવાં મારાંચ થોડાંક નખરાળ રૂપકો અત્યારે કેવળ કલ્પના-
જેલ શાં ભાસે છે. ધરતી-પર સલામત પગ ઠેરવીને ઊભેલા
સુખી સાહિત્યકારોએ જ સાગરના સુનીલ રંગોને, ગગન-ગેલતા
જલ-તરંગોને, લાખ લાખ શાદુલો શાં ઘૂઘવતાં ભરતી-એટોને
કે ચંદ્ર આલીંગવા ઊછળતી મસ્ત લહરીઓને કેં કેં લાડીલી
ગાથાઓમાં ઉતારી રમાડેલ છે. પણ સાચું જીવન-કાવ્ય એમાં
નથી સંભળાતું. સાચા સ્વરો તો ઝીલે છે એ શાયર, કે જેણે
જગતનાં કરોડો ખલાસી-ખાલકોની દ્વંડતી જનેતાને હુયે કાન
માંડ્યા હશે.

‘ ધી મધર હુ હેથ એ ચાઇલ્ડ એટ સી ’ : એ નામનાં
અંગ્રેજ કવયિત્રી એલિઝા કુકના કાવ્યનો લાવાર્થ આવો છે :

નેતુ ખાળ દરિયા ખેડી રહ્યું છે એવી કોઈ મા : એની આંખો
જ્યારે એકાએક કોઈ અજવાળી રાત્રીએ ઘેરાતી વાદળીઓના
વૃંદમાં ગૌર ગૌર ચંદ્રને ગ્રહાતો જોતી હશે, ત્યારે પ્રિયતમા-
ઓની અલક-લટો સાથે ગેલતો કોઈ આશક નહિ, પણ
કાળના ક્ષનમાં જીવતો લપેટાઈ રહેલ કોઈ રાંડીરાંડ માતાનો
ખોટચનો ભેટો દેખાતો હશે એને ગગનનો આંદલો. ઇશ્વરની
કરોડો આંખોની ઉપમા પામેલા તારાઓને એ નાવિક-જનેતાની
નયન-કીકીઓ એક પછી એક કોઈ કાળગર્ભમાં દેખાતા પુત્રો
સમા પેખતી હશે. પૃથ્વીના આરામ-લેટતા શાયરને કાને પ્રભુ-
મહિમાનું મહાગાન સંભળાવતો આ વિરાટ ભજનિક વારિધિ
કેવો લાગતો હશે એ મધરાતનાં જગરણુ ખેંચનાર વૃદ્ધ
આરવણુને ? વિષ-કુંડેલતા કાળા જેખાણુ ફણીધર જેવો. સિંધુ-
સંગીતની એ તાલગદ્દ ખંજરીમાંથી કયા બે કાનને છાતીકાટ
મરણિયાના ધુસકા સંભળાતા હશે ! કોની હશે એ ફાટી રહેલી
આંખ !

એ આંખ : એ કાન : એ હાથ, અન્ય કોનાં હાથ એ !
સાગર-એવે ગયેલા એટાની માતાનાં.

[૧]

ગણતી જતી માઝમ રાતને પહોરે એક પછી એક ચરતાં તોફાન-ચિહ્નો કો' કરચલિયાળા એ ગાલોને ઝૂની પૂણીઓ શા દિશા, રક્તશૂન્ય બનાવી રહેલ હશે. રત્નાકરને માથે કાળ-તાંડવની જમાવટ કરતા ઘન અંધારને એકી ટથે પેખી રહેલ એ જર્જરિત કલેવર પોતાના કૂખાની બારીએ ઊભું ઊભું થીજી ગયું હશે. છલાંગી છલાંગીને, ત્રાડ પર ત્રાડ દર્ષ દર્ષ કિનારાની લેખડો માથે યપાટો મારતા ગડહડ જળ-લોહને ગણતી એ નયન-મીટ સમુદ્ર પર મંડાઈ રહી હશે. કોના હશે એ ગાલ ! કોનું એ કલેવર ! કોની એ મીટ ! હા ! હા ! બીજા કોની હાથ એ ?—જેનો બચેો દરિયે ગયેલ હશે તેવી કો' જનેતાની જ તો !

[૩]

ઘેલાંતૂર સાગર-નીરને ફટકાવવા ધસનાર એતરાદા વાવડાની સૂસવાટીઓ એ વૃદ્ધાના લોહીને ચિબ્બવી દેતી હશે. વીજળીની પહેલવહેલી લોહીવરણી રેખાઓને લાળતાં જ એના કલેજમાં ઠંડો હિમ ધરધરાટ મચતો હશે. ખદખદ ઊકળતા સમદર-ચઝૂની સામે મોં ફાડતી અને જોરથી આંગળાં લીડતી એ નિઃસ્તબ્ધ ઊભી રહે છે. એહ. લાઈ ! એના આ ગભરાટથી તમે ચકિત થતા ના. કારણ કે—દરિયે સફર ખેડતા દ્વંધમલ પુત્રની એ માવડી છે.

[૪]

એની કલ્પનામાં ખડું થાય છે એ સીપણુ દશ્ય : ડાચાં કાડતાં મોઢાં વચ્ચે ઝોરાયેલું એકાકી વહાણુ : ખંડ ખંડ થઈ ભાંગેલો એનો કુવાથાંલ, અને ખડકો પર પછડાટા ખાતું એનું તળિયું ; ઉચકાઈ ઉચકાઈને વહાણુ પછડાય છે : જાણે પાતાલગર્ભે ઊતરતું જાય છે : એવા કો' વહાણુને માથે ઊભો હશે મારો એકનો એક છેયો—માથાબોળ મોઢાંના માર ઝીલતો, ધામસ ઉલેચતો, અને આખર 'હે અલ્લા ! હે અલ્લા !' એવી હતાશાની ચીસ નાખીને ડૂબતા વહાણુને ચોંટી પડતો!—એહ, પાગલ કરી મૂકનાર એ કલ્પના છે. નથી, બીજી એવી એકેય હાય નથી જગતમાં—દરિયો ખેડતા છેયાની માતૃ-છાતીમાંથી ઊઠે છે તેવી.

[૫]

એ માવડીનું માથું ચક્કર ફરે છે. લમણાં દળાવીને એ પગ ઠેરવવા મથે છે, નમે છે, ને જ્યારે વાવડો ડૂ ડૂ ડૂ બોલે છે, ગગન કડકડે છે, ત્યારે એ એકાકી મા ડૈયે હાથ જોડીને ઘૂંટણીએ પડે છે, 'અલ્લા ! અલ્લા ! અલ્લા !' એ બંદ-ગીના સૂર એના હૈયામાં જ ગુંજે છે, હોઠે નથી આવતા. એના હોઠ ન ઝીલી શકે તેવી જાંડી ને આહલરી એ પ્રાર્થના છે. એ પ્રાર્થના તો ઠંલવાય છે માતાના હરએક દિલવલોવણુ નિઃશ્વાસમાં, અને એની ગગને મંડાયેલી આંખોના ઝૂરતા દષ્ટિપાતમાં. નથી, જગતમાં નથી કો એવી પુનિત આહુતિ—કે જે દરિયે પળેલા દીકરાની માતૃ-પ્રાર્થનાની તોલે આવે.

[૬]

અહા ! દિગ્પાલોની લગામો તોડાવીને વહૃટતા અંજાવાતો મારા બંધનવિરોધી પ્રાણને ગહું ખહું ભાવે છે. ગરૂડની સૂસવતી

જલદ પાંખો જેવા એના વેગ-ઝંકાર પર હું દ્રિઢ છું. પરંતુ હવે પછી તો એ પવન-હુંકારને વિચાર કરતાં જ મારા અંતરમાં એક વેદના જાગશે. મારા નિર્ણય પ્રાણની મરતી પોચી પડશે, મારો હૃદયેન્નિમાદ ઊંડાણે ઊતરશે—કારણ કે મને સાંભરી આવશે એ વટોળ-ધ્વનિ થકી ભરનીંદરે ફૂંકી ઊઠતી એક માતા—જેનો એટલો દરિયાની એવે યજ્યે હશે.